

І. М. ДЗЮБА (Київ)

УКРАЇНА ПЕРЕД СФІНКСОМ МАЙБУТНЬОГО *

Проблематичність прогнозів. За три роки до запуску першого штучного супутника Землі і за сім років до першого польоту людини в космос американський дослідник Дональд Мендел писав: “Багато провідних учених усього світу припускають, що через п’ятдесят років ми зможемо запустити в космос ракету, вивести на орбіту навколо Землі станцію-супутник і, можливо, навіть злітати на Місяць”. У російському перекладі його книга “О летающих тарелках”, на 330 стор. якої містилося це пророцтво, вийшла в Москві 1962 р., тобто коли дві із трьох напрозорених на півстоліття актів уже були здійснені. Протягом восьми років переплутано всі часові координати і перемішано карти космічних проєктів. Це один із багатьох прикладів проблематичності прогнозів. Розшифрування генофонду людини відбулося набагато раніше, ніж передбачалося, а Інтернет, який сьогодні великою мірою впливає на життя людства, взагалі не був передбачений, виник “самочинно”. Але ще більше можна навести прикладів того, що досить обгрунтовані і переконливі технологічні прогнози так і не знаходили реалізації або знаходили її в набагато пізніші, ніж передбачалося, строки.

Ще проблематичнішою справою було прогнозування соціальних, економічних, екологічних, а зрештою, і моральних наслідків технологічного прогресу. Телебачення — великий здобуток культури, але за конкретних умов різних суспільств воно породило масу непередбачених проблем морального, педагогічного, психофізичного, медичного і соціального порядку; осмислення такого ж спектру проблем комп’ютеризації й Інтернету — ще попереду. А перспектива втручання в людську природу, яку відкривають останні досягнення науки, може поставити людство перед наслідками, які сьогодні годі й уявити.

Ще драматичнішою постає нині та “незбалансованість” науково-технологічних і соціокультурних та моральних аспектів людства, про яку говорив Ернст Геккель у книзі “Світові загадки” (1899), визнаючи величезні успіхи в пізнанні природи і водночас наголошуючи, що зате “у важливих царинах духовного життя і суспільних відносин ми повинні відзначити нечисленність, а то й цілковиту відсутність успіхів порівняно з минулими століттями; нерідко ж — на жаль! — доводиться констатувати знаменні кроки назад”. Цю свою оцінку він підкріплює й думкою Альфреда Уоллеса: “Порівняно з нашими подивугідними успіхами у фізичних науках і у сфері їх практичного застосування, наша система моральності, адміністративної юстиції, народної освіти — і весь наш суспільний і моральний уклад перебувають у стані варварства”¹.

Взагалі з приводу прогресів, пророцтв і оцінок згадується драстичне Сартрове: сенс того, що діється, завжди у відстрочці; незаперечний лише факт: Бастилію взято 14 липня 1789 року, — а сутність і значення цієї події

* Лекція в університеті “Киево-Могилянська академія” 15 жовтня 2001 р.

можна було б з'ясувати лише тоді, коли припиниться існування роду людського. (А в його "Альтонських відлюдниках" оповідач, колишній кат Франц фон Герлах, апелює до суду крабів — планетян ХХХ ст., коли людство вимре)². Але людині хочеться сподіватися кращого навіть у гірших випадках.

Свого часу впровадження артилерії в європейських арміях та її вдосконалення викликали у гуманістів (зокрема в Гердера) надію, що надалі війни стануть неможливими — через смертоносність нового виду зброї. (Таку ж думку висловлював і Ф. Енгельс в "Анти-Дюрінгу" — з приводу франко-пруської війни 1871 р., з огляду на її руйнівний характер і нібито неможливість дальшого прогресу зброї). Поява танків і авіації теж породила ілюзії, хоч і трохи інакші: відтепер, мовляв, війни стануть принаймні короткочасними, одноактними. Півстоліття людство втішало себе надією, що хоч яким страхіттям є ядерна зброя, але вона стримуватиме ворогуючі держави від самогубства в третій світовій війні. А тепер ми бачимо, що самогубство, в тому числі й колективне, може сприйматися як найпростіший шлях до святості й вічного життя в блаженстві. Особливо за умови, що це самогубство освячене жертвами тисяч людей іншої віри.

Після 11-го вересня 2001-го. Пекельний злочин 11-го вересня 2001 і наступний розвиток подій ознаменували входження людства в принципово нову добу історії — власне, не входження, а вкинутість, оскільки людство стало жертвою маніпуляцій купки зловмисників. Однак в історії за безглуздим випадком, якого можна було уникнути, здебільшого стоїть нагромадження критичної маси обставин, які шукають і знаходять спосіб заявити про себе катастрофічним чином. Неприпустимим спрощенням було б зводити апокаліптичну проблему до міжнародного тероризму, а пошук рятівної відповіді — до боротьби з міжнародним тероризмом. Насправді має йтися про стан світу взагалі, насамперед про глибокий розкол світу по багатьох лініях. Зазвичай говоримо про світову цивілізацію, про цінності демократії, про відкрите суспільство (до речі, ще не знаємо, якою буде доля ідеї відкритого суспільства після 11 вересня), про технотронне, інформаційне, постмодерне суспільство і т.д. і т.п. При цьому нічого сумняшеся переносимо на весь світ поняття, які гарячково продукуються в західноєвропейському, чи, скажімо, північноатлантичному, фрагменті цього світу і далеко не завжди відповідають реаліям решти світу, а інколи й просто для нього неприйнятні або й образливі. У людей ісламу, приміром, демонстрація "американського способу життя" може викликати зовсім інші емоції, ніж у пострадянського "совка" з його заздрісним усеїдством.

Трагедія 11-го вересня, а потім — безсумнівний характер відплатної акції США — зловісним спалахом вияскравили тугий вузол світових проблем і антагонізмів. Насамперед це антагонізм між багатими й бідними, який у цьому випадку набрав дивно поплутаної форми. З одного боку, масові симпатії в частині ісламського світу до терористів засвідчують міру ненависті бідних до багатих. І якщо подальші події розвиватимуться як війна багатих і бідних, — а поки що це так, — то треба нагадати, що в кінцевому рахунку багаті війни проти бідних ніколи не вигравали і не виграють.

Але, з іншого боку, треба сказати, що стереотип про бідність арабо-ісламського світу не такий уже й бездоганий. Саме в цьому світі є чимало з кола найбагатших людей планети, саме в ньому є зразки фантастичних розкошів, і ті емоції, що їх бідні ісламісти скеровують на багатих американців, вони могли б переадресувати на своїх одновірців, які, здається, не дуже переймаються стражданнями своїх братів по вірі. Та й терористичні акти фінансують не бідаки. Якби ті кошти, що витрачаються на забезпе-

чення широкої мережі терористичних організацій, і ті, що витрачаються на боротьбу з ними, та спрямувати на вирішення соціальних проблем ісламського світу, — з бідністю, хворобами й неписьменністю в цих регіонах можна було б покінчити.

Але, крім соціального, є й інші — політичні, ідеологічні, духовні, психологічні, культурні — аспекти цієї глобальної колізії. Спробуємо бодай назвати деякі з них. Дозволю собі невеличкий відступ.

Коли говорять про гітлерівський націонал-соціалізм, якимось не помічають один важливий елемент його ідеології і пропаганди. Річ у тім, що він виступав як рятівник людства не тільки від більшовизму, а й від плутократії — насамперед американської (чи єврейсько-американської). Ця складова нацистської ідеології сягала неабияких емоційних висот у своєму викривальному пафосі. Радянська антиамериканська пропаганда часів “холодної війни” могла тільки позаздрити гітлерівській, хоч і вчилася в неї, а часом і соромливо використовувала її шедеври. Люди мого покоління пам’ятають, яке враження справив показ на наших екранах трофейного німецького фільму, що йшов під назвою “Судьба солдата в Америці”.

Об’єктивно виходить так, що оцю місію порятунку людства від американізму, чи то від єврейсько-американської плутократії, — місію, про яку марно мріє чи нібито мріє хитрий Жириновський, — взяли на себе або приписали собі деякі відлами ісламського фундаменталізму, насамперед Бен Ладен та його прихильники.

Тому справа і з цього погляду, знов-таки, набагато глибша й трагічніша, ніж те, що може міститися у формулі “міжнародний тероризм”. Звернімо увагу: високі мусульманські достойники слушно наголошують, що іслам не схвалює вбивства людей. Та й сам Бен Ладен про це каже. Але ж для нього невірні не зовсім і люди. Поняття “джихад” тлумачиться довільно. І мільйони з тих, хто вважає себе ісламістами, публічно святкували акт вдалої помсти... Очевидно, як і у будь-якій релігії, є певний розрив між догматами і буденною свідомістю. Та й у самому ісламі протягом його багатовікової історії, як і в християнстві, — скільки було відламів, сект, протистоянь, смертельної боротьби. Варто згадати й про те, що в середньовіччі деякі ісламські секти фанатиків славилися своєю витонченою підступністю у вбивствах і отруєнні суперників з числа царедворців та в боротьбі за владу.

А ширше кажучи — за трагедією 11 вересня постає і привід конфлікту цивілізацій та світоглядів, і національні та релігійні стереотипи й упереження, і взаємне невігластво, і реальність конфлікту бідності й багатства, і проблеми самої християнської цивілізації, і провокаційна роль американського маскульту з його демонстрацією насильства і вбивств, усякого морального звиродніння, — що призвело вже до того, що майже звичайними стають вбивства дітьми своїх однокласників прямо в школі і що маскує і спотворює картину справді великих гуманістичних досягнень американського суспільства.

Глобалізація? Отож той виклик, який кинуто людству 11-го вересня 2001, вимагає не тільки солідарності з Америкою в демонтажі світових терористичних структур. Він настійно вимагає і формування нових механізмів взаємодії суспільств і цивілізацій, позбавлених однобічності т.зв. “глобалізації”; і великомасштабних світових програм боротьби з бідністю і хворобами; і діалогу світових релігій навколо проблем духовних цінностей та етичних заборон; і глибокої самокритики євроамериканської цивілізації, яку, власне, і пропонують не від сьогодні деякі видатні мислителі Заходу (ще недавно говорилося про “одномірну людину”, а сьогодні вже — про “еру порожнечі”), але яка поки що не вплинула ні на самопочуття за-

розумілого загалу, ні на апетити тих, хто заробляє на нинішньому стані речей. “Невігластво і самовпевненість” — так означив американський дослідник Пітер Редвей пафос бойовиків глобалізму. Є, очевидно, різниця між, так би мовити, ставкою на глобальні чинники цивілізаційного руху, осягненням світосистемності і глобалізаційним пресингом фінансових та інформаційних імперій. І хоча проти глобалізаторів у всьому світі, в тому числі і в самій Америці, дедалі більше підносять голос і релігійні, і правозахисні організації, і неоконсерватори, і ліві, і культурні діячі, — поки що ніякої корекції у процеси форсованої глобалізації не вноситься.

Глобалізацію — в цьому специфічному значенні — можна розглядати як “капіталістичну” альтернативу комуністичній ідеї інтернаціоналізму, з тим, однак, що остання несла в собі незрівнянно більший гуманістичний зміст. Принаймні теоретично пролетарський інтернаціоналізм передбачав поступовість процесів інтернаціоналізації, урахування і гармонізацію економічних і культурних інтересів різних народів, актуалізацію їхніх духовних цінностей. Ми знаємо, що ідеал цей залишився теоретичним посилом. Мабуть, інакше й бути не могло: гандж тут у самому накиданні світовому життю теоретичному ідеалу, вимудрованого благодійниками людства, а не “закладеного” в самому стані світу. Отож на практиці ідея інтернаціоналізму виродилася у спробу політичного, а почасти й культурного гегемонізму.

Але оскільки цей гегемонізм виступав у формі пролетарського інтернаціоналізму, — наявність ідеалу, невідповідність між ідеєю та практикою не могла не обмежувати і бодай трохи “облагороджувати” практику, давала можливість використовувати ідею для стримування практики, що і робила більш або менш успішно національна інтелігенція республік СРСР, країн народної демократії. Ліва інтелігенція світу напружувалася, якщо вжити сучасний вираз, величезне багатство ідей інтернаціоналізму як гармонії національних життів, національних культур. Хоч, знов-таки, не знати, чим би обернулися ці ідеї на практиці.

Натомість капіталістична глобалізація не дає підстав говорити про суперечність між ідеалом і практикою. Може, тому що й самого ідеалу немає. Бо самодостатній принцип економічного імперативу тривким загальнолюдським ідеалом бути не може, а вивищений над ширшими соціокультурними і духовними потребами, перероджується в егоїстичний інтерес міжнародних фінансових груп — міжнародних швидше за розміром діяльності, ніж за представництвом інтересів. Та й про економічну ефективність хтозна чи й можна говорити категорично: ми не знаємо, які можливості закладено в тих економіках, що підпорядковуються розвиненішим. Можливо, саме вони — завдяки природним ресурсам, культурним, інтелектуальним і психологічним потенціалам того чи іншого народу — дали б кращі результати, ніж ті, які на сьогодні є передовими. Тим часом глобалізація якщо й забезпечує концентрацію фінансових, технічних і почасти інтелектуальних ресурсів, то ціною неповоротних втрат, бо супроводжується стиранням місцевих особливостей, уніфікацією форм не лише економічного, а й суспільного та культурного життя, зрештою — поглинанням сильнішими слабших. Її й “придумали” сильні як мотивацію для опанування життєвого простору слабших, — тому сприятливою для світового розвитку вона зможе бути лише тоді, якщо передбачатиме механізми компенсації за втрати слабшого, передбачатиме можливість самозахисту слабшого; якщо не призводитиме до духовного спустошення і не перетворюватиме людину в статистичну одиницю, знекорінюючи її.

XX століття залишило по собі жахливі спогади про спроби насильного ошасливлення людства і окремих народів. Будемо сподіватися, що XXI століття не стане свідком примусового ошасливлення людства, скажімо, демократією західного взірця, — що буде розуміння стадіальних відмінностей розвитку різних народів і суспільств, їхнього права виношувати у своєму лоні власний образ досконалості, їхнього права представляти у світовому співтоваристві власну модель гуманістичної самоорганізації.

Тим більше, що західна цивілізація не є сьогодні безумовним авторитетом для всіх жителів планети, та й на Заході в неї вистачає викривачів. Хоч моральні ламентации про зіпсутість людства такі ж давні й інтенсивні, як і гімни її силі й величі, але нині все це постає інакше, ніж навіть століття тому.

(Півстоліття тому я відвідував лекції Платона Олександровича Білецького з історії мистецтва в тодішньому Художньому інституті. Розповідаючи про історію будівництва Юстиніаном храму Святої Софії в Константинополі, він сказав, що взагалі-то візантійців більше захоплював цирк; за шалені гроші вони купували ділянки землі біля цирку, а один фанат заклавав усе своє майно за почесне спадкове місце в цирку. Чи не символічно? І чи піднялося людство вище за майже два тисячоліття, якщо сьогодні духовні родичі цього візантійця замовляють за величезні гроші труну на космічній орбіті або ділянку поверхні Місяця? Причому з американськими мільярдерами на цьому ристалищі починають змагатися наші вітчизняні неплатники податків).

Людина: правова емансипація і реальна деперсоналізація. Моральна деградація і розкультурення грізно прозирають крізь нескінченно розгалужувані і вдосконалювані формальні демократичні процедури, які самі собою не здатні замінити тріумфально скасовану систему вищих стримів, що забезпечують сублімацію біологічної енергії в культурні канали самоствердження. Людство стає інформаційним наркоманом, посадило себе на “голку” новин. Носієм світової мудрості став телеведучий. Основною цінністю стала новизна, тобто скороминушість, доля якої — прогрімівши сьогодні, завтра опинитися на звалищі відпрацьованого матеріалу. Така ж доля і літературних та мистецьких явищ, які орієнтуються на новизну як основну цінність.

Цивілізація вседоступності не є цивілізацією свободи, цивілізація вседоступності не є цивілізацією розквіту особистості, бо вседоступним є лише елементарне і часто понижуюче.

Масова культура рівняє по нижчому, а не по вищому рівню, вона пригноблює персоналістський розвиток людини, який декларують і намагаються забезпечити західні демократії.

Сучасний світ важко інтерпретувати лише в категоріях суспільно-історичних, культурно-історичних, оскільки він став **соціотехнічним**.

Людина дедалі більше має справу не з предметним світом, а з його моделями, знаками, символами, тобто з вторинним матеріалом. Це до певної міри може збільшувати її інтелектуальні можливості, але небезпечно збіднює емоційний і духовний світ, пригнічує вольові якості, привчаючи до “кнопочного” життєдіяння. Віртуальна імітація дійсності загрожує втраченою буттєвості. Мова і модель символів — величезний резерв людського розуму, пізнання і всього духовного життя, але вона не може замінити мови предметно-значеннєвої, як комп’ютерний вихід у світ, комп’ютерне спілкування зі світом не може замінити безпосереднього людського діалогу з ним або ж призведе до асоціалізації і деперсоналізації.

Драматичний парадокс епохи масового споживання: величезне збільшення видів продукції не тільки не означає розширення предметного світу людини, а навпаки, супроводжується його збідненням, оскільки

продукт нічого не промовляє про те людське духовне діяння, що стоїть за ним, — воно в ньому запечатане, як у могилі.

За цих обставин проблеми технологічного “галоу” стають проблемами моральними, — надто ж через те, що розвиток генетики вторгається в найглибші підстави людської особистості, тоді як ядерні технології, ракетно-космічна і ядерна техніка ставлять під загрозу земне життя взагалі.

І сама піраміда інформаційних технологій вразлива: якийсь особливо “талановитий” вірус може розвалити її та паралізувати все життя сучасного суспільства.

Технологічне мислення заведе людство в сліпий кут, якщо не буде запліднене мисленням гуманітарним. А сьогодні спостерігаємо дедалі більший розрив між ними. Тим часом культура може існувати лише як цілість, єдність гуманітарного і природознавчого аспектів, охоплюючи zarazом унікальність і повторюваність.

В міру “унезалеження” від природи збільшується залежність від штучного середовища, яке стає самостійним “суб’єктом” світового життя, розвивається за власними законами і нав’язує їх людині.

Діапазон людських потреб розширюється, але якість їх знижується. В людській поведінці переважає елементарний рівень мотивації, коло життєвих функцій для більшості людей не зростає, а звужується. Багатство безпосередніх міжособистісних зв’язків замінюється анонімною інформацією, в павутинні якої людина втрачає життєсмислову орієнтацію. Зростає взаємозалежність людей — і тією ж мірою зростає самотність окремої людини.

Цим процесам знелюднення, чи дегуманізації людини, може протистояти лише культура — в широкому, кантівському розумінні: як розвиток доцільних здібностей розумної істоти. А цей розвиток потребує зміни форм життя — в бік суб’єктності самої людини.

...Нинішня “європейська” теза пріоритетності прав людини, її вибору — чи не є формально-юридичною варіацією глибшої Марксової ідеї про розвиток людини як самоцілі?

У всякому разі, ця теза по-своєму відбиває соціально-економічну реальність, що склалася в розвинених суспільствах у другій половині ХХ ст., коли вся структура життя людини виявилася втягнутою в динаміку технологій і виробництв, коли “відставання” людини від їхніх вимог загрожує регресом і коли необхідністю стає випереджальний розвиток людини.

Тим часом маємо ще одну проблему — величезний розрив у інтелектуальних рівнях, пов’язаний з технологізацією мислення. Народжуються дуже складні мисленнєві технології, які стають недоступними основній масі людства. Складається драматична ситуація, коли інтелектуальні операції механізуються, технологізуються і відриваються від повсякденного людського мислення, деперсоналізуються, втрачають емоційні та етичні виміри, створюють атмосферу електронного пресингу. Інтелектуальна нерівність соціалізується і формалізується, інтелектуальній елітаризації на одному полюсі відповідає інтелектуальна дебілізація на іншому. Втім, і саме елітарне технологічне мислення далеко не завжди спирається на елітарні культурні запити.

Головокрутний технічний прогрес ударив по “персональній надбудові” та ендотимній засаді людини, фатально ушкодивши або й зовсім урвавши її органічний зв’язок із природним ґрунтом.

Втрата багатоманітності природних умов і вражень, радостей і стимулів, монотонність міського побуту і технологізованої праці, стандартизація навчання, інформації, розваг, серійність духовної продукції, — все це

призводить не тільки до емоційного збіднення життя, а й до зниження моральної чутливості, зокрема в пошуках сурогатних і стресових компенсатив утрачених переживань; до послаблення фізичного і психічного здоров'я, до поступового звуження шкали людяності, оскільки розвиток діставатимуть лише ті складники людської вдачі, які “вписуються” в дедалі більшою мірою штучні умови існування.

Зміни в техніці виробництва також змінюють характер праці і впливають на спосіб життя, а отже — і на саму людину.

Доба автоматизації, зменшуючи значення людини і обкрадаючи її чуттєво-емоційне буття, намагається “задобрити” її множенням зручностей та продукції “індустрії комфорту”. Але все це працює швидше на стандартизацію особистості, ніж на її самовиявлення і розквіт. Людина розкривається дедалі меншою частиною своєї істоти, проживає дедалі меншу частину свого дедалі тривалішого (в розвинених країнах) фізичного життя.

...Відбулася немовби своєрідна психологічна деформація *простору і часу людини* — водночас стиснення і розширення їх, різнодія їхніх векторів. Сучасні транспортні можливості “стиснули” планету, але тим самим розширили *життєвий простір* окремої людини; водночас вони і збіднили предметний зміст цього простору: людина поглинає його, не смакуючи; проминає з мінімумом конкретних вражень; з простору вилучено той процес людського переживання, який давало традиційне долання відстаней. *Час людини* теж став жертвою “парадоксів” технотронної ери, яка, з одного боку, розкрила його глибину і гостроту, а з другого, — внесла в нього хаос. Не справдилися гуманістичні надії на те, що інтенсивне ущільнення часу завдяки революційним технологіям означатиме його реальне збільшення для людини і вивільнення значної частини його для духовного розвитку. Насправді самі ці технології і заганяють людину в цейтнот, — долучаючись до збільшення (а не зменшення!) витрат на життєзабезпечення людини (та задоволення потреб, породжуваних тими ж технологіями, або й надуманих). *Час людини* дедалі більше заповнюється цивілізаційними шумами; якість його знижується, особливо в тих категорій населення, які, маючи певне дозвілля, заповнюють його відходами “маскульту”.

Зникають цілі сфери краси і радості, пов'язані з буттям у природі, що було світом людської душі. Натомість, щоправда, народжуються нові сфери краси і радості, але вони дедалі більше мають віртуальний характер, характер комп'ютерних ігор, різного роду імітацій. Вже реальною є загроза заміни реальних життєвих пригод та емоційних досвідів — підключенням до спеціальних психодатчиків. Якщо вже сьогодні якийсь сексуальний невдаха може по телефону дістати омріяну компенсацію, то спробуймо уявити людину майбутнього, якій не треба буде підніматися на Еверест, — сидячи в кріслі і підключивши себе до психофізіологічного чудо-імітатора, вона переживатиме нібито те ж саме, що й реальний підкорювач Евересту, — крок за кроком. Звідси вже недалеко й до того, що кожен зможе замовляти собі будь-яку роль — спортивного супермена, сексуального подвижника, музичного генія, пірата морів, — і “пережити”, “реалізувати” її для себе, не встаючи з ліжка. Суспільство масового споживання від споживання і замовлення позиточних речей неминуче переходить до споживання замовлених емоцій і, з дозволу сказати, духовних феноменів, до замовлення власної віртуальної особистості охочих і платоспроможних...

Безмежний комфорт веде в пекло. Але дорогою до пекла є чимало проміжних станцій. Може, ми на одній з них?

Історія триває і триватиме. Людство досі не позбулося рудиментів кочівницької психології — в тому сенсі, що воно підсвідомо сприймає прос-

тір свого проживання як безмежний, а природні ресурси як невичерпні: вичерпалися в одному місці — знайдуться в іншому. Особливо це притаманне було людям “однієї шостої” планети. Але по-своєму це виявилось і в психології громадян “суспільств масового споживання”, які — суспільства — змагаються в стимулюванні безглузвих потреб і у витратах на них. Відчуття “лімітів”, які пред’явить Земля, ще не оволоділо людством, хоч говориться про це дедалі більше.

Важко передбачити, як вплине на цей кочівничий синдром активне входження людства в космос: чи воно перенесе його в галактичні масштаби і стане всесвітнянським “нальотчиком”, перетворюючи космос на смітник (що вже стає реальністю), чи витвориться нове космічне самопочуття, яке змінить ставлення людей до своєї колиски — Землі й одне до одного? І чи буде це практичне освоєння космосу давати його глибше відчуття, ніж релігійна містика?

Цивілізація, яка, ухвалюючи мудрі документи про принципи “сталого розвитку”, не здатна їх дотримуватися і реально живе за принципом “після нас хоч потоп”; цивілізація, в якій принади фотомоделі або порнозірки цінуються в тисяч разів вище, ніж праця вченого або хлібороба; цивілізація, в якій одні змагаються у вимудровуванні найбезглуздіших способів марнотратства і марнославства, в той час як інші не мають елементарних умов гідного існування; цивілізація, яка нібито й хоче, але не здатна поділитися своїми можливостями з рештою людства, де лютують голод і хвороби, — такій цивілізації доведеться розплачуватися за свої гріхи. Така цивілізація не має майбутнього. Але оскільки майбутнє завжди буде, поки існує часовий вимір буття, то очевидно, просто не стане **такої** цивілізації... Тобто, їй доведеться змінитися.

Чи відчуває вона потребу змін, чи має волю до змін? Напевне, має. Про це свідчать, може, не тільки зусилля модифікувати наднаціональні політичні структури в напрямку більшої адекватності реаліям різноманітного світу, — але й особливо потужне піднесення філософії, соціології, культурології, інтелектуальні здобутки видатних мислителів другої половини ХХ століття, які незмірно поглибили розуміння світових суспільно-політичних та культурних процесів, розуміння світу людини, на зміну втрачених абсолютів висунули нові парадигми, що концентруються на сукупностях взаємовідносин та взаємодій і повинні якимось компенсувати відсутність стабільних основ, віднайти нові орієнтири для етики відповідальності. Знов-таки: йдеться про суто європейське, “євроатлантичне” світовідчуження і самопочуття: йому ще доведеться вступати в безпосередніший контакт з інакшим досвідом інших культур.

Сьогодні в світі одні моляться одному Богові, другі — другому, треті — третьому... Невже треба буде вирішувати, чий Бог дужчий? І невідомо, чи вирішуватиме міра смертоносності зброї? Чи міра масового фанатизму? Якщо так, то тоді християнська цивілізація приречена, бо свій пік фанатизму вона давно пройшла. А може, саме те, що люди моляться різним богам, і є доказом розумності світу, для якого монотонність означала б банкрутство? І, може, майбутнє — за великодушністю?

Не будемо гадати. Але можна сказати, що баєчки про кінець історії, про кінець великих ідеологій, про те, що минула ера націй і національних культур, про те, що знайдено рецепти світовлаштування для всіх, — усі ці ідеї придумали, для власної втіхи та напоумлення нерозумних, ті, хто вже пройшов свою історичну дистанцію і гадає, що цього досить для всіх. Їм розписалися за всіх. Про кінець історії вони не спитали ні в “тигрів визволення Таміл-Іламу”, ні у венесуельських партизанів, ні у моджахедів, ні у

корейців — північних чи південних, ні у палестинців або китайців. Про кінець великих ідеологій не спитали у мусульманських фундаменталістів, — а фундаменталізм — це швидше політична ідеологія під релігійним плащем, і вона має абсолютну владу над мільйонами людей. Про кінець націй і національних культур не спитали ні в японців, ні в поляків, ні у французів, ні у нас з вами. Про рецепти світовлаштування ж і питати не годиться, бо то знання езотеричне.

А насправді історія триває і триватиме, і в неї завжди попереду більше, ніж позаду. Ї в розумінні обсягу історичного часу, і в розумінні його насиченості.

Тож будьмо готові до всіх викликів історії (якщо тільки можна бути до них готовими!) — до тих, які бачимо, — і знаймо, що будуть виклики, про які не маємо й здогаду...

Тепер про нашу українську ситуацію перед лицем відомих і невідомих викликів майбутнього.

Тут мені пригадується одна суперечка майже півстолітньої давності. Діло було у дні берлінської кризи. Один київський інтелектуал із “общечеловеков” докоряв мені: “Что вы толкуете о языке, когда над человечеством такая угроза нависла? Кому нужен будет ваш язык, если завтра посыпятся атомные бомбы?” Я йому відповів: “А чого вас тривожить атомна війна? Ви ж добре знаєте, що через N-мільярдів років Сонце вигасне, і наша Земля перетвориться в крижану бурульку. А може, й раніше Землю протаранить якась велика комета. То до чого ваші клопоти?” Це, звісно, жарт, а серйозне тут те, що наші національні проблеми постійно намагалися і намагаються уневажливити посиленням на важливіші глобальні проблеми. Тим часом глобальні проблеми так чи інакше минали, а ми залишалися наодинці з власними, які нікого, крім нас самих, не цікавили. Бо кожен народ свої проблеми має вирішувати сам. Ї вони — частина світових. Бо кожен народ — частина людства, і не буде справедливості в людстві і для людства, якщо не буде справедливості для свого народу.

Отже, якщо в XXI століття людство ввійшло не лише з великою продукційною потугою, але й під знаком грізних глобальних проблем, пов’язаних з характером цивілізаційного процесу, ламанням традиційних поведінчих установок, банкрутством багатьох світоглядів і багатьох гуманістичних ілюзій, величезними масштабами ротації людських мас, ідей, культурних і антикультурних цінностей, стереотипів поведінки; зі страхіливими технологічними проривами в сліпі кути людського розвитку, з ціннісним нігілізмом, що набирає значення симптому соціальної патології, — то ці планетарного масштабу виклики історії, на які сукупна свідомість людства шукає і, певно, знаходитиме якісь відповіді, постають і перед Україною. Ї Україні слід у ці пошуки відповідей включатися. Але Україні доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами XX і XXI століть, але й з проблемами, що перейшли з XVII століття, з XVIII століття, з XIX століття. Проблемне поле української нації виглядає розлеглишим і складнішого рельєфу, ніж у більшості модерних націй.

Назвемо деякі з проблем, що перейшли до нас із минулих століть, знаменуючи нашу історичну обтяженість і запізненість.

Проблема історичної ідентичності України. Усвідомлення єдності етносу, визначеного як український народ, у різні часи мало різну міру глибини і різне територіально-племінне наповнення. Самоототожнення зі спадщиною Київської Русі було послаблене в результаті трагічних подій XII—XV століть. Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільності,

з другого — ставила свої умови й обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників. Переяславська рада — результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності. За умов такої недовизначеності, недосформованості проявився розкол і у “верхах”, і в “низах” суспільства — на “західну” і “північно-східну” орієнтації при невизрілості ідеї “опертя на власні сили”. Цей розкол різною мірою проявлявся протягом наступної історії, хоч і були потужні рухи, спрямовані на його подолання.

“Чорна рада” і “Руїна” як феномени-символи української історії. Етнополітична недосформованість суспільства, за обтяжливих зовнішньополітичних умов, перешкоджала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним демагогам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх планах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ставали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що кінчався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання. Це повторювалося і в XVII, і у XVIII, і в XX столітті. Небезпека “чорної ради” залишається і надалі, оскільки немає прозорого механізму народного самовиявлення і системи дійового самоврядування, розвинених структур громадянського суспільства, натомість свобода реалізується як безвідповідальність і простір для розгулу невдоволених амбіцій.

Втрата духовної самодостатності. Паралельно, починаючи з підпорядкування в XVII ст. української церкви Москві, відбувалася передислокація духовних сил, переміщення інтелектуальних потенціалів з Півдня на Північ. Цей процес з погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типові імперське “вербування мізків”, а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про власний вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, — особливо в добу, коли Україну перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов’язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для багатьох.

Малоросійство. Після приєднання України до Росії, а особливо після невдачі всіх спроб від’єднання, після остаточного зруйнування Запорозької Січі та остаточної ліквідації Гетьманщини, в ситуації безвиході сформувалася особлива ідентичність — малоросійство. Хоч первісно поняття “Мала Русь” означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старій Русі, України щодо Московії, Російської імперії. Таким чином, малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною заповзятості вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму, політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів. І хоч у межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все же у загальному, історично малоросійство було ідеологічною, культурною і психологічною перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалося подолати його, воно й сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах.

Чорносотенство й українофобія. В міру піднесення нової хвилі українського руху (30-ті — 40-ві рр. XIX ст.) у суспільній думці Російської імперії, поряд з деяким інтересом до нього, формується і потужна ідеологія протидії йому. Найвиразніше системне оформлення вона дістала в публіцистиці М. Каткова (починаючи від 60-х рр.), але ще раніше виявлялася також і в деякого з “революційних демократів” (В. Белінський), слов’янофілів і лібералів. Вона дала ідеологічне забезпечення низці каральних заходів царизму, в тому числі й заборонам української мови й культури (яких не хочуть “визнавати” опоненти українства в незалежній Україні, запевняючи, нібито російська культура мирно опанувала Україну завдяки своїй вищості).

(Один приклад із сотень можливих. Ось як згадував Микола Садовський про свою спробу дістати в київського генерал-губернатора Тамари дозвіл на виступи української драматичної трупи:

— Ах, это малорусские спектакли!

— Так точно, ваше превосходительство, — підтакнув я твердо.

— Да что вы! Пора, наконец, кажется, об этом перестать и думать, — промовив він, хижо дивлячись на мене і вертаючи назад мій папірець”³).

Протягом усієї другої половини XIX ст. і початку XX ст. проти українства активно використовується політичне звинувачення у “мазепинстві” й “сепаратизмі”. На початку XX ст. в Києві активну діяльність розгортає гурт “русских националистов”, “истинно русских людей” з числа вірно-підданих (Москві) малоросів; формується відділок чорносотенного “Союза русского народа”. Київські “русские” повели широким фронтом наступ на паростки українства, в київській же пресі, викриваючи “мазепинців” і “сепаратистів”, висміюючи українську мову, а в “наукових” працях “доводячи” штучність української мови, безперспективність української культури і необхідність утвердження “единого (або: **триединого**) русского народа”, “единой (або: **триединой**) русской культуры”. Дивним чином ці замшілі тексти київських “русских националистов” через століття витягують і, навіть не провітривши, передруковують і використовують в українофобській пропаганді як московські слов’янолюби, так і київські “інтернаціоналісти”, — попри епігонський, історично анахронічний характер “інтелектуальної” аргументації сучасних адептів “єдинства”, “триєдинства” та інших форм заперечення політичної і культурної суверенності України, всіляких спроб розіграти карту “меншовартості”.

Про “зрадництво” українських еліт. Тільки дуже лінивий не кричав у нас про те, що українська еліта відрізнялася від усіх інших національних еліт своїм патологічним зрадництвом. Цей стереотип іде від цілковитого ігнорування фактів світової історії. “Зрадницька” поведінка українських станових еліт була абсолютно закономірною; такою була, є і буде поведінка станових еліт усіх народів за аналогічних обставин. Вони переходять, часом запопадливо, на службу до держави панівної нації, інакше перестали б бути становою, тобто упривілейованою, елітою і деградували б соціально або були б винищені. Виняток можливий тільки за умови, що еліта економічно або культурно дуже глибоко вкорінена в національне життя, а терор проти неї не має тотального характеру або триває недовго, — тоді залишки її можуть зберегтися і втримати певне значення. Але в Україні цієї умови не було.

Проте цілковитий параліч національних еліт спостерігається не завжди. Часом вони зберігають якийсь приглушений національний сентимент і навіть плекають потай “реваншистські” мрії, хоч спостерігається і протилежний психологічний феномен: витіснення цього сентименту неприродно форсованою ненавистю до свого обірваного кореня. Все це було

і є в історії України. Як — меншою мірою — і жертвна стійкість деякої частини національної станової еліти.

Та чи не важливіше звернути увагу на інше: на “еліту” не за соціальним чи фаховим станом, а за якістю людської природи. Це люди героїчної або альтруїстичної вдачі, це люди совісті, добра і співчутливої мудрості, на яких стояла Україна і які і є її справжньою, тривкою елітою. Вони не створили цілісної соціальної верстви, але витворили етику вірності Україні. Вона — в народних піснях і думках, вона — в образах української людини у творах класиків нашої літератури і мистецтва, вона — в подвижництві тих відомих і невідомих героїв, які віддавали своє життя за Україну або які присвятили їй свою працю.

Хіба це не про Україну сказав Шевченко:

*...Наплювали
На тебе, чистую, кати;
Розтлили кроткую! а ти...
Мов золото в тому горнілі,
В людській душі возродилась.
В душі невольничій, малій,
В душі скорбящей і убогій.*

Що це еліта етична в християнському розумінні, здається, не треба доводити. А еліта станова в Україні може здійснитися лише як проекція еліти етичної.

Контррахунок з боку “еліт”. В нашій історії періоди самоврядування були надто короткими, і традиція складних демократичних процедур не встигла виробитися, натомість живучою виявилася традиція охлократії — “чорної ради”, яка вибухала саме тоді, коли потрібен був зважений консолідований вибір спільноти. Слабка структурованість національного суспільства, відсутність надійних механізмів формування політичної ієрархії призводили до того, що або на рівень провідників підносили випадкові постаті, або й достойні провідники не діставали тривкої підтримки. Звідси, з одного боку, постійний потік оскаржень на адресу власних провідників, які завжди — і тільки вони — були винні в усіх національних невдачах, а з другого, — не менш гострий контррахунок від національних діячів, які вбачали причину нездійсненності своїх проєктів у питомих рисах народу: “Народе без пуття, без честі, без поваги”, — звертався до своїх земляків Пантелеймон Куліш. А Євген Маланюк знаходив і гостріший тон. Тут ще можна припустити імпульси особистих ідеологічних (а у випадку з Кулішем — і майнових) непорозумінь зі своїм народом. Але скільки тяжкої гіркоти в мові до нього у Шевченка, Франка, і ця мова незаперечно адекватна, як і ці ось слова Лесі Українки:

*Народ мій, мов дитя сліпес зроду,
Ніколи сонця правди не видав.
За ворогів іде в вогонь і воду,
Катам своїх поводарів віддає.*

Це сказано ще задовго до 1919 року...

Поразка і здобутки визвольних змагань 1917—1922 рр. Розглядаючи цю складну тему, не можна погодитися зі спрощеними поясненнями причин поразки національно-визвольних змагань (зовнішня більшовицька інтервенція, “соціалістичність” і пацифізм Центральної Ради тощо). Слід урахувати і набагато ширший комплекс чинників (недосформованість українського суспільства; зрусифікованість міст; переважання російського елемента в робітничому класі, яким зуміли оволодіти більшовики;

слабкість української інтелігенції та українських політичних партій; не-ефективність соціальної політики УНР; діяльність анархістських і більшовицьких сил у самій Україні; нарешті — надзвичайно несприятлива комбінація зовнішньополітичних обставин — усе це сприяло російсько-більшовицькій агресії).

(Український посол у Парижі Арнольд Марголін писав про свою зустріч у 1919 р. з американським державним секретарем Лансінгом: “L. виявив цілковите незнання положення і цілком сліпу віру в Колчака і Денікіна [...] Коли була мова про принципи Wilson-a, яких примінення щодо народів колишньої Австро-Угорщини було з гори рішене, заявив L., що він знає тільки одностайний російський народ і що одинокою дорогою до відбудови Росії є федерація на взір Сполучених держав”⁴).

По-друге, впад УНР не можна вважати цілковитою поразкою українського руху, оскільки визвольні змагання окреслили історичну перспективу, дали могутній імпульс пробудженню національних сил і змусили більшовицьку владу змінити свою українську політику, визнати право українського народу на бодай формальну державність у вигляді союзної республіки, що почасти сприяло соціально-економічному розвитку України, давало деякі можливості для підтримки національного життя, культури і мови — за всіх утрат, зумовлених тоталітаризмом.

Еволюція “української” політики більшовизму. Українське відродження 20-х рр. (у підрадянській Україні), що знайшло вияв у культурі, мистецтві, літературі, але також в освітянському русі, кооперативному русі та ін., — результат взаємодії кількох чинників: трансформованої енергії національного руху початку XX ст., яку більшовизм не зміг повністю погасити і яку мусив урахувати; політики “українізації”, до якої вдався більшовизм з метою опанувати українство зсередини, але яку українство почасти використало в своїх інтересах; впливу націонал-комуністів, у т. ч. колишніх боротьбистів, частина яких щиро вірила в можливість будівництва робітничо-селянської Української держави і по своєму використала прагнення московського більшовизму за допомогою гасел соціальної та національної справедливості завоювати прихильність колоніальних народів для “світової революції”. Пафос української підрадянської літератури і публіцистично-політичної думки 20-х рр. був сконцентрований на ідеї будівництва могутньої індустріальної, культурно самобутньої, в усіх відношеннях модерної соціалістичної України, і це була спроба національної само-реалізації у формах, адекватних тодішній історичній реальності. Непрощентною профанацією є зведення цієї драми до колабораціонізму чи пристосуванства української інтелігенції.

Під кінець 20-х рр. піднесення національного життя і власної партійної бюрократії в “союзних республіках” сягає такого рівня, що створює загрозу монопольній владі московського центру. Водночас остаточно вигасають надії на світову революцію, і основним завданням стає зміцнення більшовицької великодержави. За цих умов змінюється національна політика московського більшовизму, в її основу кладеться боротьба з “буржуазним націоналізмом” неросійських націй, їхньою інтелігенцією, їхніми культурами. Дозовані репресії проти національних елементів знову переростають у масовий терор. З допомогою широкомасштабних репресій і голодомору більшовизм підірвав силу національного піднесення і утвердив своє панування. Терор здійснювався під потужним ідеологічним прикриттям і психологічною обробкою, що створювало атмосферу масової істерії, — а це було важливим елементом довготривалого спотворення духовності українського народу. Єзуїтська тактика в боротьбі з українською

інтелігенцією, вмiле нацьковування одних груп на iншi створювало в суспiльствi атмосферу тотальної пiдозрiлостi й недовiри, ставало базою формування нового типу напiвiнтелiгента, позбавленого iдентичностi i напрям у “пiдключеного” до струмiв офiцiйної полiтики. Глибокий i деструктивний вплив на психiку та духовнiсть народу мала добровiльна або вимушена участь сотень тисяч, а може, й мiльйонiв українцiв у полiтичних кампанiях проти “ворогiв народу” та в “розкуркуленнi”.

Пiсля такої моторошної “стабiлiзацiї”, з другої половини 30-х рр. “українська” полiтика бiльшовизму на перший план ставить будiвництво iндустрiально-колгоспної України з використанням усiх не тiльки матерiальних, але й iнтелектуальних, духовних резервiв українського народу, якi тiльки можна було адаптувати до прагматичних завдань — виконання “сталiнських п’ятирiчок”, — з одночасним вихолощенням нацiонального змiсту суспiльного життя, але збереженням видимостi “нацiональної форми” в межах iдеологiчної одностайностi. Однак вимушена “дiалектичнiсть” i “гнучкiсть” бiльшовицької нацiональної полiтики, вимушене часткове врахування нацiональної специфiки i дотримання деяких елементiв “нацiональної форми” давало можливiсть українській культурi кожен зигзаг полiтики, кожне послаблення утискiв використовувати для збереження i розвитку творчих сил. Бiльшовизм багато зробив для заміни “старої” iнтелiгенцiї “новою”, збiльшовиченою, але й вона не вся була надiйно деукраїнізованою. Ї загалом iнтелектуальний та культурний потенцiал українського народу зростав, нави́ть зазнавши страшних втрат. Влада мусила з цим рахуватися, особливо пiд час Другої свiтової вiйни, коли мусила зробити ряд полiтичних поступок, дозволивши на деякий час звертання до українського нацiонального патрiотизму в контекстi протистояння фашистській окупацiї.

Уроки iдеологiчних кампанiй 40-х рокiв. Пiд час Другої свiтової вiйни сталiнське керiвництво змушене було апелювати до нацiонального патрiотизму народiв СРСР. Пiсля перемоги у вiйнi воно негайно ж заходилося придушувати тi тенденцiї, якi тимчасово допустило. Водночас воно опинилося перед ще однією проблемою: населення СРСР сподiвалося демократизацiї, такi настрої пiдсилювалися враженнями мiльйонiв радянських солдатiв вiд перебування у краiнах Європи з їхньою незрiвною вищою якiстю життя, i це створювало для режиму небезпеку, аналогiчну тій, яку “прогавив” царизм на початку ХІХ ст. пiсля перемоги над Наполеоном — рух “декабристiв”. Але Сталiн добре знав iсторiю i дiяв на випередження. Почалося “загвинчування гайок”. У тактицi посилення чергового iдеологiчного терору важливе місце в Україні посiдало розпалювання мiжнацiональної ворожнечi пiд гаслами боротьби з “космополiтизмом” i “українським буржуазним нацiоналiзмом”. До боротьби з “українським буржуазним нацiоналiзмом” активно залучали єврейських iнтелiгентiв, а тодi на них нацьковували українцiв, i частина української iнтелiгенцiї пiддавалася на цi провокацiї. Водночас до рiвня полiтичних провокацiй та полiтичної iстерiї було доведено компрометацiю “бандерiвщини”, що створювало у значної частини “схiднякiв” негативний стереотип “захiдняка”: дуже важливий компонент негласної стратегiї розмивання української нацiональної iдентичностi, нейтралiзацiї нацiональної самосвiдомостi. Водночас масовано нав’язується уявлення про “прiоритет” росiйськостi в усьому — iсторiї, культурi, науцi, мовi; уявлення про цивiлiзаторську i керiвну роль росiйського народу як “старшого брата”.

Трагедiя Захiдної України. Одним iз найтяжчих ударiв по життєтворчій силi української нацiї було жорстоке знищення всiх структур українського

громадянського суспільства в Західній Україні, які встигли сформуватися за часів Австро-Угорської імперії та Речі Посполитої, незважаючи на всю антиукраїнську політику останньої, — а потім терор і депортація сотень тисяч мирних жителів.

Боротьба ОУН і УПА, попри її видиму приреченість, не була марною і мала далекосяжні наслідки, підтвердивши здатність українського народу до опору, тяглість державницького ідеалу. Але в протилежність цьому боротьба режиму з повстанським рухом показала й “резерви” розбрату, коли одних українців нищили руками інших. Це урок, з якого ще не зроблено належних висновків на рівні національного самоусвідомлення.

“Відлига”. Реформи Хрущова мали суперечливий характер: реабілітація значної частини жертв репресій, деяка лібералізація режиму, але водночас нагінки на інтелігенцію та посилення русифікації. Розрахунок частини національної інтелігенції на українські “симпатії” Хрущова виявився марним. Натомість довготривалою стала негативна дія русифікаторських заходів Хрущова (особливо в освітній галузі).

Від “шістдесятництва” до Народного Руху. “Шістдесятництво” можна розуміти і у вузькому, власне, адекватному значенні: як рух “незгідних” і “дисидентів”, але можна і в ширшому — як поступове розширення простору невдоволеної станом речей і відповідальної за майбутнє України думки — в усіх сферах життя. В цьому ширшому сенсі “шістдесятництво” не скінчилося з придушенням дисидентства в результаті репресій 1965 і 1972 рр. Воно тривало в інших формах у 70-ті — 80-ті рр. На ці роки механічно переноситься з політико-економічної сфери тавро “добы застою”, тоді як насправді в літературі, мистецтві, а почасти й у філософській думці це були роки тихого, але впертого розмивання фундаменту догматичної ідеології, повільного відвойовування нового духовного простору.

Тому Народний Рух України піднявся на досить підготовленому, хоч і не дуже масовому ґрунті. Обмеженість соціальної бази, однобічна зосередженість на національній проблематиці і недостатня увага до проблематики соціально-економічної, недостатність професійних політичних і організаторських кадрів, аматорство зумовили слабкі сторони Народного Руху, його суперечності, що згодом призвели до численних розколів.

Державна незалежність України: перемоги і поразки. Ї досі побутує уявлення про те, що незалежність дісталася Україні лише в результаті щасливого збігу історичних обставин. Насправді вона — результат боротьби поколінь українського народу, а дійсно сприятливі обставини 1990—1991 років — то лише “пусковий механізм” нагромадженої енергії самоствердження. Водночас ці обставини зумовили суперечливий характер і виявили внутрішню слабкість Української держави, оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади. Оскільки в незалежній Україні за ширмою поверхових пострадянських перетворень відбувся перерозподіл національного багатства і власності безпосередньо на користь старої, радянсько-партійної, правлячої еліти та її висуванців, що пограбували народ, — сталося, як і в часи УНР, розузгодження соціальних і національних сподівань народу, яке обернулося драматичними наслідками для українського суспільства. Крім того, “одномоментний” розвал тоталітарної системи супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої і почасти стримуваної, нагромадженої за минулі десятиліття “негативної якості” суспільства і людини: корумпованості, здирництва, продажності, безвідповідальності, хабарництва, хамства, розперзаності та ін. як компенсації за рабський послух. Саме ця негативна якість, а не ідеалізм “дисидентів” чи скромна працю-

витість трудового люду стала формувальним (деформувальним!) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн. Відповідно всі механічно перейняті західні рецепти побудови ринкових відносин, не підкріплені надійною нормативною базою і не сперті на соціально-психологічну, моральну, професійну підготовленість суспільства, давали прямо протилежні бажаним результати. Демістифікація радянства, руйнування комуністичних міфів обернулися для масової свідомості втратою життєвих смислів, оскільки не були компенсовані тим культурним переживанням світу, яке сублімується у відчуття національного призначення. За цих умов поглиблювалася деструкція суспільної свідомості, зростав психологічний дискомфорт людинності.

Найважчий і найнебезпечніший тягар, який передало нам у спадок радянське сімдесятиліття, — це глибока і всеохопна деморалізація, серцевина якої (крім суспільного фальшу і реальної безправності людини) — опаскудження праці (ставлення до праці). Беззмисловна, марна праця — основна причина деморалізації: пропагандистська риторика во славу праці мало що рятувала. Самоїдська економіка, що працювала на саму себе, сліпо пожирала працю, сировину, паливо. “...Затратне ціноутворення робить припустимими, виправданими і неминучими будь-які витрати сировини, палива і праці на виготовлення всього і вся, тому у нас найважчі в світі трактори і комбайни, найважча в світі металева стружка, найпустіші добрива, найгустіші та найрясніші промислові стоки, найненажерливіші топки й домни, найчорніші і найвищі дими, найширші і найглибші кар’єри, найгірші дороги й склади...” (Стреляный А. Ремесло проверяется торжищем... // Знамя. — 1987. — № 6. — С. 157).

До цього можна додати, що в нас були і найнеякісніші споживчі товари, а саме якість споживчих товарів засвідчує реальне, а не декларативне ставлення до людини.

На людину дивилися як на один із ресурсів цієї ненажерливої економіки: “людський фактор”. Зводили людину до фактора — майже те саме, що бачити в ній “гвинтика”. Тобто “розвинений соціалізм” Хрущова — Брежнєва в розумінні людини та її праці залишився на рівні сталінського соціалізму. І ми поки що залишаємося на цьому ж рівні.

Історично і мораль, і вся духовність людини — суспільно-трудового походження. Пожиточна і осмислена в цій своїй якості праця давала зміст людському існуванню, визначала особистість, і навколо цього змістовного осереддя наростали пласти духовності. Коли праця стає безглуздою або й шкідливою — ущербним стає людське існування.

Очужіння праці, перетворення робітника в обслугову, раба технологічного процесу — це тотальний здобуток індустріалізації. Але в Радянському Союзі він багатократно побільшився через державну монструалізацію економіки, спрямованість її на саму себе, а не на потреби людини — і через небачену в сучасному світі експлуатацію робітника, який лише одну десяту свого робочого часу працював на себе, а 9/10 — на державу. В багатьох галузях народного господарства (торгівля, харчова промисловість, комунальне господарство) заробітна плата свідомо встановлювалася злочинно низькою — з розрахунку на “ліві” здобутки робітника, на “халтуру”, неминучі крадіжки тощо...

Цей останній чинник, найефективніший чинник деморалізації і варваризації праці, набув особливої сили в сучасній Україні.

Поряд із відзначеним вище стереотипним уявленням про нібито випадковий характер здобуття Україною незалежності існує і таке ж стереотипне твердження про те, що разом з незалежністю вона дістала найкращі

серед усіх пострадянських країн стартові можливості розвитку, але не зуміла з них скористатися. Що не зуміла використати те, що мала, — це так, але що мала дуже багато — не зовсім так. Україна не мала нафти й газу — головних енергоносіїв, без яких не функціонує сучасна економіка. Україна втратила свою частку спільного радянського золотого й алмазного фонду, свою частку радянських зарубіжних активів, внески своїх громадян у радянських банках. З радянських часів вона успадкувала могутню індустрію, але технологічно застарілу і структурно асиметричну, з переважанням енергозатратних виробництв і гігантів військово-промислового комплексу, які повисли важкими гириями на національній економіці. Українська наука мала неабиякий потенціал, але все-таки найпріоритетніші напрямки сконцентровано здебільшого в Москві, нарешті, в Москві зосереджено і кращі управлінські кадри, не в останню чергу з числа українців.

Усе це обтяжувало ті соціально-економічні проблеми, які були спільними для більшості пострадянських країн. Але серед цих об'єктивних обставин є одна, сказати б, суб'єктивна — глибоко специфічна саме для нас. Це — глибока деукраїнізованість, знекоріненість — емоційна, культурна, світоглядна — більшої частини керівного політико-адміністративного, економічного, виробничого корпусу, що прямо впливає на їхню здатність розуміти проблеми України і знаходити їм адекватну відповідь. Наші соціально-етичні недуги є зворотною стороною драматичної недостатності національної консолідованості суспільства, його культурної незідентифікованості.

Однак суспільний механізм має великі резерви самооздоровлення, і сьогодні ми можемо бачити перші ознаки одужання. Українська держава існує, і конструктивні політичні й культурні сили мають можливість добиватися позитивних змін у всіх сферах життя суспільства. Питання в тому, як вони використовують чи не використовують ці можливості.

Дуже важлива історична обставина: Українська держава утверджується за умов, принципово відмінних від тих, за яких утверджувалася більшість “старих” національних держав Європи. В минулі епохи національні держави утверджувалися залізом і кров'ю, шляхом придушення і нищення інших етнічних груп та опозицій, і лише потім протягом століть ішли до сучасної демократії. Українська ж держава утверджується за докорінно інакших історичних умов, виключно демократичними засобами. Це важчий, але й “чистіший”, благородніший шлях, що не залишає за собою тих злочинів, яких повно в історії сучасних “розвинених демократій”, хоч вони і воліють не згадувати про них. Ще одна важлива обставина: Україна будується за умов раніше не знаного рівня світової відкритості, інтеграційних процесів і, відповідно, всіляких зовнішніх впливів і втручань, нерідко гостро деструктивних щодо процесів державотворення. Це також незрівнянно ускладнює завдання молодій державі, але водночас стимулює мобілізацію творчих сил і відкриває можливості створення суспільства високих демократичних стандартів.

Українська культура як можливий гарант нашого національного майбуття. За умов світової відкритості і світових тисків стрижнем існування держави і національного майбуття може бути лише глибоке національне самоусвідомлення і самоідентифікація політичної нації, а для цього потрібне культурне самоствердження. Історична спадщина містить для цього як великі культурні здобутки, так і великі небезпеки (мовна, культурна, психологічна зрусифікованість значної частини населення). Маємо концентрований зовнішній тиск задля збереження наслідків русифікації та її поглиблення, а в українському суспільстві бракує політичної волі протистояти цьому тискові.

У нас не бракує розмов про національну ідею, яка могла б об'єднати суспільство. Але національна ідея — тобто ідея максимального самовиявлення нації в матеріальній і духовній творчості — утверджується там, де вже є певний “запас”, фундамент національного самоусвідомлення. Національна ідея — стимул, який і сам потребує стимулювання, і не риторичного, а в цілеспрямованому будівництві національного життя — економічного, політичного, освітнього, культурного. У всіх цих напрямках ще мало руху, що ж до української культури, то їй критично бракує і реальної, а не декларативної, державної підтримки, і, особливо, механізмів ринкового стимулювання, системи заохочення приватних ініціатив саме у сфері української національної культури.

Яким може бути місце України в майбутньому світі? Ми не знаємо — хоча б і тому, що не знаємо, яким буде цей майбутній світ. Чи може Україна в найближчому майбутньому здійснити якусь місію загальнолюдської чи загальноєвропейської ваги? Гадати важко. Стартові умови на сьогодні вкрай несприятливі, особливо ж коли мати на увазі нерозвиненість структур громадянського суспільства, недостатність політичної культури, непрозорість владних процедур. Але історіотворчий і культуротворчий потенціали нашого народу не слід скидати з рахунку як і те, що наше суспільство, хоч і з труднощами, але рухається в координатах демократичного розвитку. І все-таки вже й сьогодні Україна, з її миролюбною політикою, відіграє неабияку роль у забезпеченні політичної стабільності і безпеки на Сході Європи.

Не виключено, що їй, з огляду на її стратегічне положення між Сходом і Заходом, між Півднем і Північчю, з огляду на її історичний досвід засвоєння і поєднання різних культурних традицій випаде нова роль у забезпеченні їх симбіозу — тобто не сама по собі випаде, а може бути здобута завдяки відповідній політичній і культурній волі, відповідній інтелектуальній праці.

Україна в своїй історії стала ареною протистояння між католицизмом і православ'ям. Але ж вона має і досвід примирення двох конфесій (зокрема у т. зв. уніатській, чи греко-католицькій, Церкві, католицькій Церкві східного обряду, що стала певним, хоч і не остаточним і не всіма однаково оціненим компромісом), досвід екуменічних спрямувань релігійної думки. Можливо, їй судитиметься зробити свій внесок у світовий екуменічний рух, що стає чимдалі усвідомленішою потребою принаймні християнської частини людства.

Мусить сказати своє слово Україна і в екологічному русі, у створенні нової екологічної свідомості людства. До цього зобов'язують її не тільки чорнобильська трагедія та потворність успадкованої від СРСР структури промисловості із страхіливою мірою навантаження на природну сферу, а й напівзабуті, але придатні до регенерації традиції народної культури, народного світогляду.

Обмеженість енергетичних ресурсів і водночас наявність великого наукового й інтелектуального потенціалу могли б зумовити розвиток передових технологій за умов ефективної інноваційної політики держави, оптимального використання інтелектуального ресурсу.

Але найбільші надії можна було б покладати — за наявності відповідних сприятливих умов, звичайно, — на перспективи розвитку національної культури. По-перше, в Україні, як мало де ще в Європі, збереглися глибокі джерела автентичної народної творчості (у пісні, слові, малярстві, ремеслах тощо), які завжди були рятівним резервом для професійної культури і генерували, сказати б, сукупний мистецький талант нації (не випад-

ково ж на наших співаків та інших виконавців існував і існує неабиякий попит у багатьох країнах). Це обставина, що виходить далеко за межі самого лише мистецтва. Нині в Європі чимраз більше усвідомлюється негативний вплив на духовні аспекти життя і на культуротворчий потенціал народів механічного засвоєння уніфікованих споживацьких стандартів. Це стимулює драматичний перегляд ставлення до традиційних культурних норм. Культурницький неоконсерватизм виходить з того, що життя в своїх природних основах і людська психіка та поведінка змінилися значно менше, ніж передбачали модерністські проекти, і що народи, які не занехали свій історичний досвід і не позбулися своєї традиційної культури, більше здатні зберегти духовне здоров'я і відповісти на виклик майбутнього.

По-друге, українська культура з відомих історичних причин не мала безперервної лінії розвитку; вона багато разів мусила починати ніби все спочатку (хоч насправді нагромаджений потенціал, історична база все-таки були постійно присутні в “підсвідомості” культури). Це зумовило величезні втрати, проминання цілих етапів і стилів європейської культури. Але, з іншого боку, парадоксальним чином це, змушуючи національну культуру за нерівних умов конкуренції постійно “наздоганяти” і компенсувати втрати, сприяло оригінальній контамінації різних стилів і породжувало такі самобутні синкретичні явища, як українське бароко XVII—XVIII ст., як український неоромантизм кінця XIX — початку XX ст. (не кажемо вже про універсализм Шевченка і Франка — тут потрібні інші виміри), український авангард 20-х років; модернізм декого з “шістдесятників”; українське поетичне кіно; а нині — своєрідна рецепція постмодернізму та ін. Сюди долучається ще одна вагома обставина. Під страхотливим тиском ідеологічної та естетичної цензури і русифікаторської нівеляції українська культура нагромадила величезну “стиснену” енергію невикористаних можливостей, загальмованих поривань, і ця “пружина”, починаючи розпрямлятися, обіцяє неабиякий культурно-історичний прорив. Щоправда, поки що тільки обіцяє...

Нарешті, по-третє, ще одна версія можливого розвитку ситуації. Культура — величина відносно самостійна і самостимульована в тому розумінні, що не детермінована безпосередньо матеріальним розвитком суспільства. Буває, навпаки, що в культурі концентрується національна енергія, нереалізована у практичних сферах історичної діяльності.

Культурна життєздатність української нації неодноразово діставала підтвердження в історії і за найважчих часів. Не втрачена вона і нині. Можна назвати ряд чинників, що її засвідчують. Політична і творча свобода, наявна сьогодні принаймні тією мірою, якої раніше ніколи не було, зумовила інтенсивність художньої творчості. Картина літературного, образотворчого, музичного, театрального життя сьогодні розмаїтіша і цікавіша, ніж будь-коли, за винятком хіба 20-х років; уявлення протилежного характеру випливають з елементарної необізнаності. Широкими, як ніколи, є міжнародні контакти української культури, а це означає, що вона цікава для світу і здатна відгукуватися на світові імпульси, які спонукають до виходу на нові творчі горизонти. У нас ще зберігається ефективна система мистецького навчання, з надр якої виходить достатньо талановитої творчої молоді, котрій тільки треба забезпечити можливість працювати в рідній культурі. Ми є однією з небагатьох країн Європи, де народна мистецька культура стала не предметом спогадів чи музейного догляду, а реальністю життя мільйонів людей, — а це і величезний резерв для професійної творчості, і неабияка величина в загальному культурному потенціалі нації,

яка постійно народжує нові й нові таланти. Нарешті, в Україні є незрима спільнота людей, жертовно відданих національній культурі, для яких доля національної культури тотожна їхній власній творчій і життєвій долі, і вони підтверджують це своєю працею.

Але беззаперечно надійною альтернативою нинішньому нігілістичному тискові на українську культуру може бути лише той стан суспільства, коли воно ідентифікує себе з нею, коли усвідомить її як узагальнене вираження творчих зусиль українського народу, його осягів у світорозумінні, релігії, моралі, художньому мисленні, науці й філософії. І водночас — як спосіб самореалізації української людини з усіма особливостями її психіки, темпераменту, творчої уяви — її спосіб бути українцем і бути індивідуальністю в сучасному світі.

Самостійне історичне буття українського народу має бути забезпечене культурно, інакше залишиться ущербним. Ідеться насамперед про конкурентоспроможність української культури, її здатність давати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу.

Тільки за цих умов Україна буде здатною знаходити власну відповідь на виклики ХХІ століття і третього тисячоліття — на ті виклики, які вже нам пред'явлено, і на ті, які ще “варяться” в безоднях майбутнього.

¹ Г е к к е л ь Э р н с т. Мировые загадки. — М., 1935. — С. 69, 72.

² Див.: Иностранная литература. — 1960. — № 9. — С. 224.

³ С а д о в с ь к и й М. Мої театральні згадки. — К., 1950. — С. 124.

⁴ Див.: К у ч а б с ь к и й В. Українська дипломатія і держави Антанти в 1919 р. // Дзвони. — 1931. — № 8. — С. 550.

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

В. В. ГОЛОВКО (Дніпропетровськ)

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК МЕТАФОРА: ШЛЯХ ВІД ПСИХОЛОГІЇ ДО ІСТОРІОГРАФІЇ

Ви ніколи не думали над тим, як зробити гармату? Ні? А іспанець Мігель де Унамуно замислився над цим і відповів: “Треба взяти дірку і обгорнути її залізом”. Ця незвична для людського розуму думка найкраще висвітлює принцип виникнення понять у науці. Дірка, порожнеча (яка, звичайно, є ілюзорною) — це слово, котре живе в звичайній мові. Коли ж воно береться на озброєння науковцями, то включається в систему наукової термінології. Тільки після цього звичайне слово стає інструментом наукового пізнання. Однак не будемо забувати, що сенс полягає не в самій гарматі та ядрі, а в їх дії, в тому, в якій сфері вони можуть використовуватися.

Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки характеризується формуванням нового стилю історичних досліджень, коли вчені відмовляються від глобальних пояснювальних схем, прагнуть шукати засоби органічного поєднання одиничного і цілого в своїх працях; вивчення особливого в історичному процесі приходить на зміну пошукам загального. Тому не дивно, що історики в процесі пізнання дедалі більше використовують засоби “виговорювання світу” інших наук і стають своєрідними “поліглотами” від науки, які спроможні вживати мову і психології, і соціології, і математики, і психоаналізу та інших дисциплін.

Одне з понять, яке дедалі частіше з’являється на сторінках наукових та колонаукових видань, — це ідентичність. Зазначимо, що найчастіше воно використовується в працях, яким властивий присмак “пошуків коріння”¹. Зокрема, у вітчизняній історіографії його часто використовують в розвідках з проблем українського національного відродження². В той же час в історичній літературі це поняття використовується досить спорадично, невідрефлексовано, начебто його сенс є сам собою зрозумілий. Крім цього, майже відсутні праці, присвячені теоретичному аналізу поняття “ідентичність”³. Відповідно постає проблема визначення місця даного поняття в лексиконі українського історика.

“Ідентичність”, як наукове поняття, виникає у лоні традиційного психоаналізу. В психоаналізі увага концентрується переважно навколо лікаря та пацієнта, а соціум залишався за стінами кабінету і відіграє роль еталону психічного здоров’я. Це призвело до того, що за трьома деревами — Его, Супер-Его, Ід — було втрачено справжню особистість, яка зникла як сліди на піску⁴. Потрясіння ХХ ст., наслідками яких стали “втрачені покоління”, явища масових істерій змусили говорити про хворі суспільства. Все це вимагало від науковців переглянути

усталені уявлення. Поняття “ідентичність”, яке нерозривно пов’язане з поняттям соціального (це, мабуть, і визначило той факт, що цим терміном зацікавилися представники соціальної психології), стало засобом, за допомогою якого намагаються відновити цілісність особистості і який, хоча б в ідеалі, дає змогу їй перестати бути самотнім атомом у безкрайньому Всесвіті і стати органічною частиною суспільного тіла, водночас залишившись собою.

Етимологія слова “ідентичність” (від лат. *identicus* — однаковий, тотожний) поєднує в собі два значення: перше — особистість, індивідуальність, справжність, тобто тотожність особи самій собі, антиномією тут слугує слово “інший”; друге — крайня однаковість з кимсь, у цьому випадку антиномією є слово “різний”. Звернемо увагу ще на один нюанс — якщо друге із запропонованих значень слова “ідентичність” вказує на певну стабільність, незмінність у часі, то сенс першого концентрується на збереженні самототожності індивідом, незважаючи на формальні зміни. Як писав Микола Бердяєв, “це і є таємниця особистості, незмінність у змінюванні”⁵.

Якщо слідом за А. Шопенгауером визначимо самосвідомість людини як “усвідомлення власного я на противагу усвідомленню інших речей”, то ідентичність, з одного боку, є тим лезом бритви, котре поділяє речі на свої (наприклад, моя родина, моє місто, моя держава) і чужі, з іншого, пов’язує “власне я” з речами, усвідомленими як “свої”⁶. Отже, ідентичність постає перед нами як підсумок напруженої боротьби між різними формами за “право представляти” зміст, сутність особи⁷. Іншими словами, ідентичність — це результат боротьби за цілісність свідомості. З цього логічно випливає, що ідентифікація — процес боротьби, яка ведеться у свідомості людини шляхом ототожнення з різними об’єктами — системою цінностей або певною місцевістю, батьками або усім людством тощо, а у клінічних випадках — навіть зі звичайними речами (камінням, деревом).

Етимологія слів “ідентичність” та “ідентифікація” показує їх соціальне навантаження: раз ідентичність виникає в процесі ототожнення себе з кимсь, то це передбачає, що індивідуум включений у соціальні відносини й є елементом соціальної структури. Німецько-американські соціологи Пітер Бергер і Томас Лукман пишуть: “Особливі історичні соціальні структури породжують типи ідентичності, котрі пізнаються в індивідуальних випадках”⁸. Має місце діалектичний процес: з одного боку, носіями ідентичності є окремі індивідууми, але, з іншого, щоб особистість засвоїла ту чи іншу ідентичність, необхідно, аби вона ототожнювала себе з тією соціальною структурою, яка, в свою чергу, і продукує ідентичність.

Розглянемо ідентичність найпростішого елемента соціальної структури — індивідуума. Ерік Еріксон, якого можна вважати батьком поняття “ідентичність”, пропонує таке визначення (серед численних інших воно, на наш погляд, — найяскравіше): “Суб’єктивне натхнення відчуття тотожності і цільності”⁹. Це стан, коли внутрішній голос каже людині: “Все це дійсно є я!”, це процес постійного досягнення себе, те вічне людське: “*Nosce te ipsum!*”. Але виникає запитання: що людина опановує в собі, які фактори свого існування вона структурує в цілісну систему? Основними факторами індивідуальної або особистої ідентичності є: тіло, яке дозволяє іншим особистостям ідентифікувати конкретну особистість; характер відображення свідомістю зовнішнього світу, інших суб’єктів і власного “я” людини; послідовність сприйняття, тобто відчуття людиною цільної тривалості свого життя; пам’ять.

Останні три чинники пов’язані з площиною минулого, а дії, події в житті людини хоч-не-хоч висувують перед особистістю обмежені варіанти

подальшої поведінки, тобто детермінують її (саме у такому сенсі ми можемо говорити про поняття “доля”). Але не менш важливий фактор — спрямованість у майбутнє. К.Г. Юнг пише: “Життя має також Завтра, і сьогодні стає зрозумілим лише тоді, коли ми спроможні додати до нашого знання те, що було вчора, ще й бачення початку Завтра”¹⁰. Під спрямованістю у майбутнє розуміється здатність ставити перед собою мету.

Поставити перед собою мету — одна справа, а втілити її в життя — зовсім інша. І тут ми підходимо до ще одного основоположного фактора — Волі. Під Волею ми розуміємо “силу, з котрою будь-яка окрема річ, а отже, і людина, дотримується свого буття...” (Барух Спіноза)¹¹. Наголосимо на тому, що людська Воля є інтенціональною, тобто дія завжди співвідноситься з сенсами (з суспільними цінностями — етичними, естетичними, релігійними та іншими), адже індивідуум як соціальна істота живе “в” них.

Треба вказати, що виокремлення факторів ідентичності має умовний характер. Ми можемо говорити про певний образ себе, про образ самості, тобто ідентичність постає як відносини між “я” людини та її “самістю” (в англомовній традиції: “the I” та “the Self”), а “проблема ідентичності в будь-якому випадку є проблемою ототожнення, ідентифікації “я” і “самості”¹². “Я” спостерігає за “самістю”, але “я” може спостерігати за своїм спостереженням своєї “самості” і т. д. Таким чином, ідентичність має рефлексивний характер. Рефлексія над образом самості проходить у двох напрямках: наскільки самість узгоджена з універсальними нормами і водночас наскільки вона виходить за ці норми (пізнаються свої таланти, вади, потреби, можливості, обов’язки тощо). Ця подвійність важлива ще й тому, що образ нашої самості постійно оновлюється, і на це суттєво впливає образ, який склався щодо неї в інших людей (так зване “соціальне Я”).

Виникає запитання: а якщо “Я” не сприймає якийсь із факторів як “свій”, відкидає частину або навіть усю самість? Тоді ми можемо говорити про кризу ідентичності. Власне, дослідників мало цікавить проблема ідентичності самої по собі, вона виступає, як правило, додатком до проблеми кризи ідентичності. Більш того, без поняття “криза” поняття “ідентичність”, мабуть, взагалі втрачає право на існування. Е. Еріксон пише: “Я уявляю картину розвитку людини з точки зору конфліктів, внутрішніх і зовнішніх, котрі несе з собою вітальна особистість, яка виходить з кожної кризи з посиленням відчуттям внутрішньої єдності, з більш розвинутими здібностями до здорових суджень, до “добрих дій” у відповідності зі своїми власними стандартами і стандартами значущих для неї людей”¹³. У процесі розвитку ідентичності (від дитинства до старості) він виділяє вісім періодів, на кожному з яких людина повинна здійснити вибір між альтернативними можливостями вирішення вікових та ситуаційних завдань розвитку, що визначає характер подальших відносин “Я” і самості.

Е. Еріксон виділяє два типи кризи. “Еволюційна і нормативна” криза характеризується оманливою нестійкістю ідентичності, з одного боку, і високим потенціалом зростання та підтримкою нових, більш широких функцій свідомості, — з іншого. “Невротична і психотична” криза в основі має конкретну причину і пов’язана із зростаючими витратами енергії та поглибленням психосоціальної ізоляції.

Дозволимо собі деякі зауваження. За Е. Еріксоном “правильний” вибір веде до успішності у житті, а “неправильний”, відповідно, до неуспішності. Нам здається, що критерій успішності — неуспішність не зовсім коректний, бо навіть у межах окремої культури оцінка успішності сильно варіюється залежно від соціальної групи, а якщо взяти до уваги історичну динаміку, то зміни ціннісних орієнтацій зовсім її розмивають. Нам уявляється, що “правильний—неправильний” вибір впливає на характер самоствердження особистості. В цьому випадку можна виділити два типи самоствердження. Умовно назовемо їх гармонійне та дисгармонійне. Перший тип можна охарактеризу-

вати як відносно легке подолання виникаючих криз і, як наслідок, ясність та визначеність напрямків розвитку особистості. Другий тип являє собою іманентну кризу особистості, з якою пов'язані коливання та нестача стійкості ідентичності, але й цей тип може бути не менш творчим та успішним у житті, ніж перший.

Ми багато говорили про ідентичність, але досі не висвітлили механізм її формування, хоча вже було звернуто увагу на те, що останній визначається діяльністю соціальних структур і, навпаки, ідентичності, створені завдяки взаємодії індивідуальної свідомості і соціальної структури, реагують на відповідну соціальну структуру, підтримуючи, змінюючи або навіть переоформлюючи її. Соціальну структуру визначимо як “усю суму типізацій і створюваних з їх допомогою зразків взаємодії, що повторюються... Типізації можуть бути як сучасників, так і попередніх та наступних поколінь”¹⁴. Отже, простір між собою і соціальною структурою окремих індивідів долає в процесі ідентифікації з останньою, тобто актом наслідування, відтворення зразків, які соціальна структура виробляє. З. Фрейд писав: “Кожен індивід — це складова частина великої кількості мас, численним чином пов'язана за допомогою ідентифікації, він побудував свій ідеал “Я” за різними зразками. Таким чином, кожна людина володіє частиною численних душ мас, душею своєї раси, свого кола, свого віросповідання, громадянського стану і т. п., і т. д., долаючи їх, може піднятися до певного рівня незалежності та оригінальності”¹⁵.

Поняття “ідентифікація” було визначено З. Фрейдом при дослідженні становлення особистості дітей, для яких об'єктами імітації є батьки. Тобто дитина несвідомо намагається виконувати роль або батька (у хлопчаків), або матері (у дівчат), внаслідок чого виникає психологічна криза — Едипів комплекс і комплекс Електри, відповідно, коли у психіці йде боротьба з інцестними прагненнями, як результат перемоги над ними формується “супер-его” (або его-ідеал), яке у дорослому житті зазнає змін внаслідок ідентифікації з більш широким колом осіб, ніж родина. Процес ідентифікації у родині обумовлений повсякденним спільним проживанням, виробничою діяльністю тощо. Але виникає питання, чим обумовлені більш широкі ідентифікації, адже коло авторитетів, з якими особистість безпосередньо контактує в своєму житті, невелике? Так, релігійна або національна ідентичності спрямовуються на наслідування не тільки сучасників, але й далеких героїчних прашурів.

По суті, ідентифікація полягає у виборі моделей поведінки. У суспільстві, на противагу родині, необхідно зробити вибір між багатьма персонами, багатьма об'єктами. Більш того, кожна людина одночасно належить до численних груп і з різною силою пов'язана з кожною з них (вікова група, клас, нація і т. д.). Тим часом ні індивідуальна, ні колективна ідентичності неможливі там, де немає певних сакральних цінностей, котрі мають універсальне значення і авторитет для більшості членів суспільства. Ці цінності виробляє еліта.

Критерієм для виділення еліти нам служить здатність до жертвовності часто заради ілюзорних цілей (вони можуть бути різноманітними: гонитва за багатством, славою, прагнення до знань, краси тощо) — це ніщо інше як інтенціональна Воля в своєму крайньому (на межі буття і небуття) виразі. Згідно з цим еліта розуміється в широкому сенсі: власне еліта, яка тримає владу в своїх руках, і контреліта, яка має всі здібності до володарювання, але доступу до структур влади майже не має, перш за все внаслідок соціальних перебірок. Навіть тоді, коли в еліті ледь жевріє вогник жертвовності, “ідеалізму”, вже те, що вона являє собою структури влади, змушує її бути носієм суспільного ідеалу і виробником суспільних цінностей (з цього приводу дотепні французи кажуть, що “жандармерія розумніша за жандармів”, оскільки достатньо одному розумному скласти статут, і його використовуватимуть тисячі недалеких). А коли еліті не вистачає енергії

підтримувати соціальні структури суспільства, вона змітається контрелітою, у якої модус жертвовності, а отже, і творчий потенціал, більший.

Еліта впливає на суспільство через ідеологію. За основу візьмемо визначення Карла Ясперса: ідеологія — це система ідей або уявлень, яка є для мислячого суб'єкта “абсолютною істиною” і яка формує у нього однобоке тлумачення світу та його місця в ньому¹⁶. Ідеологію можна представити як систему таких складових: 1) міф про походження, який пояснює, легітиміє і надає цінність сучасності; 2) домінуючий стереотип поведінки, який декларує правила і заборони щодо суспільного життя; 3) бачення майбутнього, тобто цілі та ідеали, до яких еліта намагається вести суспільство.

Перейдемо до розгляду видів колективної ідентичності. Для їх виділення будемо відштовхуватися від соціальних структур, які породжують ті чи інші типи ідентичності.

Перший тип — родинна ідентичність. Родина — перша соціальна структура, яку зустрічає на своєму життєвому шляху людина. Родина справляє винятково сильний гуртуючий вплив на своїх членів і виступає зразком для формування інших типів ідентичностей. Не дивно, що лідери соціальних груп (сільської громади чи національного руху, військового підрозділу чи релігійної секти) використовують “родинну” лексику (наприклад, Батьківщина-Мати, брати у Хресті) задля їх тіснішого об'єднання, намагаючись воскресити у свідомості знайомі з дитинства рідні образи. Родинна ідентичність може вступати у конфлікт з персональною.

Другий вид — територіальна ідентичність. Вона досить поширена, особливо це характерно для домодернових часів, що пояснюється слабкістю систем комунікацій. Хоча спільне проживання на одній території ставить перед мешканцями однакові проблеми, консолідуюча сила цієї ідентичності невелика: регіональні інтереси легко розкладаються на інтереси окремих місцевостей, а останні розпорошуються між інтересами окремих поселень. Однак у той же час вона часто виступає каталізатором для інших видів ідентичностей¹⁷.

Наступний вид ідентичності — соціально-економічна, яка пов'язана з повсякденною виробничою діяльністю людини. Згадаємо, що марксистська традиція проголошує класову ідентичність як найвищу і єдину справжню форму колективної ідентичності. Однак як основа тривкої, стабільної групової ідентичності цей вид має досить обмежені можливості. Це пояснюється не тільки нестатком емоційної привабливості та браком культурної глибини, але й тим, що класи часто розпорошені територіально, за обсягами оплати праці і рівнем кваліфікації.

Звернемо увагу на феномен класової боротьби, яка одночасно сприяє і перешкоджає утворенню стабільної спільноти на основі соціально-економічної ідентичності. В періоди економічних криз, коли соціальні проблеми виходять на перше місце, класова ідентичність може стати сильним консолідуючим принципом, але досить зазнати поразки або гонінь, або економічні умови пом'якшуються, як ще вчора монолітне об'єднання розпорошується на сукупність егоїстично спрямованих індивідів. Часто бунтівний дух селян згасає на околицях рідного села, а робітників — у передмісті свого населеного пункту. Та й за визначенням, соціально-економічна ідентичність не може охоплювати все населення даної території і, щоб утворити стійку спільноту, стає необхідним більш широкий вид ідентичності. Теорія можливості диктатури одного класу так і не була реалізована. Наприклад, історія радянського суспільства показала, що декларована спочатку диктатура пролетаріату переросла в диктатуру держави, тобто соціально-економічна ідентичність трансформувалася в політичну.

Релігійна ідентичність спирається на систему сакральних цінностей, символів, традицій, кодифікованих в обрядах та ритуалах. Вона прагне об'єднати в

одній громаді усіх, хто визнає певний символічний код, певну систему цінностей і традицій віри та ритуалів, разом з посиланнями на позаемпіричну реальність. Релігійна ідеологія досить гнучка, тому вона може бути пов'язана і з окремим класом, і з етнічною спільнотою, а так звані “світові релігії” скасовують етнічні кордони. Хоча досвід тих же самих “світових релігій” показує, що вони адаптувалися до конкретних умов шляхом компромісів з старими племінними (“етнічними”) культами: чи то за допомогою культу святих, чи через феномен двовір'я. Історія нам пропонує і приклади, коли релігійна ідентичність розколювала етнолінгвістичні спільноти (як це, наприклад, зробила церковна унія 1596 р. серед українців).

Політична ідентичність існує стільки ж, скільки існує держава (поглянемо хоча б на етимологію, *politika* з давньогрецької — державні справи). Аристотель у своїй “Політиці” писав: “Людина є природно тварина політична, яка призначена для життя в суспільстві, і той, хто за своєю природою не є частиною якої-небудь держави, є істота деградована або переважаюча людину”¹⁸. Політична ідентичність має інтегруючий характер, для свого існування вона поглинає інші види ідентичності: регіональну (розширюючи її до кордонів держави), релігійну (від культу обожнення верховної влади, запровадження державної релігії), етнічну (домінуючий етнос як опора держави або тяжіння до злиття держави і етнічної спільноти). Останнього випадку ми торкнемося, розглядаючи національну ідентичність.

Етнічна ідентичність (у текстах західних авторів як синонім також вживається поняття “tribal” — племінна), як і політична, має інтегруючий характер, охоплюючи регіональну, конфесійну, а інколи й соціально-економічну ідентичності. Англійський вчений Е. Сміт пропонує розмежовувати два поняття — етнічної категорії та етнічної спільноти. Під першими розуміються “сукупності людей, що їх принаймні дехто з чужинців вважає за окремі культурні та історичні групи. Однак сукупності, визначені таким чином, іноді можуть мати вкрай незначну свідомість, лише дуже неясно розуміючи, що вона становить окрему групу”¹⁹. Етнічна категорія зовнішньо існує як етнос, але позбавлена етнічної самосвідомості або, іншими словами, етнічної ідентичності. Остання передбачає такі атрибути: групову власну назву; міф про спільних предків (спільна історична пам'ять); зв'язок з конкретним рідним краєм (цей атрибут передається етнологічним терміном “ландшафт, що годує”); чуття солідарності значної частини населення.

Нарешті, ми підійшли до виду ідентичності, навколо якого поламано багато списів, але повною мірою світло наукового пізнання так і не було на нього пролите, можливо, тому, що проблема національної ідентичності ще надто жива для наукового аналізу і ще сильно впливає на розум й почуття дослідників.

Проблеми нації і націоналізму в цілому нерідко описують за допомогою психоаналітичних термінів. Наприклад, Том Нейрон зауважував: “Націоналізм є патологією сучасної еволюційної історії, так само неunikлий як індивідуальний “невроз”, з тією ж властивою йому двозначністю, з подібною схильністю до нападів божевілля, закорінених у дилемах безпорадності, перед якими стоїть більшість світу (щось на зразок інфантильності суспільств), і здебільшого невиліковних”²⁰.

Нації і, відповідно, національні ідентичності виникають наприкінці XVIII ст., що зумовлюється і великою мірою інспірується двома історичними процесами — Великою Французькою буржуазною революцією та польськими визвольними змаганнями. У зв'язку з цим можна виділити два шляхи формування національних ідентичностей. “Французький шлях” можна назвати також бюрократичним: структури аристократичної держави опановуються ви-

хідцями з нижчих верств панівного та середнього класу — буржуазії (згадаємо, що до революції, наприклад, пани Робесп'єр та Демулен були “дворянами мантиї”, тобто їх звання було не спадкове, а здобувалося за службу, але писалися вони де Робесп'єр і де Мулен). Ці структури набувають масового характеру — держава проголошується невід'ємною частиною народу. Формально для кожного громадянина декларується гасло — якщо не “Держава — це Я!”, так “Держава — це для Мене!”. Функцією державних органів влади стає забезпечення “Свободи” для кожної окремої особистості, а гасла “Рівність. Братерство” відходять на другий план. Цю ідеологію держава прищеплює народним масам через освітні та культурні установи. Так виникає масова культура.

Навпаки, “польський шлях” на перше місце ставить “Рівність”: по-перше, традиційна правляча еліта служить чужинцям або деградувала, по-друге, в боротьбі зі спільним ворогом згорають соціальні перегородки. Проголошуються гасла “Держава — це ми! Держава — це для нас!”. Про опанування ворожими державними структурами не може бути й мови. Вони повинні бути зметені народною хвилею, і на їх місці необхідно створити власні, “національні”, владні органи. Однак для цього необхідно мобілізувати народні маси. На цій ниві працює національна інтелігенція, яка стає основою для утворення контреліти. В цьому вона конкурує з бюрократією. Головною умовою для боротьби стає її здатність подолати вузькість власної позиції: інтелігенція як прошарок відносно звільнена від класових егоїстичних інтересів, а відірваність, певна “утопічність” свідомості дає їй можливість перетворювати соціальну реальність (Альфред Вебер запропонував термін “інтелігенція, що вільно парить” ²¹).

Отже, основним атрибутом нації є держава або хоча б усвідомлення її необхідності. Тобто, національна ідентичність є насамперед сплетінням етнічної та політичної ідентичності. Про важливість такого синтезу, наприклад, писали російські дослідники: “Національна ідентичність повинна бути захищеною від нападок, особливо якщо ця ідентичність є обґрунтуванням держави” ²².

Серед інших атрибутів національної ідентичності домінуючі позиції займають: власна назва; історична територія або рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю вільного пересування у межах національної території.

Як видно, етнічна та національна ідентичності перекривають одна одну, але між ними є відмінності. Етнічним спільнотам немає потреби обов'язково жити на “своєї” територіальній батьківщині (наприклад, розпорошений єврейський етнос); їхня культура не обов'язково має бути громадською або спільною для всіх членів, вона може поділятися на елітарну та народну; їм не потрібно мати — часто вони і не мають — суспільний поділ праці або економічну єдність, а тим більше політичну.

Ще можна виділити два специфічних види ідентичності — цивілізаційний (це принаймні данина філософсько-історичним концепціям М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна) та загальнолюдський (це данина глобалізму).

В першому випадку духовна єдність етнічно і культурно різноманітної маси виникає навколо одного (чи кількох) типу ідентичності, наприклад, релігійної, внаслідок діяльності католицької церкви у Західній Європі за Середньовіччя, політичної російської цивілізації. В фаховій літературі інколи має місце певна методологічна плутанина між національною і цивілізаційною ідентичностями ²³.

Загальнолюдську (інколи говорять постнаціональну²⁴) ідентичність ми виділяємо, маючи на увазі утворення загальнолюдських координаційних ідеологій та структур, але її абриса ще дуже нечіткі.

Розглядаючи види колективних ідентичностей, ми побіжно звертали увагу на те, що вони переплітаються, “поглинають” одна одну, і навмисне не торкалися питання “Як вони співвідносяться між собою?”. За ієрархію ідентичностей відповідає ідеологія: очевидно, націоналістична наріжним каменем проголошує національну ідентичність, релігійна — належність до сакральної громади тощо. Ідеологія також визначає характер відносин між окремим індивідом і соціальною структурою: окрема людина завжди частково тотожна і частково нетотожна соціуму. Співвідношення між цими двома частками визначається від майже повного розчинення особистості в первісному колективі і до панування індивідуалізму в ліберальному суспільстві.

Як ідеології вдається впливати на свідомість індивідуума, на формування його ідентичності? Відповідь на це запитання дав французький філософ Ролан Барт: “Влада... феномен ідеологічний... гніздиться в найбільш тонких механізмах соціального обміну... її втіленням є не тільки Держава, класи і групи, але також і мода, повсякденні погляди, видовища, ігри, спорт, засоби масової інформації, родинні і приватні відношення”. Далі славетний французький мислитель показує механізм дії самої влади: “Об’єктом, в котрому від початку часів укорінюється влада, є сама мовна діяльність, або, точніше, її обов’язкове вираження — мова”²⁵.

Простір мови поділяється на дві частини, два дискурси: владний і позавладний (або безвладний). Владний дискурс — це група соціолектів пануючого класу, також “владний присмак” носить мова соціальних груп, які добиваються влади. Енкратичний, як його назвав Р. Барт, нав’язує суспільству інституціональний лад (він кожному каже, хто він є) і виступає як “універсальний”, “ясний”, “здоровий глузд”, як “докса” (розхожа загальна думка), тоді будь-який інший соціолект буде парадоксальним. Індивідуальне відхилення не змінює мовної системи соціолектів, але коли за “парадоксальністю” постає певна соціальна структура (релігійна секта, філософська школа, політична партія тощо), то виникає мовна контрреальність, контридентичність. Цій контрмові дають різні найменування: коли приставка “контр” розлита, розчинена в покорі, то використовують нейтральні ярлики “професійний жаргон”, “територіальний діалект”, але, коли приставка “контр” займається криваво-золотим вогнем непокорі, коли контрмова стає мечем ідеології контреліт, коли вона сама починає наказувати, саме тоді вона набуває характеристик владного дискурсу. А якщо контреліті вдається прибрати до своїх рук владу, то контрмова остаточно стає владною, так само як й ідеологія переможця (відбувається, як сказав би Р. Барт, “історична мутація дискурсивного строю”)²⁶.

Роль мови в проблематиці ідентичності добре показує ще один французький мислитель — Поль Рікер, коли пише, що для пояснення індивідуальної ідентичності необхідні відповіді на серію запитань, і на першому місці стоїть “хто саме говорить?”, і тільки потім “хто здійснив ту чи іншу дію?”, “про кого розповідає ця історія?”, “хто несе відповідальність за даний проступок або за завдані збитки?”²⁷

Ідеологія, мова, ідентичність нерозривно зв’язані одне з одним. Якщо хтось виражає свою ідентичність фразою “я селянин”, то тим самим він вказує на своє місце в суспільстві, на свої обов’язки і права і навіть на особливість свого світосприйняття; додамо ще, що ця фраза, сказана тією ж людиною, наприклад, до і після Великої Французької революції, буде нести різне смислове навантаження (це пов’язане з структурними змінами у суспільстві); нарешті, фраза “я селя-

нин”, наприклад, французькою, китайською, російською мовами буде нести різний зміст, мабуть, стільки, скільки існуватимуть ці народи.

За аналогією з персональною ідентичністю ми виділимо фактори колективної ідентичності.

Аналогом фактора тіла є соціальні інститути, котрі не тільки продукують відповідний тип ідентичності, але й дозволяють одному колективу ідентифікувати інший. Аналогом пам’яті слугуватимуть історичні традиції. Культура як система цінностей, символів та мови аналогічна факторам відповідного реального образу світу і сприйняття послідовності існування соціальних інститутів. Спрямованість у майбутнє може стати основою для виникнення тих чи інших колективів: саме очікування Другого Пришестя гуртувало першохристиян у монолітні громади і надавало їм мужності в римському Колізеї. Кожному колективу необхідно стверджувати своє існування у боротьбі з природою, ворогами, недоліками життя, тому ми можемо говорити про Волю як один з факторів колективної ідентичності (до речі, наявність у колективів аналога того, що у окремого індивіда ми називаємо волею, часто констатується дослідниками, згадаємо, наприклад, концепції *йлан vital* А. Бергсона і А. Тойнбі, пасіонарності Л. Гумільова). Нарешті, кожна соціальна одиниця має описовий образ самої себе (розглядаючи ідентичність індивідуума ми говорили про образ самості), а у найбільш складних соціальних одиницях є нормативний власний образ. Важливим також є образ одного колективу, котрий склався у іншого.

Як і у випадку персональної ідентичності, ми можемо говорити про кризу колективної ідентичності. Остання супроводжується низкою соціальних конфліктів, котрі розділяються на три види: 1) між рівнопорядковими інститутами, але які виключають один одного (наприклад, міждержавні або релігійні конфлікти); 2) між ієрархізованими інститутами (приклад — боротьба церковної та світської влади); 3) між індивідами та інститутами ²⁸. Згідно з цією класифікацією конфліктів, навіть у випадку, коли кожна з ворогуючих сторін без тіні сумніву впевнена в своїй правоті, в суспільстві має місце криза ідентичності.

Суть кризи колективної ідентичності полягає в зменшенні ідентифікації себе індивідом з колективною реальністю, котру він раніше підтримував, це є відторгнення колективної самості. Причиною кризи є хворобливий стан одного з факторів, а глибина визначається тим, скільки факторів зачеплені. Криза може виявлятися таким чином: заперечення символів культури, розпад колективної пам’яті, що представлена традиціями, втрата віри у спільне майбутнє, дисгармонія між дійсним і описовим образом себе, розриви в історії, невідповідність між уявленнями культури про себе саму і її образами в інших культурах і, відповідно, почуття неповноцінності відносно більш досконалих культур.

Криза ідентифікації завжди позначається на кризі соціальних інститутів. Вони змушені постійно боротися за душі своїх прихильників, за їх лояльність, відданість ²⁹. Лояльність знаходить вияв в отождненні особою себе з певною структурою, і, отже, взяття індивідами назад своєї лояльності означає смерть соціального інституту (так, розпад держави є наслідком кризи політичної лояльності).

Пануюча ідеологія буде в свідомості індивідуумів ієрархію лояльностей, наприклад, відданість імперії, домінуючій релігії, домінуючій народності, далі — рідній місцевості, родині. Щодо кожного з соціальних інститутів зумовлена ідеологією лояльність намагається бути винятковою, але вона залишається лише домінуючою, адже дуже рідко соціуми є одноманітними, однобарвними. Тому існують лояльності, котрі лежать в основі ідентичностей, що вважаються “місцевим колоритом”, “провінціалізмом” і в жодному випадку не конкурують з приписаним. Ці два види ідентичностей утворюють ієрархію численних лояльностей.

Коли ж виникає конкуренція між відданостями, коли індивідуум вимушений осмислювати і вибирати свою ідентичність, тоді виникає феномен взаємовиключних свідомостей. Конфлікт може бути вертикальний — вибір особи ламає ієрархію лояльностей (наприклад, на перше місце висувається замість політичної ідентичності релігійна); горизонтальний — лояльність, котра раніше узгоджувалася з домінуючою, стає на її місце, совість індивіда більше не йде на компроміси з пануючою ідеологією, формується негативна ідентичність. В індивідуальних випадках виключна свідомість сприймається суспільством як відступництво, зрада, чудернацтво або божевілья (згадаємо П. Чаадаєва). Але група індивідуумів з негативною (щодо пануючих цінностей) ідентичністю має власну ідеологію і можливість змінювати оточуючий світ).

Отже, перерозподіл лояльностей призводить до зміни розподілу влади в суспільстві, що супроводжується змінами соціальної структури суспільства і відповідними змінами ідентичностей. Наслідок кризи, точніше інерції зусиль, спрямованих на її подолання, створює “життєвий простір” для нової ієрархії ідентичностей, поки і цю побудову не розтрощить нова криза.

Нагадаємо, що без поняття “кризи” не існує поняття “ідентичність”: у стабільні періоди людина не замислюється над тим, хто вона є, — все вже давно вирішено, їй залишається лише наслідувати належні зразки поведінки, і тільки в епохи соціальних потрясінь свідомість охоплюють сумніви. Виходом з цього стану є нова ідентичність, яка або дає спрагу, волю до життя, або відкидає особу в багно примітивних цінностей, під владу примітивних інстинктів.

В історичній науці поняття “ідентичність” може виступати як засіб історичного синтезу, який дає змогу інтегрувати соціальне і особисте, закон і свободу волі. Логіка його застосування така. Історичний процес можна метафорично представити як сукупність розпорошених, ворогуючих між собою дискурсів (текстів), які виробляються в результаті спонтанної діяльності певного соціуму під проводом еліти. Епохи кардинальних історичних змін і соціальних потрясінь (періоди кризи ідентичності) є дискурсами, які визначають подальший хід подій. Останній представляє собою сукупність підрядкових приміток до головних текстів історії. Неодмінною умовою існування будь-якої людської спільноти є історичний міф, який зв’язує в єдиний наратив різні дискурси, стверджуючи безперервність історичного розвитку даного соціуму, і малює його діючим суб’єктом історії.

Підведемо підсумки. В ході історичного розвитку суспільства виникають специфічні ідентичності. Ідентичність — це сприйнятий суб’єктом образ себе, який виробляється в процесі взаємодій (переважно ідентифікації) з оточуючим світом. Індивідуум стає повноцінною особистістю, прийнявши ряд фундаментальних цінностей свого соціуму. Виходячи з цього, ми можемо говорити про колективну ідентичність. Колектив (а ним може бути будь-яка соціальна структура — родина, територіальна громада, клас, етнос, релігійне об’єднання, держава, нація) виховує у осіб почуття солідарності, згуртовуючи їх в одну спільноту. Групу людей, котра виробляє колективні цінності (ідеологію) і зразки для наслідування (стереотипи поведінки), ми назвали елітою. Ідентичність вказує своє існування в кризові моменти історії, коли, власне кажучи, її починають шукати, і саме в цей момент на історичну арену виходить творча наснага людини, людської думки.

Наприкінці необхідно зробити кілька зауважень щодо проблеми онтологічного статусу поняття “ідентичність”. Автор, розмірковуючи над цією проблемою, постійно пам’ятав засторогу Зигмунда Фрейда: “...не треба забувати, що врешті-решт ми маємо справу лише з аналогіями, і що не тільки людей, але й поняття небезпечно виривати з тієї сфери, де вони народилися і сформувалися”³⁰.

Ідентичність є явищем об’єктивної реальності настільки, наскільки ним може

бути суб'єктивний стан, який виникає у свідомості особистості як рефлексивна проблема — сумніви, розчарування, втрата орієнтації в соціальному світі в результаті зіткнення ідей, ідеологій, образів життя, волю. Ми наполягаємо на тому, що ідентичність є метафорою, за допомогою якої описується історичний процес, що дає новий свіжий погляд на місце Людини в історії і Історії в людині.

¹ Von Hagen M. Does Ukraine have a History? // Slavic Review 54. — Fall. 1995. — N 3. — P. 658.

² Наприклад, див.: Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1993 (цікаво, що О. Забужко переклала термін “ідентичність” на українську мову як “тожсамість”); Субтельний О. Украина. История. — К., 1994. — С. 288—298.

³ Побачили світ праці західних науковців з проблем ідентичності: Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994; Рікер П. Сам як інший. — К., 2000. Серед праць українських науковців з цього питання слід виділити Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: философский и психологический анализ. — К., 1999.

⁴ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных знаний. — М., СПб., 1994. — С. 258.

⁵ Бердяев Н. А. Самопознание. — Л., 1991. — С. 99.

⁶ Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики // Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. — М., 1991. — С. 51.

⁷ Представник прагматичного напрямку в філософії У. Джеймс в цьому ключі пише про “...елемент активної напруги, певної стійкості і віри в те, що зовнішні чинники допоможуть..., але не повна впевненість в цьому”. Цит. за: Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. — М., 1996. — С. 28.

⁸ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995. — С. 280.

⁹ Эриксон Э. Указ. соч. — С. 28.

¹⁰ Юнг К. Г. Психология бессознательного. — М., 1996. — С. 80.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

М. Ф. ДМИТРІЄНКО (Київ), Я. А. СОЛОНСЬКА (Київ)

**ГЕОРТОЛОГІЯ В СИСТЕМІ СПЕЦІАЛЬНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН: ТЕОРІЯ,
ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Традиційний образ науки завжди обов'язково асоціюється з системою її правил та приписів, з її власним усталеним понятійним апаратом та з предметом, об'єктом, методами дослідження, відповідним технічним інструментарієм, за допомогою якого здобуваються факти, при їх узагальнен-

ні — знання, вилучаються всі види інформації (пряма та прихована). Сьогодні в світі, за різними підрахунками та кадастрами, існує від 8 до 10 тисяч різних наукових дисциплін. Серед гуманітарних чільне місце посідає велика дисциплінарна родина, яку вчені відносять до **спеціальних** (донедавна вважалось — допоміжних) **історичних дисциплін**. Це родове дисциплінарне відгалуження, що тісно пов'язане з вивченням комплексу джерел історичної науки, має до 100 складових, які отримали назву — спецдисципліни історичного циклу. Чимало з них досліджують конкретні носії інформації: бони (грошові знаки — боністика), монети (нумізматика), герби (геральдика), військові однострої (уніформознавство), прапори (вексилологія або прапорництво), печатки (сфрагістика), зброю (зброезнавство), марки (орієнталія або філателія), маргіналії (маргіналістика), живописні портрети, ікони та зображення на різних типах носіїв (іконографія), кінофотодокументи та ін.

Водночас у комплексі СІД (так у сучасній науці іменують дані галузі історичних знань) існує кілька таких, чий статус залишається розмитим і не підпадає під усталені критерії дисциплінарності (просопографія, маевтика, символіка, атрибутика). Вони, зокрема, вирізняються мінливістю предметно-об'єктної локалізації, розгалуженими міждисциплінарними зв'язками та відсутністю власного усталеного дисциплінарного інструментарію. Як не парадоксально, до таких дисциплін слід віднести й спеціальну історичну дисципліну *геортологію* або *еортологію* (грецькою — *εορτολογία*), хоча об'єкти, які вона досліджує (свята, ритуали, обряди та всі їх складові), здавна привертати увагу багатьох дослідників — від істориків до етнографів.

Історія масових святкувань сягає часів існування Давньої Еллади і налічує до тридцяти століть. Саме звідси походять витoki дисципліни про ці суспільні явища та обряди — невід'ємну частину людського буття, емоційний його супровід.

Геортологія як спеціальна історична дисципліна в контексті української історії, культури та національної ментальності до цього часу взагалі не вивчалася. Слова “звичай”, “традиція”, “обряд” викликають у людей досі уяву про спадщину минулого, що прагне підпорядкувати собі все те, що дає історичний поступ, щоб затримати хід історії. Хоча, як це не дивно, дана дисципліна, на відміну від інших СІД (сфрагістики, кодикології, картографії тощо), окремого дослідницького і навчального статусу ще не має. Навчальний курс з геортології не викладається в жодному вищому навчальному закладі України. Взагалі відсутня досі узагальнююча праця з її проблематики, крім особного стислого нарису в навчальному посібнику з комплексу СІД ¹.

Тлумачення поняття “геортологія” не знайти навіть у таких фундаментальних виданнях, як “Энциклопедический словарь” Брокгауза та Ефрона, “Энциклопедический словарь” Граната. Єдиний більш-менш докладний матеріал є у вищезгаданому посібнику для студентів вузів, що й визначає місце геортології серед інших СІД, доводячи її науковий статус.

На сьогодні, коли існує можливість залучати до вивчення та аналізу раніше малодоступні джерела історичної інформації, неопубліковані роботи українських учених в цій галузі, які поки що лежать незайнятими у наших вітчизняних архівах, перед дослідниками геортології “відчинено двері” в науку. Ціле багатство (зокрема, з питання, яке сьогодні становить предмет нашого розгляду) являють собою фонди Інституту рукопису та Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, де зберігаються напрацювання кількох комісій та установ Все-

української Академії наук (нині — НАН України), що діяли в 20—30-х рр. ХХ ст. і були ліквідовані у зв'язку з політикою тоталітарної держави, де національну самобутність, особливості національного розвитку оцінювали в межах “національної за формою культури”. Великої ціни наукову спадщину, зокрема традиції народу, ще мають опрацювати та оприлюднити нові покоління науковців незалежної України.

Особливе значення для української історіографії спеціальних історичних дисциплін підкреслює Я. С. Калакура. Учений вважає, що “без залучення методик, що відносяться до літописознавства, палеографії, дипломатики, сфрагістики, геральдики, епіграфіки, нумізматики та інших спеціальних дисциплін”², неможливо дослідити та правдиво висвітлити вітчизняну історію. З вищеназваних дисциплін уже видано або пишуться вузівські підручники, існує наукова література, яка дозволяє простежити розвиток та еволюцію їх методології, методики, теоретичні основи. Однак проблеми геортології науковці чомусь взагалі не згадують, не займаються розробкою навіть питань, що лежать на поверхні.

Логічно передбачити, що такий поважний науковий журнал, як “Вопросы истории” (видання АН СРСР, тепер — Російської Академії наук, м. Москва), мав би друкувати статті з названої теми. Та впродовж 1945—2001 рр. у цьому виданні не виявлено жодної публікації з цієї галузі знань. Тільки в № 7 за 1960 р. у редакційній статті, де задекларовано профіль, структуру та напрями досліджень, якими опікуватиметься видання, нарешті зазначається, що воно повинно висвітлювати й “проблеми допоміжних історичних дисциплін”³. Однак протягом наступних 40-а років жодного матеріалу зі вказаної теми так і не з'явилося.

Обмежену увагу до СІД за радянських часів Я. Калакура пояснює тим, що “навіть Київський університет було реформовано в Інститут народної освіти, а історична наука заганялася у догматичні схеми...”⁴, тобто фахівців з СІД не готували. Дослідник підкреслює важливе значення для української історіографії СІД праць С. І. Маслова, А. О. Введенського, І. М. Каманіна, О. Вітвіцької та ін. Вчений наголошує, що “застосування марксистсько-ленінської методології, її партійно-класових принципів у сфері **спеціальних історичних дисциплін, які в ідеологічному відношенні були абсолютно нейтральними** (підкреслення наше. — Авт.), залишило негативний відбиток, призвело до їх політизації, втрати національної самобутності”⁵.

На сьогодні вивчення проблематики свят і святкувань звучить особливо актуально. Система звичаїв й традицій кожного народу — результат його виховних зусиль упродовж багатьох віків. Через цю систему кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер та психологію в низці поколінь, що змінюють одне одного. *Автори дотримуються думки тих вчених, що дійшли висновку: звичаї та традиції — це нерегламентовані юридичними актами, підтримувані силою суспільної думки форми передачі новим поколінням способів реалізації складених у житті даного суспільства відносин (політичних, моральних, естетичних, релігійних).*

Народні звичаї, традиції та обряди сьогодні привертають до себе пильну увагу вчених не тільки внаслідок чисто академічного інтересу. Адже, по-перше, наша Україна стала незалежною, суверенною державою, і їй не байдужа власна духовна спадщина. По-друге, проблемні рамки наукових дисциплін постійно розширюються. Відбувається становлення “принципово нового розуміння функцій т. зв. допоміжних історичних дисциплін як винятково важливих чинників дослідження джерел вітчизняної і зарубіжної історії”⁶.

Необхідно тепер, насамперед, визначити предмет, об'єкт, методи та методику вивчення дисципліни, як, скажімо, це спробували зробити дослідники в посібнику “Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория”, де, втім, не знайшлося місця для розділу, присвяченого геортології⁷. Тільки в 1992 р. було видано навчально-методичний посібник зі спеціальних історичних дисциплін — “Специальные исторические дисциплины”, де коротко, серед 60-ти інших з комплексу СІД, уперше в українській науці окреслено й предмет геортології⁸.

У згаданій статті проф. Я. Калакура зазначав, що “нині спеціальні історичні дисципліни набувають нового статусу, розгалужуючись на власні підсистеми”⁹. Іншого змісту і наповнення набуває й геортологія. Їй конче це необхідно, зважаючи не стільки на нерозробленість, скільки на неконцентрованість та розпорошеність цільової інформації, на невизначеність мети, завдань, системи взаємовідносин з іншими дисциплінами, які входять відтепер у цю наукову галузь. Отже, вчені постали перед проблемою нового осмислення як взаємозв'язків СІД, так і місця геортології в них. На статусі геортології позначилися “інтеграція наукового знання, взаємопроникнення наук, розширення вжитку міждисциплінарних дослідницьких методів”¹⁰. Отже, потрібні нові підходи, нові методи дослідження характеризованої спеціальної історичної дисципліни. Це продиктовано розвитком історичної науки, зокрема СІД.

Свято, яке має свою знакову систему, свої символи, у свій спосіб відображає навколишній світ, рівень розвитку цивілізації, етносу (або складових поліетнічних держав) конкретної держави, її політики, ідеології, моралі, культури. Свято, святкування (празникі) — то носій збірної, багатопланової інформації, образ і уособлення людського мислення. Це — своєрідний зріз структури світобудови. Вказані проблеми, на жаль, поки що не одержали потрібного висвітлення в науковій літературі, як і самі тлумачення вищезгаданих понять.

Однак історіографія геортології видається вельми скупою тільки з першого погляду, оскільки дослідники з етнографії, фольклористики, етнології свята не розглядали з позиції геортології як окремої спеціальної історичної дисципліни. Ця ситуація призвела до того, що ми, писав свого часу С. Килимник, — “дуже багато втратили найцінніших здобутків нашої ранньої культури — фольклору, звичаїв, дохристиянської віри та вірувань... Чимало до нас і дійшло, але воно пройшло крізь морок віків, затемнилося, наверстувалося, змінилося, а чимало й цілком, назавжди зникло”¹¹.

Ці слова відомого українського вченого, етнографа та етнолога не тільки відбивають стан вивчення українських свят як унікального явища культури та їх місце в історії нашого народу, а й стимулюють до нових, глибоких, всебічних досліджень.

Тож, геортологія — наука комплексна, яка не тільки межує з іншими науковими дисциплінами, а й використовує та застосовує їх засоби вилучення інформації, методику та понятійний апарат. Спробуємо це довести в пропонованому дослідженні.

Детальне ознайомлення з об'єктом та предметом нашого дослідження привело нас до думки про необхідність в окремій праці звернутися до понятійного апарату геортології, визначити чітко терміни та поняття, якими вона постійно користується.

У своїй роботі автори ставлять метою заповнити, певною мірою, наявні прогалини в дослідженні геортології і коротко окреслити можливі шляхи подальшого поступу науки та опанування її джерельного комплексу, зокрема у вивченні різних проявів свят, святкового дійства.

Актуальність теми дослідження, з огляду на вищевказане, визначається кількома факторами: 1) загальним розвитком суспільного процесу в Україні, відновленням історичної справедливості, входженням України в загальноцивілізаційний поступ, з якого вона була штучно вилучена; 2) сучасною ситуацією в історичній науці, яка чимало зусиль спрямовує на повернення вітчизняної спадщини, джерельних скарбів — справжніх національних цінностей, вивчення власних унікальних комплексів наукової інформації; 3) інтеграцією нашої науки до світового інформаційного простору.

Об'єктом дослідження є геортологія як спеціальна історична дисципліна в контексті розвитку української історичної науки *, а *предметом* — свята і святкування, природа їх походження, генеза та зміна, поява нових форм та засобів проведення (різних за типом дійств), гнучке реагування на зміни в навколишньому світі.

Хронологічні та просторові межі досліджень з проблем геортології охоплюють значний період — від язичницьких часів, потім християнської Київської Русі до сьогодення. Це необхідно для створення об'єктивної картини розвитку та діалектики інституту святкування в Україні, що дасть змогу простежити трансформацію культури свят, збереження традицій, залучення елементів культур інших народів.

Досліджуючи геортологію, необхідно з'ясувати роль та місце її, як галузі СІД, в українській історичній науці, у вивченні історіографії питання, історії проведення національних українських свят і святкування у різних історико-культурних регіонах.

Дотримуючись загальнонаукових принципів об'єктивізму, історизму, системності та діалектичного розуміння історичного процесу, використаємо тут і міждисциплінарні підходи та методи дослідження, зокрема порівняльний та проблемно-хронологічний. Методика отримання відповідної інформації лежить в площині завдань СІД.

У геортології досить представницька джерельна база. Її складають як розробки з ритуаліки, описи різних видів свят, так і історіографічні джерела, індивідуальні та колективні монографії, бібліографічні покажчики, публікації у наукових періодичних виданнях, навчальні посібники, енциклопедії, наукові статті в збірках, праці іноземних дослідників, ті відповідні джерела, що обслуговують суміжні наукові галузі та дисципліни.

Історія та історіографія питання

Цілком очевидно, що найприкметнішою ознакою свята або окремого ритуалу є певне дійство, яке визначає спрямованість цього заходу. Ще Д. Дідро вніс свої пропозиції щодо зміни принципів сценічної дії. Він писав: “Дія є найяснішим і найвиразнішим розкриттям людини, розкриттям її як умонастрою, так і її цілей” ¹².

Дійство відбувалося завжди за певним планом *. Судячи з того, як писав В. Шароєв, “і в святкуваннях Давньої Греції, і в середні віки в майданному театрі, і в старовинних російських обрядах та ігрищах завжди була своєрідна драматургічна основа, яка мала найрізноманітніші назви, але за суттю була сценарною структурою масового дійства” ¹³.

Багатоденні святкові дійства — звичні явища у Давній Греції, Стародавньому Римі. В середні віки ці традиції підхопили містерії в Західній Європі. Майдани ставали великими сценами під відкритим небом, де весело проходила традиційна для англійців гра в “травневого короля”. До наших днів докотилася хвиля барвистих карнавалів італійського Відродження,

яку доповнював наївно-бундючний гротескний марш представників гільдій та робітників цехів *.

Французька революція вписала свою яскраву сторінку в історію геортології, як і “ігрища” — російські народні гуляння “під горами” та “на гойдалках”; українські гуляння на Івана Купала й інші оригінальні веселі розваги, що сягають часів Давньої Русі та язичницьких вірувань, звичаїв нашого народу. Взагалі слов’янські хороводи дуже близькі за своєю природою до еллінських.

Та яку б форму не мали масові святкування, вони в усі часи відбивали не тільки ментальність народу, а й, насамперед, політичну систему, ідеологію суспільства, моральні ідеали, рівень культури, соціальний стан у країні, давали певний і дуже важливий, об’єктивний історичний зріз подій. На нашу думку, в масовому дійстві зацікавлені, насамперед, не народні маси, як стверджували радянські мистецтво- й театрознавці та деякі історики ¹⁴, а саме можновладці, влада, ті категорії суспільства, які здатні відчутно впливати на зміни в ньому і особливо робити це на свою користь. Згадаймо при цьому знову давні часи.

У другій половині VI ст. до н. е. в Греції приходить до влади Пісістрат. Він має зміцнити свої позиції. Задля цього звеличує культ Діоніса, робить його державним. “Діонісії” стають грандіозними багатоденними народними святами в Афінах. Це відволікає народ від поточних моральних і фінансових проблем. Тому, ми вважаємо, на відміну від В. Шароєва, що вони не були віддані на відкуп народів і не стали “його дітищем” ¹⁵. Влада вміло маніпулювала народним потягом до свят. І це очевидно без доказів.

І хоча давні історики запевняють ¹⁶, що “Діонісії” були не днями неробства, а часом веселих святкувань, вони все-таки чимось нагадують надто переобтяжені різними політичними кон’юнктурними святами радянські часи, коли святкові дні тривали іноді протягом тижня. У психологію українського трудівника це вкладається дуже важко. Вже зараз, за часу незалежності України, ми дуже непросто, але потроху позбуємося цих тижнів-днів, не свят, а, власне, неробства і пияцтва заради “веселощів” на догоду несвідомому прошарку суспільства.

В античному світі вирізнялося чотири щорічних святкування. Перше — малі (сільські), що припадали на грудень-січень, їх присвячували першій пробі молодого вина (тоді, мабуть, і з’явилися перші, т. зв. “ряжені”); друге свято — Діоніс — Лінеї (січень-лютий), воно подібне до першого, але було розкішним і відрізнялося цікавими театральними змаганнями; Анфестерій — третє свято Діонісія (лютий-березень) — тривав три дні і більше призначався для дітей. Останній (третій) день присвячували пам’яті померлих. Найголовніший Діонісій — березневий. Поки йшли свята, відбувалося щось схоже на нинішню амністію: відпускали з-під варти заарештованих, вибачали борги, що потім знову набирали сили. Народ, як то кажуть, був у стані ейфорії.

Коли радянські дослідники пишуть, що свята робилися для широких мас, шукаючи в них паралелі та виправдання новим звичаям у власній країні (хоча не відкидатимемо й позитивних моментів у створюваних за наказом “з верхів” традиціях) *, вони дещо не зовсім щирі й самі собі суперечать. Той же В. Шароєв підкреслює високу організованість і культуру масових дійств, які проводилися за спеціально продуманим сценарієм. Тобто, визначалася людина (і не з народу, і не від народу), яка спеціально, за вказівкою першої й найбільше зацікавленої високопоставленої особи в державі займалася розробкою сценарію святкування. “Хоча, — зазначає В. Шароєв, — звичайно, керівники грандіозних античних святкувань не

називались в ті часи режисерами-постановниками. Але є свідчення, які підтверджують існування режисури масових святкуваннях¹⁷. І далі: “Чимало різновидностей та постановочних рішень масових народних дійств, віднайдених у часи розквіту мистецтв у Давній Елладі, використовувалися в багатьох країнах і в наступні століття”¹⁸.

Великим і позитивним досвідом Еллади скористалися пізніше в Давньому Римі, скажімо, коли римляни відзначали п'ятирічні ігри на кшталт Олімпійських ігор.

Те, що масові дійства, насамперед, мають політичне підґрунтя, свідчать і дійства на зразок тріумфальних. Робилося це, звичайно, на втіху черні, низів, але переслідували свята єдину мету — підкреслити велич переможця, силу влади, армії, а за радянських часів — комуністичної партії і влади Рад.

Протягом багатьох століть цей простий прийом обладок спрацьовував, як бездоганний механізм, був і залишається винятковим явищем, якого не вдалося досягти нікому за тисячоліття історії в досконалій техніці, це, свого роду, “перпетуум мобіле” — вічний двигун наївної віри в цезаря чи доброго царя-батюшку. І знову не зовсім щирий В. Шароєв, коли зазначає, що обов'язковим компонентом тріумфу був театральний і військовий парад, який зрідка супроводжувався ще й ілюмінацією. І додає, наводячи слова Транквіліона Гая Светонія: “Великим любителем та винахідником видовищ був Цезар. Усе було спрямовано на те, щоб здивувати, захопити глядача”¹⁹. Отже, автор сам стверджує прикладом, що свята такого плану мають не народне коріння, а завдячують своїй появі винахідливості правителів.

Усі масово-політичні свята, в яку б епоху їх не творили, мали однакову основу, механізм дії, мету, яка з успіхом досягалася. Це — не винахід керівників країни за радянських часів. Так було в різних країнах за існування будь-якої влади²⁰.

Відомий російський учений Д. С. Лихачов описує, як Іван Грозний під час маслениць “турбувався не про глядачів, а насолоджувався безмежною владою сам”. А при цьому згадаємо кадри не дуже давньої кінохроніки, в якій показано, як Й. В. Сталін велично, з погордою стоїть на трибуні на Красній площі й приймає парад, дозволяючи кричати “ура” на свою честь. Непрограмована хвилина ліцедійства, що мала засвідчити всім: народ любить вождя, величає владу партії. Виникає й інша паралель. А. Гітлер з білими, виряченими від почуття безмежної влади очима, тішиться рядами схожих на машини вояк, котрі, відбиваючи крок, вітають фюрера: “Хайль!”. І захоплені “величчю події” тисячі людей, які, неначе маріонетки, підносять і собі руку в жесті вітання.

Неодмінною умовою святкування є сміх. Йому присвячені спеціальні дослідження. Д. С. Лихачов, котрий більше аналізував цю субстанцію як літературознавець, ніж як історик, вважав, що сміх несе в собі одночасно і руйнівну, і творчу силу²¹. Якийсь подвійний зміст він вкладав у думку, що сміх порушує існуючі в житті зв'язки та знання. Дуже суперечливим видається і його висновок, що “сміх показує безглуздість та неподобство існуючих у соціальному світі відносин: відносин причинно-наслідкових, відносин, що осмислюють існуючі явища, умовності людської поведінки та життя суспільства”²². Тут відчувається політичний підтекст. До речі, він властивий для тих часів (Д. С. Лихачов був визначним ученим свого часу. До його позиції вельми прислухалися в світі. Та, на жаль, нових досліджень з цієї проблеми вже після створення незалежних держав на теренах СРСР не маємо).

Отже, сміх (за Д. С. Лихачовим) “одурює”, “викриває”, “виявляє”²³. Це — аксіома. Але не можна погодитися з тим, що сміх повертає світ до

“початкової хаотичності”. Згадаємо: вишуканий порядок і продуманість наших язичницьких свят і обрядів, підпорядкованих гармонійним циклам природи, гармонійній організації самої людини як витвору цієї природи, обертам Землі навколо Сонця, планет, нарешті взагалі Космосу.

Відверта ідеологія пролетарської рівності стоїть і за таким твердженням: “Психологічно сміх знімає з людини обов’язки вести себе за існуючими в даному суспільстві нормами — хоча б на час”²⁴. Звичайно, і це неодноразово підкреслено в спеціальних наукових, зокрема, медичних дослідженнях: сміх знімає “психологічні травми, полегшує людині його важке життя (в СРСР воно, за радянськими джерелами, було напрочуд легке, щасливе, безхмарне і т. д., дивно, як ці рядки пропустив повз свою увагу прискіпливий редактор. — *Авт.*), заспокоює, лікує”²⁵.

Так, свята, святкування, не сміх, а саме “сміхотворний світ” різні у різних народів. До речі, досліджуючи сміх як явище на підґрунті Київської Русі, Д.С. Лихачов розглядає тільки сміхову культуру росіян і приклади святкувань наводить виключно з російської історії та побуту. Однак звернемо тут увагу на дуже слушний висновок академіка: “Сміховий світ Давньої Русі не вивчався. Не було зроблено спроб визначити його особливості — національні та епохальні. <...> В епохальному відношенні давньоруський сміх належить до типу середньовічного”²⁶. З цієї цитати випливає, що російський учений, на жаль, не знав досліджень з цих питань своїх українських колег. З одного боку, це, очевидно, було спричинено незнанням української мови, а з іншого, — тим, що наші науковці не друкували (або, ще гірше, не могли друкувати) своїх розвідок з проблем геортології у союзних наукових виданнях.

Не можна не погодитися і з тим твердженням, що “тема сміхового світу надзвичайно велика”²⁷. Звичайно, має рацію Д.С. Лихачов, який майже 20 років тому писав про необхідність осмислити численні сміхові малюнки на церковних книгах (Євангеліях, Псалтирях та ін.).

Колосальне дослідне поле для вченого — ініціальні літери із введенням у них малюнком, самі малюнки (хай нечисленні), зроблені в Збірнику Святослава 1076 р. — визначній пам’ятці української культури, писемності, мови, історії. Це — своєрідні маргіналії. Деякі надзвичайно цікаві, навіть унікальні дослідження зроблені істориком Маргаритою Шамрай, яка займається розшифровуванням записів Лазаря Барановича на берегах (маргінесі) різних церковних книг²⁸. Писали про інформативність малюнків, зроблених на рукописах, у своїх наукових статтях М. Дмитрієнко та І. Войцехівська²⁹. “Потаємний світ рукопису”³⁰ ще зберігає чимало таємниць і чекає свого прискіпливого вивчення. Але дослідження малюнків — справа не тільки історика, а й *мистецтвознавця*.

Театрознавець теж має свою нішу дослідження в геортології. Реалізація сценарія свят (який має писатися заздалегідь, жанр повинен бути чітко визначений, еkleктика зруйнує гармонію дійства), їх постановка, режисерська робота щодо розробки мізансцен, праця з акторами, професійними, непрофесійними та тимчасовими учасниками дії — парафія *театрознавства*.

Пригадаймо, як детально Д. С. Лихачов розглядає середньовічні пародії. Однак, крім цього жанру, існують й інші форми (гротеск, буфонада і т. д.), які дають чудову можливість виразити ідею через дійство, через прикраси їм жанрові особливості. “Сенс давньоруських пародій, — зазначає він, — полягав у тому, щоб зруйнувати значення і впорядкованість знаків, знесмислити їх, дати їм несподіване та невпорядковане значення, створити невпорядкований світ, світ без системи, світ безглуздий, дурний — і зробити це за всіма статтями і з найбільшою повнотою”³¹.

Нехай вибачає нас російський учений (нині покійний), але тільки гіпертрофоване почуття страху і незрозумілої провини перед світом, перед конкретною владою (коли при цьому не знаєш подробиць біографії Д. С. Лихачова, який побував на Соловках) могло змусити написати: “Що таке давньоруський дурень? Це часто-густо людина дуже розумна, але така, котра робить те, що не можна, та, яка порушує звичай, пристойності, прийнятну поведінку, яка звільняє себе і світ від усіх церемоніальних форм (знову виправдовування плебейства, ратування за псевдорівність. — *Авт.*), яка показує свою оголеність та беззахисність світу, котра викриває себе і викриває інших водночас, порушник знакової системи, людина, яка помилково нею послуговується. Ось чому в давньоруському сміху таку велику роль відіграють голизна та оголення”³². Якщо ми проаналізуємо саме українську культуру, а не російську (далі літературознавець наводить приклади з “Кабацьких антимолитов”), то отримаємо дещо іншу картину сміху та святкування у Київській Русі.

Ще раз підтверджує нашу думку й те, що Д. С. Лихачов досліджував інститут сміху через призму винятково російської ментальності, його висновок: “Для давньоруського гумору вельми характерне баяндрасення”³³. Правлення теревенів — риса, притаманна для російського гумору, а не для українського. Тут більше гоголівська посмішка крізь вуса, посмішка крізь сльозу, посмішка-натяк і т. д. Невипадково Іоанникій Галятовський словами Ісуса Христа застерігав у “Ключах розумення царства небесного” (К., 1659, Львів, 1663, 1665 pp.): “Не кажи про серйозне з гумором. Не балакай зайвого. Язик твій — ворог твій”. Тож, базікання понад міру, що супроводжується безглуздим сміхом, є не що інше, як розвага обмежених інтелектуально людей. На святі, що об’єднує різні за походженням та суспільним статусом верстви населення, наявне їх чітке розмежування при сприйнятті одних й тих саме явищ та подій. Одні — просто веселяться, не дуже замислюючись над причиною свого сміху, інші — спостерігають за реакцією оточуючих, посміхаються, але вже з іншої причини. До речі, і сам Д. С. Лихачов підтверджує зроблений нами висновок: “Характерна в цьому відношенні типово російська форма сміху — баяндрасення, про яке я вже писав вище”³⁴.

Зазначимо, що російський учений розглядав сміх як видовище, при цьому спеціально спинявся на юродстві як винятковому складнику феномена культури Давньої Русі. Підкреслимо: в українській мові це поняття перекладається ще як “чудернацтво”, що має дещо інший зміст, ніж юродство. Отже, навіть у цьому вже можемо побачити певну відмінність двох культур — російської та української.

Д. С. Лихачов розглядає юродство як інститут протесту³⁵. Така точка зору була, скоріше, продиктована ідеологією часу. Схема досить проста: бідний люд виступає у такий спосіб проти гнобителів. Як тут не згадати звернення юродивого до царя Бориса: “Вбивцю, царевича! За тебе — не молитимусь!” (Супроводжує фразу сміх у натовпі, який отримав задоволення від сказаних прямо в очі цареві правдивих слів). Отже, сміх-сарказм у даному випадку є виправданням і підставою для того, щоб правителів не тільки взагалі скинути, а й фізично знищити³⁶.

Особливий аспект дослідження теми, хоча він більше літературознавчий, — це *жанри*. Саме від жанру залежить емоційне наповнення сміху в діях різного типу.

Колектив авторів книги “Смех в Древней Руси” (існує ще окрема монографія акад. Д. С. Лихачова) присвячує свої наукові розвідки праці М. М. Бахтіна “Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневе-

ковья и Ренессанса” (М., 1965). Книга російських учених вже стала класикою, вона активізує розум, свідомість і спонукає до розвитку досліджень у даному, ще недостатньо розробленому напрямі вивчення звукового джерела. Після її виходу в 1984 р. масштабних досліджень з цієї теми протягом майже 20 років ні в російській, ні в українській науці не було.

Питань значення українських свят у житті та спілкуванні людей торкалися в своїх роботах М. Максимович (“Дні і місяці українського селянина” та “Книжка Наума — про великий Божій світ”); Пантелеймон Куліш (“Записки о Южной Руси” (1856—1857). — 2 томи); М. Костомаров — в етнографічних працях; Борис Гринченко (“Етнографічні матеріали”), а також М. Драгоманов, В. Антонович, Я. Головацький, О. Потебня, Тадей Рильський, В. Гнатюк, О. Колесса, І. Франко, М. Грушевський, М. Сумцов, А. Кримський, Олена Пчілка, П. Попов, В. Петров³⁷ та ін.

Спробуємо проаналізувати всі різновиди свят, які стали джерелом дослідження видатних учених, та класифікувати їх за характерними ознаками походження: 1) державні свята * (їх в Україні дев’ять); 2) професійні та неофіційні свята; 3) календарні релігійні (православних конфесій); 4) господарсько-побутові; 5) родинні (побутові); 6) масові (різні за походженням) **.

Проводяться останні у таких різних формах, як: *зимова казка, театр на воді, зелений театр, карнавали, масовий театр, театралізована вистава, фестивалі, олімпіади* тощо. Так, у 1903 р. головний редактор “Веймарської газети” Ернст Вахлер (Німеччина) побудував театр, де артисти виступали без мегафона, що поклало початок т. зв. “гірському театру із зеленим фойє”.

У нашій країні, зважаючи на масштабність сцен, на масовість дійства, користуються популярністю відкриті природні театри. Це, зокрема, вистави на “співочому полі”, виступи мистецьких гуртів на Майдані Незалежності та Європейській площі, грандіозні видовища під час експонування та повітряних парадів літаків тощо.

У багатьох містах Європи полюбують влаштовувати святкування в певних місцях, зокрема, на соборних площах. Чудовим прикладом можуть слугувати карнавали у Венеції, які провадяться на воді, дійства під час парадів міст у США та ін.

Та розглядаючи “внутрішню” природу святкувань, звернемо увагу на одну спільну для всіх них рису. Попри різноманітний соціально-історичний статус різних культур багатьох народів, вони завжди мають бути естетичними, інакше то вже не свято, не радість, не краса, барви, радісний сміх, тобто сплеск емоцій, а запропонована зверху акція.

Естетика українських національних свят, на нашу думку, ближче за все до естетики візантійської. Саме в ній найбільша увага прикута до внутрішнього світу людини, стану його душі, душевного настрою. Отже, геортологія включає до предметного поля своїх досліджень і *естетику*, що належить до категорії філософських наук.

Свята становлять об’єктивну естетичну цінність. Кожний учасник свята отримує свою неповторну, здатну бути сприйнятою тільки ним, інформацію. Тут має значення освіта особи, підготовленість до сприйняття навколишнього світу через свої моральні принципи. Емоції, які викликає свято, сприяють і поліпшенню розумової діяльності³⁸. Естетична інформація і відповідний їй психічний стан можуть бути осмислені як естетичне переживання³⁹.

Слід відзначити і підкреслити, що свята мають свої *етичні обмеження*, як і етичні критерії. Гротеск, сатира, буфонада, критика, пародія, шарж та інші різновиди сценічного мистецтва не повинні нікого ображати, прини-

жувати, порушувати моральні норми. Тобто, йдеться про філософську дисципліну, що має назву *етика*.

Проведення українських свят у численних наших діаспорах, які проживають в різних країнах світу, — зовсім не досліджена тема. Цим повинно опікуватися *українознавство*, виділивши даний аспект вивчення свят в окремий напрям, щоб потім шляхом порівняння дізнатися про наявність традиції святкувань та відзначити видозміни, зумовлені впливом певного національно-соціального оточення.

Отже, досліджуючи свято, вчений ставить перед собою завдання проаналізувати всі його складові (сценарій, музику, спів, танок, словесний супровід тощо). Свято, розглядуване як комплексне та багатогранне джерело, допомагає з'ясувати соціально-культурні можливості, оскільки воно відбиває духовну, моральну, політичну, ідеологічну атмосферу суспільства, шляхи пошуку нових духовних ідеалів, сприйняття різних мистецьких проявів народними масами.

Свята українського народу

Простежимо тепер інститут святкування і творення сміху українського народу, які сягають своїм корінням до язичницьких часів, плавно еволюціонізуючи в епоху Київської Русі. Наявність свят, їх існування підтверджують і артефакти матеріальної культури, приміром, дані розкопок археологами різних святилищ. Зокрема, поблизу Новгороду в 1951 р. було виявлене святилище Перуна IX—X ст. — круглої форми споруду з вісьмома, симетрично розташованими і однаковими за формою дугоподібними виступами та обрамленням. “В кожному з цих пелюстків палав коліс жертвний вогонь, а точно в центрі стояла статуя Перуна”, — писав акад. А. Арциховський⁴⁰. Можна припустити, що ритуали, які відправлялися навколо статуї та вогнища, відбувалися в межах кола, що повторювало конфігурацію святилища.

Аналіз свят, як правило, здійснюється під ракурсом світоглядних уявлень та вірувань минулих людських поколінь, що до сьогодні мають свою, єдину в світі неповторимість переплетінням і поєднанням язичницьких та християнських рис. Саме воно і було тим оригінальним підґрунтям, яке має місце тільки в Україні. Це вплинуло на формування *інституту культури* українських святкувань. Сучасна геортологія поки що не займалася їх дослідженням з цієї точки зору. Елементи даного симбіозу, який зберіг, як безцінну амфору, проніс крізь віки український народ, стали *національною традицією*. Вона має настільки сильні джерела, що її струмочки сягнули навіть у сценарії офіційних радянських свят. Проте це питання є окремою темою дослідження.

Відображення ментальності українця — дивовижно багата гама фантазії давньоруських, а потім — українських святкувань. Їх супроводжували різні форми прояву ворожіння, ряджені, колядки, весняні Гаївки (тотожні іранському святу⁴¹: всі в колі, рух по колу, вінки-коло, хороводи та ін. — відповідають культу сонця).

У своїй праці “Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечора” (Перевидання. — К., 1994) Ксенофонт Сосенко в 1928 р. зазначав, що прояви давніх передхристиянських свят — релігійних, господарських і побутових — ще й до сьогодні мають місце у фрагментах обрядів і в пов'язаних з ними народних піснях. Учений застосовує в своєму дослідженні, за його визначенням, нові методи “культурно-історичної етнологічної школи”⁴².

Далі науковець в окремому розділі, присвяченому “Проблемам основ староукраїнських свят”, розглядає їх як “культурні й релігійні основи цілого старовинного українського життя. Свята отсі, як і прочі старовіцькі українські свята, зродилися колись в передісторичній добі. Кристалізувалися довгі століття враз з усім культурним життям народу і стали нерозлучною частиною того життя; тому й досі задержалися й досі тривають в упертій, безоглядній, народній традиції”⁴³. К. Сосенко вказує на необхідність здійснити поглибленіші студії “українського фольклору”, що допомогло б “зрозуміти правдиву думку староукраїнських релігійних містерій, а разом означити ближше культурно-релігійну основу давнього українського життя”⁴⁴.

Дослідник вважає, що треба вивчити, насамперед, дохристиянську, “а в дійсності — доісторичну основу, на якій могли витворитися, зродитися свята, що їх називаємо староукраїнськими, та на якій витворилася культова ідеологія, що стрітилася відтак з християнською”⁴⁵. Нагадує він і про “існування української святочної схеми, специфічної для свята Коляди й Щедрого Вечора”⁴⁶. До речі, українське свято Різдва—Коляди К. Сосенко вважав винятковою “пам’яткою сотворення світу, багато ілюстрованою колядками й щедрівками”, і тільки “деякі натяки” *, на його думку, були “спричинені чи полудневими культурно: релігійними впливами чи християнською пропагандою”, що вказували “також на новий рік і на Спасителя світу”⁴⁷.

Розглядаючи староукраїнське Різдво, К. Сосенко з позицій геортології підходить до аналізу природи українських свят, хоча ніде не вживає визначення та поняття “геортологія”. Містику передріздвяного часу дослідник не ототожнює з християнськими віруваннями та з римськими брумаліями, чи навіть з культом сонця у греків і римлян⁴⁸.

Учені ще мають дослідити культуру українських святкувань як явище цивілізації взагалі, як внесок у загальний сучасний її поступ, простежити співвідношення їх національно-окремішних особливостей. Та цей інститут формувався не тільки (хоч і насамперед) під впливом давньоруських традицій, а й увібрав у себе й особливості та елементи культур тих багатьох народів, які з давніх-давен населяють землі України⁴⁹.

Супроводом кожного свята, як його складова, є *музика, звуковий супровід*, а, відтак, — інформація надходить через звук (що важливо для дослідника). Отже, сучасна геортологія повинна обов’язково долучити до кола своїх інтересів історію, методи та підходи до інформації звукового джерела, якими користується *музикознавство*. Звукові образи наших предків, староцерковна музика (ірмологіони, одноголосна музика та партесні співи) — то одна музична ріка зі струмками кобзарської думи, народними піснями, варіації яких ставали інколи провідною темою найгеніальніших опер, симфоній, балетів багатьох українських та російських геніальних музикантів. З них вони брали все те краще, що стало внеском до скарбниці світової музики.

Танок, балетні елементи — теж складова різних святкувань. Так, посольство Індії в Україні в 2001 р. в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського відкрило виставку. На урочистостях з цієї нагоди виступив ансамбль індійського танцю. На відкритті Міжнародної книжкової та фотовиставки в рамках Днів Конфуція в Україні у цій самій установі до програми заходів було включено й мистецьку частину. Тобто, як виходить з прикладів, складовими геортології є ще *театрознавство* — галузь *мистецтвознавства*.

“Кожне свято має свою символіку й атрибутику. Якщо йдеться про новорічну обрядовість, то ми неодмінно пов’язуємо її з яскравим освітлом

і розкішним роззяцькуванням струнких лісових красунь — ялинок або сосен. Нині важко уявити собі Новий рік без них”, — писав В. Скуратівський⁵⁰.

Послідовно, місяць за місяцем з позицій *фольклористики* та *народознавства* вчений розглядає календарні свята, починаючи з Різдва. Він при цьому підкреслює, що “найпопулярнішою традиційною символікою на різдвяно-новорічні свята був Дідух”⁵¹. Описуючи підготовку до свят, дослідник детально спинився і на приготуванні їжі, особливостях української національної кухні. Нагадує він і ще одну традицію, “котра з’явилася в 60-ті роки XIX ст. і побутує донині. Це колективні вечорниці — на “свіжину” чи “на печінку””⁵².

Свято української коляди — свято Сонця — відзначається протягом двох тижнів — з 7 по 19 січня (слово “*коляда*” зустрічається навіть в Іпатіївському та Новгородському літописах).

У Галичині та на Подністров’ї, де проживає багато українців за походженням (маються на увазі й землі самопроголошеної Придністровської республіки) святкується свято Туриці (на честь Бога Тура)⁵³.

У коляду входять Різдво, Василі та Водохрещі. Після Різдва — свято Богородиці. 13 січня — Щедрий вечір. “За віруванням наших далеких пращурів, — зазначає В. Скуратівський, — у ніч напередодні Нового року Щедрий Бог сходить з неба на селянську ниву, в селянську хату, в господарства, до худібки. Його зустрічають у хатах дід-Ладо та духи померлих, що прийшли з поля й лугів”⁵⁴.

Пишучи про Різдвяні та новорічні звичаї, С. Килимник вказує, що під час їх проведення “не лише підіймається високо релігійне й загальнолюдське почуття, але тут глибоко виявлено і колективно-громадське та національне почуття солідарності, єдності”. Порушуючи проблеми загальнолюдської моралі, вчений підкреслює відбиття в святах шанування людини, її праці, а також її психіки, мрій, бажань, надій⁵⁵, тобто комплекс проблем, що перебувають у предметній області іншої науки — *психології*.

Саме С. Килимник, що особливо цінно, вказує на джерельну базу дослідження українських свят: матеріальні пам’ятки, писемні джерела, всі їх численні різновиди та пам’ятки ранньохристиянської доби, пізніше — літописи, подорожні записки іноземців, де свята зафіксовані в описах ритуалів, пісень і танців. Дослідник залишив нам чудові наукові праці про українські свята, особливості та відмінності їх проведення. Вони написані вишуканою, багатою барвистою мовою, зі значним філософським підтекстом. Серед них, зокрема, — “Український рік у народних звичаях в історичному освітленні”. Доробок ученого справляє велике враження своєю виваженістю і делікатністю. Та С. Килимник не розглядає свята з огляду на геортологію. Зрозуміло, він собі не ставив такої мети. Це тим більше спонукає, зобов’язує і стимулює сучасних дослідників до праці саме в напрямі роботи над темою “Свята українського народу: принципи побудови з позицій геортології”.

У своїх дослідженнях С. Килимник звертає увагу на те, що ми чомусь влаштуємо “свято проводів російської, а не української зими”⁵⁶. Закид вельми справедливий. Та пояснювати ситуацію треба з історичного боку, а не з позицій фольклористики. Ніби проста з першого погляду картина сягатиме корінням у ті часи, коли українці втратили тимчасово свою державність та незалежність, коли було знищено Запорізьку Січ, впроваджено один за одним імперські накази (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський акт 1876 р. і т. д.) про заборону всього українського. Історичний досвід

свідчить, що відсутність державності не означала втрати українським народом свого потягу до державного будівництва і тих національно-духовних надбань, які властиві його ментальності.

Назвемо принагідно ще такі характерні особливості українських святкувань: останній тиждень м'ясниць мав назви Максима, Сиропісний тиждень, Пущення, Загальниця, Колодій тощо. Святкувалася навіть п'ятниця.

Існують у нас і численні свята, пов'язані з цілющими травами: Юрія, Миколая, Онуфрія Великого, Купала, Сімона Зілоти (травники вирушають у ці дні на заготівлю лікарських рослин)⁵⁷. Ігрища українського народу теж мають свою особливість. Хоча, відзначимо, русалії чимось загальним нагадують дунайських дів, світезянок — у литовців, морських дівчат, морчан — в англійців та ін.

І знову тут повсюди присутнє коло. Зелені свята, день Івана Купала (7 липня) збігається з літнім сонцеворотом. "...Основні українські обряди сполучені з поворотами Сонця: колядування та щедрування — з зимовим поворотом Сонця на літо. Веснянки — з весняним рівноденням, купальська справа — з літнім поворотом Сонця на зиму, і коляда — з осіннім рівноденням. Так, ніби уцілів народний сонячний календар", — зазначав, досліджуючи свята, Д. Антонович⁵⁸. З українськими святами пов'язані цікаві обряди. Так, Великий Спас (19 серпня), що є символом урожаю; осінні свята й, особливо, Свято Покрови, зимового Миколи, — всі вони мають притаманну їм форму передачі задуму через відповідний ритуал.

Аналізуючи внутрішню вмотивованість, природу українських народних і релігійних свят, доходимо висновку про те, що вони були *добримими, гуманними*, в них відсутні жодні елементи жорстокості, прояви насильства й зла. **Свята — це дзеркало ментальності будь-якого народу, а особливо нашого — українського.**

Традиційні свята українського народу, можна твердити з певністю, перефразовуючи Д. Антоновича, оживляють "прикмети національного гeнiя"⁵⁹. Свято — дійство, організоване, штучне, що має свій сценарій, план, конкретну режисуру, нехай і самодіяльних, навіть тимчасових акторів. У ньому чимало спільного не просто з театральним дійством, а й самим театром, багато в чому наслідування його законів. Це ще раз доводить, що *геортологія є наукою комплексною, багатогранною*. Її дослідження потребує унікальної багатопланової та різнобічної інформації.

Свято, як і витвір театрального мистецтва (вистава), має коротке життя. Воно існує тільки в момент дії, не фіксоване сталою формою, як, скажімо, скульптура. Іде спектакль, але такого спектакля, навіть з участю тих саме акторів, уже більше ніколи не буде, він неповторний. Аналогічне до нього й свято. Не можна вдруге відтворити свято, хоч і присвячене одній і тій самій темі, даті, події, як не можна двічі вступити в одну і ту ж ріку. "Твір театрального мистецтва (як і свято. — *Авт.*) існує тільки в момент його творення й тільки в цій моменті сприймається суспільством", — наголошував Д. Антонович⁶⁰.

Отже, плинність та неповторність святкового дійства фіксується у різних за видами й типами джерелах (усних, писемних, речових, образних, поведінкових, лінгвістичних, звукових). Вони відображають специфіку та особливості дисциплінарного статусу геортології.

Свято і спектакль мають свої закони творення. Спектакль зумовлює обов'язкову наявність глядача, а в святковому дійстві бере участь максимальна кількість учасників, усі, хто хоче святкувати. В театральному спектаклі є автор, права якого застерігаються інтелектуальним і авторським

правом, а масове свято інсценіюється, та автор сценарію дійства відомий, як правило, тільки одиницям — організаторам самого дійства. Тільки останнім часом, скажімо, під час відкриття Олімпійських ігор, диктор обов'язково оголошує імена сценаристів і постановників великого свята. Подібний супровід є в титрах українських телепередач, оголошує імена постановників святкових дійств і диктор радіо.

Театральне мистецтво і святкове дійство має ще одну спільну рису: суспільний характер. Це зумовлює “стремління засобами театального мистецтва, — як писав Д. Антонович, — впливати на суспільство, обертати його в агітаційний засіб”⁶¹. Більше і масштабніше може справляти вплив на суспільство, громадську думку, взагалі настроїв глядачів та учасників своїм грандіозним та ефективним механізмом, засобами ідеологічної та політичної агітації **святкове дійство** (зокрема, різного роду демонстрації, паради тощо). Та дослідження цих особливостей геортології, як нам видається, більше предмет *політології*. Проаргументуємо цю тезу прикладом.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Як нині відомо, 17 вересня Червона Армія перетнула польський кордон. Два тижні тривав впертий опір, який закінчився перемогою нападників. Невдовзі в Бресті, у зв'язку з успішним завершенням операції, відбувся спільний парад німецьких і радянських військ. Про це 25 грудня 1939 р. в московській газеті “Известия” було надруковано інформацію⁶². Тут парад — парадокс, і його можна розцінювати як унікальне явище поєднання в дійстві спільних ідеологічних завдань — захоплення території сусідньої держави — через специфічну ритуаліку.

Культура свят та їх історія в контексті української культури — об'єкт дослідження **культурології**, науки, що зараз швидко розвивається. “Поняття “культура”, — підкреслював доктор філологічних наук Федір Погребенник, — включає сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань, що склалися внаслідок праці, творчої діяльності людини, даного суспільства. У вузькому розумінні під культурою розуміють сферу духовного життя (свято — теж відбиття духовного життя. — *Авт.*), що охоплює, насамперед, систему виховання, освіти, мистецьку творчість”⁶³.

Не можна обійти в геортології увагою такий різновид свят як *побутові*, які теж сягають корінням давнини. Це — весілля, хрестини, дні народження, новосілля, входини тощо. А хіба толока (зібрання на спільну роботу, щоб допомогти сусідам) — не свято? Стихійне, але традиційне, національне, неорганізоване, яке діє за своїми законами, сценарієм. Як не дивно, воно відтворює в результаті спільних дій, пориву доброти, гуманності — матеріальну форму — хату, дім, обійстя, хлів, криницю.

Свято — вельми ефективний засіб впливу на громадську думку, тому воно — об'єкт дослідження *соціології*.

Українські свята — це особливий вид мистецтва, історичний процес розвитку якого “поступає, — як стверджував В. Антонович, — в тих самих межах, як і скрізь у центральній та західній Європі. Український народ живе спільним життям з Європою, і на Україні мистецька творчість постійно розвивається в тих самих загальних формах, що і в Європі, але разом з тим у деталях у такій мірі просякає характером української індивідуальності, що перестає бути європейським мистецтвом на Україні, але стає українським мистецтвом європейського народу”⁶⁴.

*Презентаційні свята як об'єкт
дослідження геортології **

Презентації — досить нова форма свят. Вони передбачають ознайомлення широкого загалу громадськості, фахівців певних галузей знань, діячів культури, мистецтва, бізнесових та громадських кіл з чимось новим, або його проявом в існуючій, традиційній формі. Їм завжди супутні публічні виступи, повідомлення в пресі, через засоби телепередачі і радіомовлення. Тепер ними переймаються майже всі — від авторів книг до бізнесових структур. Хтось змушений робити це постійно, виконуючи свої службові обов'язки, а інші мають таку практику за відпочинок або принагідне спілкування.

Презентація — це свято, ділова процедура, робочий момент. Спілкування — загальний процес, що потребує комунікативних навичок від партнерів і вміння слухати один одного. Публічний виступ чи усна презентація охоплює величезний спектр діяльності.

За видами презентація охоплює всі форми сучасної діяльності суспільства. Може існувати презентація щомісячних рахунків певного клубу, де працює тільки кілька осіб, які зібралися в одній кімнаті, і презентація грандіозної програми, що має кардинальне значення для всієї цивілізації. Між цими “альфою” та “омегаю” відбувається ряд заходів, культура яких, незважаючи на свою, вже органічну, єдність з нашим сучасним життям, не завжди, на жаль, висока.

Сама природа цих дійств спеціально в науці не проаналізована, не вивчена з погляду геортології. Та сьогодні зробити це конче необхідно, оскільки ті, для кого презентація є або професією, або постійним атрибутом службової діяльності, дуже часто навіть не замислюються над *комплексом і технологією* своєрідного святкового дійства — презентації, вектор якої спрямований на досягнення успіху, інакше вона втрачає свій задум.

Досягнення успіху на презентації — догодити аудиторії і задовольнити її запити, розкрити суть презентованої справи, дати поштовх для нових дій у презентованому напрямі, суть справи — центр події. Так, видана книга завдяки презентації стає відомою багатьом людям, які потім проявляють до неї інтерес. Отже, насамперед, треба проаналізувати й спрогнозувати аудиторію. Це дає змогу уникнути небажаних негативних ситуацій, хоча повного успіху ніхто гарантувати не може.

Один із найважливіших факторів, від яких залежить успіх презентації — місце її проведення. Згадаймо давні традиції, про які йшлося вище. Ігрища, свята наші предки проводили біля вогнищ, обмежуючи своє дійство територією, що мала форму кола. Краще буде, коли учасники заходу, навіть у залі засідань, розмішені навкруги столу. Нам доводилося не раз бувати на презентаціях, котрі проводить Інститут історії України НАН України, Музей історії міста Києва, різні громадські та державні установи, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (презентації книг, фотовиставок, присвячених громадсько-суспільним подіям, датам та ін.). Особлива, дружня, комфортна атмосфера складається дуже швидко, насамперед, завдячуючи тому, що запрошені на свято розташовуються по колу приміщення. І навпаки, розміщення учасників за столами, що стоять один за одним (спина до спини), коли нема часу переставляти меблі в бібліотеці Національного університету “Киево-Могилянська Академія”⁶⁵, дещо негативно впливає на сприйняття сценарію дійства. Зразком чудово організованих презентацій можна назвати презентацію, проведену

Інститутом історії України НАН України разом з Маріупольським державним гуманітарним інститутом (ректор — доктор політичних наук, професор К. Балабанов) у місті Маріуполі та подібну презентацію в Афінах, яку організувало посольство України в Греції (Надзвичайний і Повноважний Посол України в Грецькій Республіці п. Ю. Сергєєв) 21 листопада 2000 р. Чітко продуманий план презентації видання “Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії”, добір виступаючих, участь представницьких кіл української громадськості, представників грецької діаспори в Україні та студентів, широкий показ події на телебаченні, повідомлення в пресі та на радіо — все це слугувало єдиній меті — представити книгу українських учених на належному рівні як внесок у зміцнення зв’язків двох народів, які мають чимало спільних сторінок співпраці в минулому і сьогодні, завдячуючи виваженій політиці нашої держави стосовно іноетнічних наших співгромадян, забезпечивши це законами України щодо нацменшин, показати світу: Україна дбає про всіх, хто складає її народ, і відкрита для тих, хто хоче чесно з нею співпрацювати. Результат не забарився: книга отримала 32 рецензії та відгуки в пресі.

Презентація праці українських учених в Греції (делегацію очолював Глава Адміністрації Президента України, член-кореспондент НАН України, проф. В. Литвин, один з авторів монографії) мала метою ознайомити вчених Греції з елліністичними дослідженнями в Україні, представити Президенту Грецької Республіки К. Стефанопулосу (його виступом, як і виступом Президента України Л. Кучми, відкривається видання) вагомий доробок наших співвітчизників, що є запорукою подальшої плідної співпраці в галузі історії. Виступи академіків НАН України В. Смолія, В. Возіанова, А. Мазараті; від авторів книги — М. Дмитрієнко, ректора Афінського університету Г. Бабініотіса, зачитувані привітання Президентів України та Греції (відповідно п. Ю. Сергєєвим та п. Г. Бабініотісом), промови голови Національного Фонду Греції у справах репатріантів та греків зарубіжжя Д. Глориса, віце-президента Грецького фонду культури С. Пневматікоса та багатьох інших — це все свідчення великого значення події, що проходила в рамках презентації. Наступним закономірним актом стало підписання Меморандуму про співпрацю між Інститутом історії України НАН України та національним Фондом з питань досліджень Греції. Тобто, презентація стала подією, що визначила подальшу співпрацю в галузі гуманітарної науки між двома країнами.

Треба відзначити: сценарій дії презентації має бути завжди чітко розроблений. Тут не може бути випадковостей, чогось зробленого “на швидкоруч”. Культура презентації вимагає представлення всіх поважних учасників свята, а головне — промовців. Про це теж чомусь інколи забувають.

Ведучий часто турбується, що йому забракне слів і він не зможе правильно і точно висловитися, не знатиме, куди подіти руки. Та насправді головною проблемою є сама стурбованість, а не форма, якої вона набуває.

Річ у тім, що переважна більшість презентацій досі проводиться самоутужки, до їх проведення не залучаються фахівці (психологи, культурологи, книгознавці-історики, театрознавці і т. д.).

Зрозуміло, презентація не урок, ведучий тут не дорівнює вчителю. Ніхто із слухачів не збирається здавати екзамен чи відповідати на запитання. Втім, для тих, хто представляє “новизну” — це, свого роду, екзамен, випробування. Презентація не є також лекцією, хоча вона має з нею чимало спільного. Аудиторія часто виявляє активність: загал прийшов слухати інших, дивитися, оцінювати, радіти, одержувати приємні емоції тощо. То-

му ведучому (лекторові) доводиться використовувати різноманітні візуальні засоби.

Як приклад вдалої презентації можна навести подію, що відбулась у Музеї історії міста Києва 1 березня 2002 р. за участю Історико-меморіального музею Михайла Грушевського з нагоди презентування науковій громадськості книги доктора історичних наук Ірини Матяш “Зірка першої величини: життєпис К. М. Грушевської” (К., 2002 р.) — про життя та творчість дочки видатного українського історика Михайла Грушевського — Катерини Грушевської. Саме до цієї акції було приурочено іншу знаменну для музею подію — подарунок від відомого мецената Ф. А. Зернецького портрета маленької Катрусі Грушевської, який до того часу перебував у приватному зібранні. Злиті воедино однією метою — показати постать К.М. Грушевської різнобічно, дані події не дисонансували, а виявились рівнозначними складовими, які у свій спосіб засвідчили про кілька суттєвих моментів розвитку сучасного суспільства, становлення його як громадянськості. Меценат дарує музею портрет відомого майстра пензля — М. Труша, а вчений, відомий дослідник архівів — представляє на суд громадськості свою наукову працю. Отже, сценарій презентації, всі виступи вчених, митців, музейних працівників тощо були однозначно спрямовані задумом: відзначити внесок ученого до української історіографії біографістики і показати значення іконографії, в даному разі — портрета, для всебічного розкриття образу непересічної українки.

Варто згадати й про музичний супровід вечора: класична музика (твори Веделя, Баха, Моцарта, українських авторів-музикантів XVII—XVIII ст.) й українські народні пісні у професійному виконанні. Це створювало атмосферу затишності, спонукало до роздумів.

Аудиторія складається з осіб, здебільшого запрошених на презентацію самими господарями дійства, які безпосередньо зацікавлені в події. Як правило, бажання ведучого донести інформацію більше, ніж бажання присутніх отримати її. Увага розсіюється з різних причин: незацікавленість темою, службова необхідність бути присутнім, поява старих знайомих, недоброзичливість, заздрість до організаторів тощо. Ці супутні складові мимоволі впливають на перебіг події.

Ведучий презентації більше схожий, як не дивно, на адвоката, а не на вчителя, лектора чи актора.

Презентація — це, передусім, спроба переконання. Мета заходу — переконати одну особу (інколи дуже важливу) чи групу осіб:

- переосмислити свою точку зору (позицію);
- прийняти сторону презентанта чи ні;
- змінити свою думку;
- вдатися до певних дій та прийняти важливе рішення.

Так, на презентації першого академічного видання Пересопницького Євангелія XVI ст., здійсненого групою установ НАН України, голова Фонду сприяння розвитку мистецтв Анатолій Толстоухов, вражений значенням цього раритету для України, вирішив допомогти Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського здійснити ще й факсимільне видання Пересопниці, на котрій, як і на Конституції України, присягають Президенти нашої держави.

Зазвичай, на презентації ведучий звертається до присутніх з повагою, як до осіб вищого рангу. Він (вона) одразу не може розраховувати на їхню увагу, її треба завоювати і довести, що ти маєш на неї право. Та час презентації обмежений, і це змушує ведучого використати його оптимально. Це створює силу проблем. Коли лектор, якщо бракує часу розділити свою

проблему з аудиторією, рекомендує прочитати додаткову літературу, максимально концентрує увагу слухачів на головному, то ведучий змушений розв'язувати проблему самостійно. Аудиторія тут проблем не має, вона відпочиває.

Може здатися, що презентація — це форма комунікації, з якою пов'язано безліч перешкод. Та інколи презентація несе не такий уже важкий тягар. Це тоді, коли вона передує наступному обговоренню, дискусії. Так, на презентації книги “Образ Христа в українській культурі”, що відбулася в НУКМА 30 листопада 2001 р., зустріч з авторами та видавцями супроводжувалась вишуканим концертом духовної музики.

За приклад вдалої презентації слугує відкриття виставки “Атрибути гетьманської влади та особисті речі Богдана Хмельницького”, що відбулася 5 березня 2002 р. в Національному музеї історії України. Вона якнайкраще свідчить про плідну співпрацю вчених з відділу спецдисциплін Інституту історії України НАН України, фахівців Національного музею історії України та Фонду інтелектуальної співпраці “Україна — XXI століття”, головою якого є відомий в Україні меценат, людина високої культури Богдан Губський. Кандидат історичних наук Ю. К. Савчук, який уже давно досліджує козацьке прапорництво (вексилологію України), розшукав у музеях Польщі, Швеції та Росії унікальні особисті речі видатного полководця і гетьмана України. Зусиллями багатьох державних інституцій, завдячуючи численним зверненням та позитивній реакції на них, дані речі й було представлено для експонування в музеї.

Сама презентація виставки є зразком осягнення важливості знаменної для суспільного життя України події. Керував урочистостями міністр культури Ю.П. Богущий. Серед виступаючих були Надзвичайні та Повноважні послы Росії та Польщі в Україні. Зі вступним словом виступив глава Адміністрації Президента України В. Литвин, промова якого була присвячена оцінці знаменної події, що відбила прагнення народів кількох країн до співпраці в галузі культури, свідчила про високе розуміння їх урядами виняткового значення речей гетьмана для історії незалежної України. Всі промовці, зокрема академік НАН України В. Смолій, Надзвичайний та Повноважний посол Російської Федерації в Україні В. Чорномирдін, підкреслили: виставка, її відкриття — то крок до майбутньої плідної співпраці в галузі досліджень історичної спадщини. Далекосяжні висновки політиків базувались на розробках українських учених.

На презентації дуже важливо встановити та забезпечити зворотній зв'язок. Саме його відсутність або недостатність спричиняє неефективність роботи. У наведених прикладах він був очевидним: аудиторія активно реагувала на виступи, схвально сприймала звернені до неї слова, осягнувши значущість події.

Що робить ведучий на презентації? Він трансформує інформацію на аудиторію. Та постає питання: як побудувати духовний міст, щоб він не помічався? Це уявний міст, але він архіважливий, відіграє роль екрана ситуації: вас поважають або ні; зацікавлено слухають або не сприймають ідеї виступу чи просто ввічливо мовчать.

Особливе місце займають презентації на міжнародному рівні (взагалі різного типу “ділові ігри” та інші заходи, святкові за своєю природою, але такі, що не набули розважального характеру).

Автори даної праці не одразу дійшли висновку про те, що способи життєдіяльності людей, котрі проживають у різних умовах, не можуть оцінюватися за шкалою цінностей однієї країни, нехай навіть з дуже висо-

корозвиненою економікою. Тут, насамперед, відіграє роль величезний спектр історичних передумов, традицій, особливостей розвитку країни.

Почнемо з того, що люди різних культур часто послуговуються одними й тими поняттями, однак вкладають у них різний зміст. Саме цим пояснюється їхня поведінка, реакція на обставини, які інколи бувають протилежними тій, на яку ми очікували. “Поглянь на світ, який склався у різноманітних культур, що так само різноманітні, як і поняття, що створюють та відображають строкату картину реальності”, — підкреслював Р.Д. Льюїс, — поведінка членів кожної з культурних груп майже повністю залежить від традицій, усталених норм поведінки, історії народу, до якого належить дана група ⁶⁶. Отже, група українців на діловій презентації, незважаючи на свою вихованість, культуру, вишкіл, освіту, поводитиметься інакше, ніж представники іншої культури.

Географічне розташування, історичний досвід, фізіологія, навіть зовнішність, з’єднуються та створюють систему цінностей та мотивацій, яка задовольнятиме потреби того чи іншого суспільства.

Культурні групи мають надзвичайно різноманітні самоорганізацію та уявлення про такі поняття, як влада, авторитет, співпраця, мета, зрештою, — підсумки та результат. Тому представники різних культурних груп поводять себе інакше під час проведення масових заходів. Для кожної культурної групи важливі певні цінності. Для конкретного суспільства характерні певні навички, традиції та поняття. Все це навіть не опосередковано, а прямо відбивається і на презентаціях.

У наведених вище прикладах це можна відразу помітити, коли брати до уваги, скажімо, ментальність греків (презентація в Афінах) і притаманну українцям здатність піднятися над буденністю події, спрямувати головну ідею в русло політико-державних оцінок сучасності (слова з промов: “Дослідження життя грецької діаспори в Україні є внеском до розробки важливих питань формування поліетнічних спільнот. На сьогодні дослідження однієї з національних складових народу України — важливий чинник стабільності в регіоні, де завжди гостро стояло національне питання”. І далі: “Монографія засвідчує про наявність в Україні фундаментальних досліджень в галузі історії різних за національною приналежністю діаспор. Вона — запорука добрих стосунків між країнами Чорноморської співдружності”).

У різних народів світу свої поняття про статус у суспільстві, лідерство, організацію. Так, німці вірять у те, що світом править *Ordnung* (порядок), а для кожної людини визначено своє місце, можливості для досягнення максимально високого рівня розвитку. За їх уявленнями справжнього порядку можна досягти тільки за умов суворого дотримання процедур та прийнятих правил співжиття. Аріїці, сильні своїм порядком.

У діловому світі ці встановлені процедури формувалися як результат великого досвіду старих німецьких солідних компаній і конгломератів, відомих високоосвіченими, перевіреними часом і різними обставинами керівниками. Німці переконані: нічого нема вище за досвід.

Французька ділова культура набагато автократичніша за німецьку. Для неї кінцевий успіх менш важливий. Тут існує своя оцінка: французькі невдачі завжди овіяні славою і романтизмом, ледь не ностальгією (так, приклад з долею Наполеона Бонапарта — один із найкрасномовніших: навіть поразка під Ватерлоо, невдачі у поході на Росію згасають перед тріумфом 100 днів, Єгипетською кампанією та його словами, сказаними перед військом: “Тисячоліття дивляться на вас з вершин пірамід! Французи все зможуть! І вистоять!” Сказане викликає у нації відчуття самоповаги, впев-

неності у власних силах. Романтичний флер прикрашає сум від невдач, розцінюваних як тимчасові випробування).

Англійську ділову культуру відрізняє зовнішній лиск, чого нема ані в Канаді, чи Австрії, Німеччині, Фінляндії, ні у США. Витончена поведінка, англійський аристократизм добре приховують прагматизм та безжальний розрахунок. Утім, це не заважає представникам цього “клану” оперативно вирішувати питання на бліц-презентаціях з американськими менеджерами, бути рішучими, інколи навіть агресивними, чітко орієнтованими на мету, самовпевненими, енергійними, з оптимістичними поглядами на життя (їм не заважає погана погода), відкритими до всього нового, надзвичайно працьовитими та інформованими настільки, щоб бути готовими завжди прийняти відповідальне та складне рішення.

Представники різних культур при цьому інакше використовують мову і, що головне, вміють слухати. Вважається, що добре “слухають” німці, шведи, неухважно, на думку Р. Льюїса⁶⁷, французи, іспанці; американці слухають уважно або байдуже, залежно від характеру виступу або самої події. А от посмішка у них завжди присутня.

Нині вже виділилася така наукова галузь як *кросс-культурна психологія* — напрям психологічної науки, що займається порівнянням культур. Її методи теж у полі зору сучасної геортології.

Українські ділові групи американський учений не аналізує зі зрозумілих причин: як незалежна держава наша країна на представницьких ділових презентаціях, міжнародних спортивних іграх та інших видах свят протягом дуже тривалого часу не фігурувала. Нас ще майже ніхто не знає як ділових партнерів. Можливо, в цьому сьогодні й полягає перевага українців, оскільки маємо завоювати світ, формувати, створювати вигідну про себе думку. Отже, йдеться про імідж українців, як народу, представники якого просто зобов'язані “працювати на позитив”, а не вдаватися до сумнівних “касетних скандалів”. Брати позитив за основу спілкування, не тягти тягар меншовартості в майбутнє, а працювати над *формами* та *функцією позитиву*. При цьому естетичний бік спілкування посилює й поглиблює емоції тих, хто причетний до конкретного факту-події (ділова зустріч, підписання угоди, зустріч “без краваток”, фуршет, раут й т. і.).

Відзначимо, що британський стиль — лідерство за обставинами; американський — структурований індивідуалізм, швидкість, наполегливість; французький — автократичність; німецький — ієрархія та згода; азійський — прагне до консенсусу; романський відрізняється “родинністю”, “російська ділова культура набагато ближча до латиноамериканської, тобто до поліактивної, крім того, “стосункової”, себто орієнтованою, швидше за все, на створення і збереження гарних стосунків з партнерами як гарантії успішної угоди, ніж на кінцевий результат та ефективність” (за Р. Д. Льюїсом)⁶⁸. А який же стиль, а отже і здібність проводити презентації мають українці, яке враження справляють або можуть справити?

З іншого боку, як зробив підсумок Р. Д. Льюїс, опитування російських підприємців свідчать, що вони вважають за краще мати партнерами представників моноактивної культури: американців, німців, скандинавів. Цей вибір свідчить на користь іншої ділової культури, ніж власна⁶⁹. Цікаво було б дослідити й думку українських бізнесменів щодо цього, оскільки ніяких розробок науковців з досліджуваного питання ми не знайшли.

Позаяк у цікавій і дуже корисній книзі Р. Д. Льюїса відсутня глава про українців, то необхідно її дописати. У вельми шанованого автора має вистачити гумору належно сприйняти таку працю українських дослідників.

Українці, якщо слідувати за доказами Р. Д. Льюїса, — народ, який поєднує в собі *поліактивну культуру* (люди рухливі, легко входять до спілкування), але водночас і такий, що має риси *реактивної культури*, що вимагає поваги до особи, вміння мовчки і спокійно вислухати співбесідника, обережно реагувати на пропозиції іншої сторони.

Україна дедалі більше стає полікультурною країною (що для нас ще незвично). Цей процес, мабуть, незворотній), хоча українці ще вповні не відродили свою власну національну культуру.

Для встановлення гармонійних стосунків між Україною та світовим співтовариством необхідно опановувати *ази кросс-культурної грамотності*, що, в принципі, має нашим людям даватися легко, з огляду на український менталітет, традиційно-історичну лояльність, неконфліктність, відсутність проявів ворожості, відкритість, щире бажання спілкуватися. Та нам треба долати свою скутість, надскромність, сором'язливість, віками втокмачувану “меншовартісність”, які заважають вповні розкрити те, чим багаті українці як європейський народ.

“Культури поділяються на три типи: моноактивні (або лінійно організовані), поліактивні та реактивні”⁷⁰, — підкреслює Р. Д. Льюїс. У культурі поліактивній, типовими представниками якої є латиноамериканці, південні європейці, які звикли робити кілька справ одночасно (часто не доводячи їх до кінця), залишається простір для маневрування.

Кожна зі вказаних груп своєрідно збирає інформацію, її члени мають притаманну тільки їм мову рухів, манер, *Patterns* (модель або стилі поведінки), інші засоби комунікативної діяльності, *емпатію* (здатність до переживання).

Отже, геортологія заглиблюється в сутність людської природи, в особливості людської психіки, оцінює загальнолюдські цінності.

Очевидно, мав рацію Л. М. Толстой, пишучи, що “людству тільки здається, що воно займається торгівлею, війнами, мистецтвом, політикою та ін. Насправді єдине, що воно робить, воно з'ясовує для себе моральні закони, за якими воно живе...”⁷¹.

Конкуренція існує в усіх сферах людської діяльності. Це дуже важливий двигун прогресу. Люди конкурують заради отримання бажаних результатів. Безперечною умовою успішної конкуренції є *примітність*, як “*візитна картка успіху*”. Треба бути побаченим, почутим, визнаним. Цим усім керує сама людина.

Доречно, на нашу думку, нагадати тут про те, що в образі “візитної картки” може виступати такий вид несимволічних дій, як елементи фізичної культури: масові воєнізовані ігри, конні змагання, боротьба, бокс, біг, стрільба з луку, катання на ковзанах, санях чи санках тощо. Народні та святкові обряди здавна включали їх до складу своїх дійств.

Зв'язок спортивних ігор з обрядом забезпечує їх масовість. “Не можу зрозуміти, — писав свого часу Михайло Шолохов, — чому спортивні діячі не хочуть визнати народний досвід і традиції. Все щось винаходять, запозичають десь, а своє, вітчизняне, віками повторюване, корисне, відкидають. Не по-господарському це. Тепер, як не дивно, все рідше вдається побачити у нас на Дону змагання з джигітовки або російської боротьби. А вже про ігрища на льоду, катання з горок, штурми сніжних містечок мольодь довідується тільки з розповідей своїх батьків та дідів”⁷².

Ми не випадково навели слова видатного письменника ХХ ст., що якнайкраще свідчать про необхідність активного застосування на святах предметних форм втілення моральних переконань та почуттів, естетичного смаку, здійснюючи це у поєднанні з усією системою реальних суспіль-

них відносин, роль яких і відіграють свята. Еволюція в обрядах через мистецьке втілення нових форм, додавання до них, завдячуючи новітнім засобам передачі інформації (аудіо- та відеотехніка), видовищності та звукового оформлення, відчутна відразу.

Магічна сила обряду, дозволимо собі висловити таку думку, була і залишається сталою навіть через віки. Тут не зайве згадати свята, які існують у різних народів світу і пов'язані з культом вмираючого та воскресаючого божества природи, що росте: однорідні за суттю культу — Озіріса в Єгипті, Аттиса — у Фрігії, Адоніса — в Сирії, Діоніса, Гіацинта, Персефони — в Греції; у слов'ян, зокрема, це — масляна — сонячна обрядова магія: вогонь, кострища, веселий спів. Система дій, утворюючи структуру обряду, без свого понятійного та емоційного значення — чисте безумство, бо втрачає зміст. Свято весни може бути тільки весною, Новий рік приходить в кінці грудня і т. д.

Що може змінити чи вивести із звиклого вжитку свято, переносючи його на інший термін. Перш за все — зміна календарів, а звідси — зміна символу свята. Приклад напрошується сам: слов'яни здавна шанували дуб, вважаючи його помешканням духу зростаючого (рослинного життя). Православ'я зруйнувало язичницьке поклоніння дубу. Петру I не склало труднощів напередодні 1700 р. спеціальним указом оголосити ялинку чи сосну символом новорічного свята. Свято залишилося, але в іншій якості, з новим супроводом й атрибутами. Змінилась і ритуаліка, створено було нове психологічне тло для свята, прийнятне для релігії і водночас видовишно та емоційно насичене. І хоча звичаям, традиціям та обрядам притаманні закони власного, відносно самостійного від матеріального виробництва розвитку, вони вносять у сучасний духовний портрет епохи народу, суспільства (у різних, часом примхливих формах) досить відчутні фарби минулого, поєднуючи їх з кольоровим різнобарв'ям сьогодення.

Після відступу ще кілька слів скажемо щодо презентації. Презентації цікаві тоді, коли вони мають своє “обличчя”. Тобто, потрібна присутність на них особи чи групи людей, які цікавлять аудиторію. Підвищена увага людей надихає. Ефективність має стати ритмом свята. Ритм завжди об'єднує тимчасовий колектив учасників свята. Презентація, як масове дійство, має бути спланованою, керуватися презентатором. Не треба боятися того, що вона, по суті, є “форма продажу” якогось товару, навіть інтелектуальна праця є товаром, де “аудиторія відіграє роль покупця”⁷³.

Презентатор — ключова особа на святі. Його слова втілюють надію, їм довіряють, приймають на віру. Тому він повинен мати добре поставлену дикцію, і не мати дефектів мови, вміти стисло, образно, але красиво і виразно викладати основну ідею презентації, її смисл і призначення.

Презентатор повинен пам'ятати, що: 1) присутні хочуть знати, яка програма на них чекає; 2) хочуть, щоб до них ставилися з повагою; 3) щоб їх активно залучали до дійства (отже, презентація — таки масове свято); 4) прагнуть знати все, що стосується безпосередньо їхніх професійних інтересів.

Успіх презентації інколи цілком залежить від особи презентатора, його поведінки, настрою, уміння виступати, а також від приміщення та сцени. Тому ведучий має тримати горду осанку, особливо чемно себе поводити (свято для всіх!), бути одягнутим в ошатний сучасний одяг. Голос його звучить у міру енергійно. Міміка, погляд, жест, рухи — все надзвичайно важливо, та найбільше — голос. Саме він, його тональність створює імідж установи, заходу, забезпечує успіх дії. Отже, тільки знання *риторики*, з притаманними їй правилами, тут стає у нагоді.

При проведенні презентацій велике значення надається ефекту спілкування, його культурі. Інформація, яку подає ведучий заходу, однозначно має бути правильно зрозуміла й сприйнята аудиторією. Перед кожною акцією такого типу виникає рівняння з багатьма невідомими. Ціла наука — розв'язати цю далеко не математичну задачу.

Кілька важливих правил, дотримання яких необхідне для забезпечення ефективності проведення презентації, пропонує Сем Блек: правдивість, повна інформативність; повідомлення прості й зрозумілі; ні в якому разі не перебільшувати значення події; не набивати ціни собі та презентованій установі, книзі, картині тощо. Пам'ятати завжди — половина аудиторії — жінки. Спілкування повинно захоплювати, “скука”, сум, звичайність — принизять роль події; не жалкувати часу на з'ясування думки для широкого загалу; відчувати з аудиторією постійний контакт. Переконливість та конструктивність має відчуватися у кожному з епізодів дійства⁷⁴. Отже, геортологія використовує засади ще нової для нас науки *комунікативістики* і повинна надалі успішно їх застосовувати.

Хороший ефект дає використання на презентаціях аудіовізуальної техніки. Це збагачує і доповнює процес комунікації.

Новий напрям міждисциплінарних досліджень людини — *акмеологія*, наука, яка “вивчає закономірності та технології розвитку професіоналізму та творчості як акме-форм оптимального здійснення різних видів професійної діяльності”, безперечно, перетинається з геортологією, оскільки для акмеології ключовими є психологічні поняття: “майстерність, розвиток, зрілість, обдарованість, здібності, креативність, удосконалення, евристика, рефлексика, свідомість, особистість, індивідуальність та ряд інших”⁷⁵.

Презентація — не тільки свято. Для підприємців, різних організацій та осіб — то реклама престижу, засіб відбиття політики того, хто проводить захід. Від того, наскільки патріотично налаштована та чи інша компанія (організація), яку користь приносить вона суспільству, — теж залежить успіх презентації.

На двох видах реклами “престижу” наголошує С. Блек: “Перший ставить перед собою завдання поінформувати громадськість про той великий внесок, який компанія робить у добробут країни. У другому виді реклами “престижу” використовується не настільки прямий підхід. Він зводиться до надання інформації з тих питань, які становлять інтерес для громадськості”⁷⁶.

Останнім часом з'явилася і така, зовсім нова для нас форма презентації, як **бізнес-форум** (кілька таких свят з успіхом провела телекомпанія Inter). Традиційним для видавців та поліграфічних організацій стає Львівський осінній книжковий ярмарок, свята книги в Українському Домі (Київ) та ін.

Тепер можна говорити про наявність різних видів і неділових презентацій, які певним чином рекламують діяльність установи (часом і її саму).

Йдеться про такі типи презентацій: 1) книжок (іншої видавничої продукції видавничих організацій) — акт духовної культури, свідчення рівня науки (монографії, покажчики тощо), віддзеркалення напрямів творчості (твори красного письменства, виставки картин художників), рівня освіти (підручники), відображення якості поліграфії; 2) програм (інформаційних, освітніх, гуманітарних та ін.); 3) технологій; 4) товарів (у тому числі промислових зразків, військової техніки, авіасалонів тощо); 5) введення в дію нового об'єкта (телефонної станції, побудованої за надсучасними технологіями) тощо.

Осібнo стоять виставки, які підпорядковані теж меті презентувати: речі історичної особи (в історичній ретроспекції), колекцію паперових грошей в історичній ретроспективі (до ювілею випуску першої емісії або при зміні назви валюти) та ін.

До категорії гуманітарних належить і презентація, яка з великим успіхом була проведена в Центральній бібліотеці для дітей м. Миколаєва. Цей захід мав вельми позитивний результат. Цільова комплексна програма, котру запропонували бібліотекарі, називається: “Майбутня мама: найчарівніша та найпривабливіша”. Мета — інформаційна допомога вагітним жінкам. Одночасно юристи виступили з роз’ясненням чинного законодавства, яке стосується проблеми забезпечення породіль. Організатори акції підготували през-реліз, перед присутніми виступили начальник Управління сім’ї і молоді облдержадміністрації, найкращі лікарі, викладачі кафедри педагогіки місцевого педуніверситету, бібліотекарі. Звучала красива музика, що створювало особливо романтичний, теплий настрій.

Прикладом чудово проведеної презентації установи є свято, приурочене до 70-літнього ювілею видавництва “Мистецтво” (січень 2002 р.), яке проходило в Українському домі. Завдячуючи прекрасній організації, продуманому сценарію, клопотам директора видавництва Н. Д. Прибегі, воно пройшло з великим успіхом: вітання від Президента України, за його дорученням, зачитав радник Президента України — академік НАН України В. Смолій, вручення державних нагород відомчих відзнак; представницьке зібрання представників широких кіл громадськості та їх виступи, класична музика, яка звучала у виконанні квартету скрипалів. Рефрен події: видавництво за час існування видало сотні назв книг, тираж яких становив 50 млн., тобто по книжці на кожного жителя України.

Як то засвідчує наше дослідження *, сучасна геортологія набула рис науки комплексної, складної, з міждисциплінарним характером, дотичної до фольклористики, народознавства, етнології, етнографії, релігієзнавства, філософії (зокрема естетики та етики), театрознавства, мистецтвознавства, іконографії, кінофотоментознавства, комунікативістики, альмеології, психології, паблік рілейшинг тощо. Однак культура та побут українського народу не розглядаються у сферах досліджень цих наук з позиції геортології, тобто з точки зору спецдисципліни історичного циклу. Її інструментарій, як, закономірно, методологія, підходи, методи відзначаються теж комплексністю. При цьому тут досить активно застосовують майже весь притаманний переліченим дисциплінам інструментарій.

Запропонований авторами структурний поділ відповідає сучасним тенденціям інтегрованості наукового знання, комплексності міждисциплінарних досліджень.

Геортологія, як галузь історичного знання, вступає у сферу практики, набуває дедалі більшого значення для ділової культури, зокрема, бізнесменів, корисна для діяльності багатьох сучасних інституцій, що диктується реальними умовами існування не просто в ринковому середовищі, а й взагалі в цивілізованому суспільстві ХХІ ст. І з цього погляду вона й повинна вивчатися, враховуючи величезний досвід святкувань, празників, якими так багата наша культурна спадщина ⁷⁷.

¹ Замлинский В. А., Дмитриенко М. Ф., Балабушевич Т. А. и др. Специальные исторические дисциплины: Учебн. пособие / Под ред. М. Дмитриенко, В. Замлинского. — К., 1992. — 312 с.

² К а л а к у р а Я. Спеціальні історичні дисципліни в Національному університеті імені Тараса Шевченка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук. праць. — К.: НАН України; Ін-т історії України, 1997. — [Ч. 1.]. — С. 141.

- ³ Редакционная статья // Вопросы истории. — 1960. — № 7. — С. 6.
- ⁴ К а л а к у р а Я. Назв. праця. — С. 143.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Вспомогательно-исторические дисциплины: историография и теория / К о н д у ф о р Ю., С а н ц е в и ч А., Р у м я н ц е в а В. и др.; ред. кол. Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.), Т. А. Балабушевич (ответ. секретарь). — К., 1988. — 279 с., с библиограф.; див. також: В в е д е н с ь к и й А. О. та ін. Допоміжні історичні дисципліни. — К., 1963; Введение в специальные исторические дисциплины. — М., 1999.
- ⁸ Геортология // Специальные исторические дисциплины: Учебн. пособие / Под ред. М. Дмитриенко, В. Замлинского. — К., 1992. — С. 91—94.
- ⁹ К а л а к у р а Я. Назв. праця. — С. 141.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ К и л и м н и к С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. — К., 1994. Кн. 1. — С. 10; В о в к Ф. Студії з української етнографії та антропології. — Прага, 1927.
- * С у х а н о в И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. — М., 1976; С е р о в Ю. М. Общественное и индивидуальное сознание. — М., 1964; див.: Л е к т о р с к и й В. А. Субъект. Объект. Познание. — М., 1980. — 360 с.
- ¹² Цит. за: Ш а р о е в В. Г. Театр народных масс: Учеб. пособие. — М., 1978. — С. 29.
- * Див.: Массовые театрализованные представления и праздники. — М., 1963; Место массового праздника в духовной жизни социалистического общества: Сборник статей. — Л., 1981; Советские традиции, праздники и обряды: Словарь-справочник // Г а в р и л ю к Н. К., К о н в е й В. Д. и др.: Сост. Б. В. П о п о в. — К., 1988, Становлення і філософія радянських обрядів та свят: Збірник праць. — К., 1983 та ін.
- ¹³ Ш а р о е в В. Г. Указ. соч. — С. 30.
- * Кілька років тому кияни могли, завдячуючи мерії м. Києва, спостерігати за маршем на Хрещатику надзвичайно цікавої процесії. Одягнуті в середньовічні однострої, крокували представники цехів Флоренції. Барвистий вишуканий одяг не змінився у них впродовж віків. — Див. також: Свята та обряди трудящих Києва / Відпов. ред. Б. В. П о п о в. — К., 1982.
- ¹⁴ Ш а р о е в В. Г. Указ. соч. — С. 36.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- * Досить згадати кампанію по запровадженню нових свят, проведену на державному рівні у 60—70-х рр. ХХст., коли при Раді Міністрів УРСР функціонувала спеціально створена комісія, яка опікувалася введенням нових свят та обрядів. — Див. З о ц В. А. Новому человеку — новые обряды // Православие и культура: факты против домыслов. — К., 1986. — С. 190—206; Р у д н е в В. А. Обряды народные и обряды церковные. — Л., 1982; Б е л о у с о в Я. П. Праздники старые и новые. — Алма-Ата. 1974; Б р у д н ы й В. И. Обряды вчера и сегодня. — М., 1968; Е л ь ч е н к о Ю. Новому человеку — новые обряды. — М., 1976; К л и м о в Е. Н. Новые обычаи и праздники. — М., 1964; Г о р о б е ц ь Г. І. Народні свята сьогодні. — К., 1964; Л и с о в ц е в Э. И. Новые советские традиции. — М., 1966; Наши праздники. — М., 1977; Р у д н е в В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы. — Л., 1979; С у х а н о в И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. — М., 1976; У г р и н о в и ч Д. М. Обряды. За и против. — М., 1975; Г л а н Б. Праздник всегда с нами. — М., 1964 и др.
- ¹⁷ Ш а р о е в В. Г. Указ. соч. — С. 33.
- ¹⁸ Там само. — С. 35.
- ¹⁹ Т р а н к в и л и о н Г а й С в е т о н и й. Жизнь двенадцати Цезарей. — М., 1966. — С. 17, 18.
- ²⁰ Л и х а ч е в Д. С., П а н ч е н к о А. М., П о н ы р к о Н. В. Смех в Древней Руси. — Л., 1984. — С. 6; див. також: Ф а м и н ц ы н А. С. Скоморохи на Руси. — СПб. — 1889. — С. 100—105.
- ²¹ Л и х а ч е в Д. С., П а н ч е н к о А. М., П о н ы р к о Н. В. Указ. соч. — С. 3.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Дещо інакше сприймають сміх філософи. — Див.: Очистительная сила народного обрядового смеха // С у х а н о в И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. — М., 1976. — С. 112—118.
- ²⁵ Л и х а ч е в Д. С., П а н ч е н к о А. М., П о н ы р к о Н. В. Указ. соч. — С. 3—4.
- ²⁶ Там само. — С. 4.
- ²⁷ Там само. — С. 5; див. також: Автопортрет славянина. — М., 1999. — С. 39; Н е к р ы л о в а А. Ф. Русские народные праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII — нач. XX в. — 2-е изд. — М., 1988.

²⁸ Ш а м р а й М. Невідомі записи Лазаря Барановича // Бібл. вісн. — 2000. — № 3. — С. 29—33.

²⁹ Д м и т р і є н к о М. Ф., В о й ц е х і в с ь к а І. Н. Маргіналістика // Історія українського середньовіччя: козацька доба. У 2-х ч. — К., 1995. — Ч. 1. — С. 133—152.

³⁰ Л и х а ч е в Д. С., П а н ч е н к о А. М., П о н ы р к о Н. В. Указ. соч. — С. 5.

³¹ Там само. — С. 12.

³² Там само. — С. 15.

³³ Там само. — С. 21.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. — С. 150.

³⁶ Б у д о в н и ц и У. Ю. Юродивые Древней Руси. — М., 1987. — С. 22; див. також: Беляев И. О скоморохах // Временник Москов. об-ва истории и древностей российских. — М., 1854. — Кн. 20. — С. 90; История культуры древней Руси. — М., 1951. — Т. II. — С. 81 (обрядові танці волхвів, шаманів, “чудеса” тощо).

³⁷ Я р е м е н к о В. Народознавство — наука про націю // К и л и м н и к С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 1. — С. 7; також див.: К о с т о м а р о в Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа XVI—XVII вв. — СПб., 1860. — С. 211; Культура і побут населення України. — К., 1993; М а з а є в А. И. Праздники как социально-художественное явление. — М., 1963; О г і є н к о І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1992; С е м е є в с к и й В. И. Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII века // Устои (СПб.). — 1882. — № 2. — С. 75.

* Автори пропонують дану класифікацію свят, усвідомлюючи, що це — перша така спроба, і вона потребує певного коригування.

** *Українські державні свята:*

01.01 Новий рік; 07.01 Різдво Христове; 08.03 Міжнародний жіночий день; 01.05 День міжнародної солідарності трудящих; 02.05 День міжнародної солідарності трудящих; 05.05. Пасха (Великдень); 09.05 День Перемоги; 23.06 Трійця; 28.06 День Конституції України; 24.08 День незалежності України.

Професійних та неофіційних свят налічується — 82, зокрема серед них є і міжнародні:

26.01 Міжнародний день митника; 23.02 День захисника Вітчизни; 25.03 День працівників СБУ; 26.03 День внутрішніх військ МВС України; 15.05 Міжнародний день сім'ї; 01.06 Міжнародний день захисту дітей; 05.05 Міжнародний день охорони навколишнього середовища; 01.10 Міжнародний день музики; 17.11 Міжнародний день студентів; 06.12 День Збройних сил України; 20.12 День міліції тощо.

Православні свята — 20:

07.01 Різдво Христове; 14.01 Обрізання Господнє; 19.01 Хрещення Господнє; 15.02 Стрітення Господнє; 07.04 Благовіщення Пресвятої Богородиці; 28.04 Вербна неділя; 05.05 Пасха (Великдень); 13.06 Вознесіння Господнє; 23.06 Трійця; 24.06 День Святого Духа; 30.06 День усіх святих; 07.07 Різдво Іоанна Предтечі; 12.07 Святих апостолів Петра і Павла; 19.08 Преображення Господнє; 28.08 Успіння Пресвятої Богородиці; 11.09 Усікновення глави Іоанна Предтечі; 21.09 Різдво Пресвятої Богородиці; 27.09 Воздвиження Хреста Господнього; 14.10 Покрова Пресвятої Богородиці; 04.12 Введення в храм Пресвятої Богородиці.

³⁸ С и м о н о в П. В. Что такое эмоция? — М., 1966. — С. 82; див. також: Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян. — М., 1999 тощо.

³⁹ С и м о н о в П. В. Указ. соч. — С. 83.

⁴⁰ А р ц и х о в с к и й А. В. Раскопки 1952 г. в Новгороде // Вопросы истории. — 1953. — № 1. — С. 120.

⁴¹ С о с е н к о К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечора / Перевидання. — К., 1994. — С. 33; У г р и н о в и ч Д. В. Обряды. За и против. — М., 1975.

⁴² С о с е н к о К. Назв. праця. — С. 33.

⁴³ Там само. — С. 1.

⁴⁴ Там само. — С. 2. Див. також: С а п і г а В. К. Українські народні свята та звичаї. — К., 1993.

⁴⁵ С о с е н к о К. Назв. праця. — С. 3.

⁴⁶ Там само.

* Йдеться про ритуали, які відносилися до відзначення свята, приходу кожного наступного року.

⁴⁷ С о с е н к о К. Назв. праця. — С. 29.

⁴⁸ Там само. — С. 35.

- ⁴⁹ Там само. — С. 1, 3.
- ⁵⁰ Скуратівський В. Дідух. Свята українського народу. — К., 1995. — С. 3.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. — С. 10.
- ⁵³ Там само. — С. 12.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Клименко С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 1. — С. 48—49. Див. також: Соціальна обрядованість на Україні: Історичний досвід та сучасні проблеми // Під ред. М. Дмитрієнко, В. Замлинського. — К., 1983.
- ⁵⁶ Антонович Д. Передхристиянська релігія українського народу // Українська культура / Лекції за ред. Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 195—196; Белова О. В. Славянський бестиарій. Словарь названий и символов. — М., 2000. — С. 22.
- ⁵⁹ Антонович Д. Вказ. праця. — С. 239.
- ⁶⁰ Антонович В. Український театр // Українська культура. — С. 445—446.
- ⁶¹ Там само. — С. 446.
- ⁶² Известия (М.). — 1939. — 25 дек. — С. 4.
- ⁶³ Погребенник Ф. Популярна енциклопедія з історії української культури // Історія української культури. Видання Івана Тиктора. 1 зшиток. — Львів, 1936; Факсимільне відтворення видання. — К., 1993. — С. 66.
- ⁶⁴ Антонович В. Передхристиянська релігія... — С. 447.
- * Характеристика дана на основі джерел історії України кінця XX — початку XXI ст.
- ⁶⁵ Ясенко Я. (Солонська Я.) Презентація книжкової продукції Видавничого дому “КМ Академія” (жовтень 2001 р.) // Бібл. вісн. — 2001. — № 6. — С. 12.
- ⁶⁶ Льюис Р. Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию. — М., 1999. — С. 85.
- ⁶⁷ Там само. — С. 150.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. — С. 10, 11.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Толстой Л. Н. Собр. соч. В 22 т. — М., 1970. — Т. 19. — С. 210.
- ⁷² Шолохов М. А. Собр. соч. В 10 т. — М., 1958. — Т. 8. — С. 343.
- ⁷³ Лени А. Искусство деловой презентации... — С. 82; див. також: Книга в пространстве культуры. — М., 2000. — С. 66.
- ⁷⁴ Блек С. “Паблик Рилейшинг”. Что это такое? // Перевод, оформление СП “АСЭР”. — М., 1990. — С. 18, 19.
- ⁷⁵ Семенов С. Назв. праця. — С. 137.
- ⁷⁶ Блек С. Указ. соч. — С. 131.
- * Автори вповні свідомі того, що дана стаття — то тільки початковий етап на шляху досліджень геортології.
- ⁷⁷ Див.: Комсомольская правда в Украине. — 2002. — 25 янв. — № 3. — С. 25.

Я. О. ІЩЕНКО (Київ)

**ГЕРАЛЬДИКА В УКРАЇНІ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ
(60-ті — 90-ті рр. XX ст.)**

У величезному просторі між державними інституціями та громадянським суспільством лежить широкий і водночас маловивчений дослідниками пласт суспільних відносин, пов'язаний з зовнішньою атрибутикою* радянського режиму, офіційними нормами, стереотипами та правилами, що регламентували соціальне життя та формували повсякденну соціаль-

* Атрибут (від лат. attribuo — надаю, наділяю) — невід'ємна, сутнісна властивість предмета чи об'єкта, без якої він не може існувати. Тут і далі у тексті термін “зовнішня атрибутика” використовується як термін, тотожний поняттю “державна символіка” з метою вирізнання останньої від символіки регіональної.

но-психологічну мотивацію широких верств нової етносоціальної спільноти — радянського народу. Зовнішня атрибутика держави використовується в найрізноматніших сферах соціального буття та виконує ряд функцій:

- ідентифікатора предметів, об'єктів, речей, документів щодо їх національно-державної належності (грошова одиниця, військові відзнаки) чи відповідної приналежності їх власника (особисті документи громадян) тощо;
- репрезентує провідні ідеї суспільно-політичного розвитку, соціального устрою та національних традицій, проголошені в офіційній ідеологічній доктрині держави;
- виступає як формуючий чинник національно-державної самосвідомості населення країни.

У дисциплінарному відношенні та за предметною приналежністю радянська зовнішня атрибутика належить до досліджень з джерелознавства та комплексу СІД (символіка, геральдика, вексилологія, боністика, нумізматики, емблематики тощо), насамперед дисциплін, які вивчають носії інформації, що пов'язані зі знаковими системами.

Водночас слід зауважити, що радянська дійсність призвела до істотних метаморфоз не тільки у царині СІД, а й безпосередньо у самих носіях інформації, які, всупереч класичним канонам, були викривлені та підпорядковані ідеологічній доцільності. Таким чином, склалося доволі парадоксальне та суперечливе становище радянської атрибутики, у якій залишки традиційних елементів, відомих з доби середньовіччя та нового часу, переплелися з химерними новаціями, впровадженими ідеологами тоталітарного режиму відповідно до догматів марксистсько-ленінського вчення та більшовицької політичної практики. Відтак дослідження системи зовнішньої атрибутики країни рад потребує пильного вивчення соціально-політичної історії, політології та ряду інших суміжних наукових галузей і дисциплін. Взагалі принципи та засади функціонування системи зовнішньої атрибутики зазвичай визначаються структурою та ієрархією суспільних відносин і зв'язків між соціальними спільнотами, підвалинами державної організації суспільства тощо. Слід підкреслити, що за радянської доби наукові дисципліни з комплексу СІД здебільшого залишалися на узбіччі наукового розвитку та вважалися, як правило, другорядними, так би мовити, допоміжними.

Нарешті, варто відзначити, що Жовтнева революція 1917 р. привела не тільки до скасування імперської зовнішньої атрибутики, а й висунула кардинальні завдання по створенню новітніх засад державної та соціальної організації суспільства. Характерними ознаками нової влади стала й нова парадигма, що виявилася у революційному нігілізмі щодо історичної спадщини, та орієнтація на ультрареволюційні традиції західноєвропейської історії, насамперед яacobінської диктатури. Нігілізм стосовно історичної минушини Російської імперії та орієнтація на ультрареволюційні взірці змусили керівників “пролетарської держави” шукати новітніх аналогів та претендентів на створення радянської зовнішньої атрибутики. Аналогом, а певною мірою і джерелом нової атрибутики, стала “святкова обрядовість” доби французької революції кінця XVIII ст. Однак перед творцями радянської держави постав цілий комплекс складних проблем, пов'язаний з навчанням велетенської “солдатсько-селянської маси” новим стереотипам соціальної поведінки, виховання практично всього населення у комуністичному дусі, що вочевидь не передбачалося постулатами класичного марксизму зразка 60—80-х рр. XIX ст. Відтак докорінно змінювалося й основне функціональне призначення зовнішньої атрибу-

тики, яка відтепер виступала важливим чинником виховної роботи в умовах жорстокої революційної дійсності й розбудови держави на засадах партійної диктатури. Тож сталася дивна метаморфоза ідей загального егалітаризму, вселюдської рівності, місце яких заступили постулати про “авангард суспільства”, а фактично догмати про вищість партійної еліти. Радянська держава поклала початок її створенню з напівміфічних осіб — героїв, серед яких виняткове місце посідала канонізована постать засновника радянської держави — В. Леніна. Спершу за основу були взяті ультра-революційні взірці французької революції кінця XVIII ст. — свято Федерації, вівтарі Вітчизни, загальнонаціональні поховання героїв та їхня героїко-патріотична канонізація. Однак провести демаркаційну лінію між існуючими законами державного будівництва та революційними нововведеннями врешті-решт так і не вдалося. Руйнівні ідеї доби революційного романтизму з часом трансформувалися у всеохоплюючу доктрину тоталітарної колективності, яка призвела до деформації та викривлення новоствореної системи зовнішньої атрибутики країни рад, підпорядкуванню її потребам партійної номенклатури. Означені чинники є головними суперечностями при дослідженні радянської атрибутики, які можемо сформулювати у кількох пунктах:

- надмірна ідеологізація радянського суспільства призвела до викривлення усталених наукових канонів геральдики, символіки, емблематики та інших дисциплін, на основі яких створювалася зовнішня атрибутика в СРСР, зокрема в радянській Україні;

- спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни в СРСР перебували у занедбаному стані та значною мірою вимушено віддавали свою данину ідеологічним догматам;

- творцями зовнішньої атрибутики виступали здебільшого особи, які не мали навіть загальної фахової підготовки;

- незважаючи на численні “революційні новації”, творці радянської зовнішньої атрибутики не змогли відмовитися від звичних й усталених канонів та запропонувати альтернативні принципи її побудови, що в свою чергу створило строкату мішанину нововведень та традиційних елементів в її складових.

Коли взяти до уваги те, що у радянській зовнішній атрибутиці були механічно об’єднані елементи з кола різних дисциплін історичного циклу, то стає очевидним, що геральдична традиція за радянської доби існувала у вельми специфічній та викривленій формі. Тому пріоритетною проблемою для історичного дослідження української радянської геральдики є не стільки відтворення гербової творчості тогочасних новаторів, скільки порівняльний аналіз її результатів з усталеними правилами класичної геральдики, які були вироблені впродовж сторіч, зокрема з дореволюційною міською геральдикою.

З огляду на зазначені особливості нашого дослідження в галузі символіки, емблематики та геральдики радянської доби далі поданий історіографічний огляд має декілька основних завдань:

- з’ясувати основні періоди та провідні тенденції геральдичної творчості в аспекті міського герботворення в радянській Україні;

- проаналізувати головні чинники, які зумовили викривлення, деформацію, часткове й псевдонаукове заміщення усталених правил, приписів та канонів геральдики за радянської доби;

- висвітлити наукові студії радянської історіографії, в яких бодай частково або в межах провідної проблематики порушені проблеми міської геральдики України;

— показати ідеологічну заангажованість та політичну вмотивованість тогочасної герботворчості, зокрема її призначення в радянському суспільстві.

Після поразки національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. та утвердження нової соціально-політичної дійсності про міську геральдику не могло бути й мови, оскільки вона не вкладалася у прокрустове ложе загальнорадянської атрибутики. Дореволюційні герби вважалися атавізмом імперської спадщини та дворянського суспільства, а відтак розглядалися як елементи культури антагоністичного класу.

Однак необхідно підкреслити, що геральдичне мистецтво всупереч загальноприйнятим твердженням про вилучення та зникнення гербів з суспільної практики, виявилось необхідним соціалістичному устрою. Йшлося насамперед про розпізнавальний знак нового суспільства — Державний герб. Символіки потребували державна печатка, прапори держави та збройних сил, армійські однострої. Нова держава вимагала і нової знакової системи, яка б розкривала її сутність.

За таких вихідних концептів історико-геральдичні дослідження взагалі, а студії з міської геральдики зокрема були заздалегідь приречені на вилучення з наукового процесу як у радянській Україні, так і в СРСР в цілому. Однак студії з обсягу соціальних історичних дисциплін, у т. ч. з геральдики та споріднених із нею галузей знань, у вельми секуляризованому вигляді побутували в УСРР до початку 30-х рр., коли майже повністю були знищені кадри істориків-фахівців, пов'язаних з дореволюційною історіографією. Тож упродовж 20-х рр. геральдичні студії, як і дослідження з ряду спеціальних історичних дисциплін¹, час від часу ще з'являлися у наукових часописах, збірниках та інших виданнях. Звичайно, ступінь розвитку досліджень того часу з комплексу СІД ніяк не можна порівняти з дореволюційним рівнем, особливо на початку ХХ ст. Та все ж обробка геральдичного та спорідненого з ним матеріалу тривала протягом 10 років після утвердження радянської влади на українських землях (1920 р.).

З початком тотальних сталінських репресій та терору, які призвели до знищення багатьох науковців та представників інтелігенції взагалі, українську геральдику в радянській історіографії не згадували впродовж майже трьох десятиліть. Як свідчать документи, перша спроба відновити міську геральдику датована 1946 р. Тоді у науково-дослідному відділі Київського державного інституту проектування міст була розроблена коротка програма експериментальної проектної роботи “Історичні герби міст України”. І хоча цей проект навіть почали впроваджувати в життя, він залишився не реалізованим².

Хрущовська “відлига” настає наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. ХХ ст. Саме у кінці 50-х рр. спостерігаємо й певне зацікавлення геральдикою, яка розглядалася здебільшого серед заходів монументальної пропаганди³. 1959 р. за участю співробітників архівних установ, науковців АН УРСР та працівників міністерств та відомств була проведена Всеукраїнська нарада з геральдики та сфрагістики⁴. Зацікавлення геральдичним матеріалом розгорнулося на хвилі зростання інтересу до спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін взагалі. Упродовж 60-х рр. ХХ ст. у наукових виданнях порушувалася низка проблем з обсягу комплексу СІД, а саме систематизація та упорядкування емпіричного матеріалу, інтерпретація статусу окремих дисциплін, зокрема геральдики⁵. Водночас розгорнувся й стихійний процес міського герботворення.

Але тогочасне герботворення не мало суворо окреслених методологічних і теоретичних засад, опрацьованих науковцями. Процес розробки мі-

ських гербів відбувався стихійно, а подекуди й хаотично. До того ж творці тогочасних гербів були здебільшого не тільки аматорами, а й керувалися ідеологічними мотивами. Поштовхом до стихійного герботворення стали заклики до читачів у періодичній пресі надсилати власні проекти та ескізи міських гербів.

Звичайно, до основи критеріїв добору матеріалів були покладені ідеологічні міркування, зокрема віддзеркалення процесів, які відбулися за радянські часи⁶. Згодом процес герботворення потрапляє під контроль партійної номенклатури, хоча формальні постанови ухвалювалися здебільшого виконавчими комітетами або сесіями міських рад. Цим рішенням у ряді випадків передувало проголошення конкурсів, але останні мали напівзакритий характер і часто-густо проводилися без залучення компетентних спеціалістів. Варто підкреслити, що чинним радянським законодавством міські гербові емблеми не передбачалися, що заздалегідь детермінувало їхню другорядну роль в офіційній зовнішній атрибутиці радянського часу.

Протягом другої половини 60-х рр. міські емблематичні знаки з'являються у ряді українських міст, зокрема у Нікополі, Дніпродзержинську, Запоріжжі, Одесі, Ізмаїлі, Херсоні, Львові, Дрогобичі та ін. Дещо пізніше міські герби ухвалюють міські ради Києва, Харкова, Чернівців, Севастополя, Кіровограда, Донецька, Сімферополя, Чернігова, Миколаєва тощо. Ці міські емблематичні знаки насамперед репрезентували досягнення соціалістичного будівництва, наприклад, промисловість, урбанізаційні процеси, визначні історичні події радянської доби, як-от нагородження міст радянськими орденами та відзнаками. Так, в умовах конкурсу у грудні 1966 р. на проект герба Києва відзначалося, що гербова емблема має символізувати столицю радянської України як історичний, культурний та політичний центр, повинна бути лаконічним і чітким символом, який відображав би характерні риси міста-героя, нагородженого двома орденами Леніна⁷. Звісно, що прийняття інших міських гербів відбувалося за подібним сценарієм. Не дивно, що практично у всіх міських гербах радянської України були використані зображення серпа й молота, кольори державного прапора УРСР, а також сила-силенна шестернів, реторт, якорів, колосся, стрічок, заводських труб-димарів та інших елементів, які за задумкою їхніх творців могли відображати індустріальну специфіку того чи іншого міста. Як слушно відзначають сучасні дослідники, в гербах радянської доби співіснувало кілька сюжетних ліній: промислово-індустріальна чи господарська тематика, відображення революційних традицій, географічна локалізація, архітектурно-монументальні мотиви тощо⁸. А втім, у ряді міських гербів використовувалися й елементи з давніх гербів, які дивним чином із порушенням існуючих правил геральдики поєднувалися з новаціями радянської епохи. Однак мусимо зауважити, що незважаючи на численні спотворення, деформації та викривлення усталеної геральдичної традиції, гербові емблеми радянської України, хоч і у секуляризованому вигляді, все ж таки репрезентували індивідуальні соціокультурні особливості міст, тобто принаймні частково виконували головну функцію, притаманну й давнім гербам⁹. Відтак міська геральдика українських міст за радянських часів є своєрідним досвідом, хоча й не завжди позитивним. Очевидно, що тогочасні гербові емблеми, як і переважна більшість історичних джерел цього періоду, трансливала інформацію ідеологічного спрямування, що відповідала б догматизованим канонам марксистсько-ленінського вчення. До того ж процес герботворення відбувався не тільки стихійно, а й децентралізовано. "Практично кожне місто, — відзначає В. Рум'янцева, — складає свій герб абсолютно самостійно. Міськради до-

ручають цю важливу справу художникам, архітекторам, які не обізнані з правилами геральдики”¹⁰. Тому автори міських гербів перенасичували їх деталями, вводили до емблем композиції з архітектурних та промислових споруд, що надмірно ускладнювало сприйняття міської символіки. Ряд елементів гербів міст радянської України був запозичений із загальновідомих символів — листя дуба, лавру, винограду, снопи або колосся пшениці. Коли взяти до уваги, що фоном для багатьох міських гербів слугували кольори державного прапора УРСР — червоний та блакитний, то не важко зрозуміти, що більшість із них мали одноманітний, а подекуди й штучно-примітивний характер та єдиний утилітарний ідеологічний зміст. Інакше склалася ситуація щодо форми міських гербів, які розміщувалися на різноманітних щитах, всупереч усім канонам геральдики, оскільки вважалося, що одноманітна основа призведе до шаблонності¹¹.

Таким чином, герботворчість радянської доби зафіксувала утилітарну одноманітність змістовного наповнення міських емблем та строкате розмаїття образотворчої й композиційної форм, які не тільки порушували правила геральдики, а й мали виразний відбиток примітивізму.

Водночас, розвиток міської герботворчості відбувався одночасно з поживанням інтересу до студій з боку фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін, що виявилось у появі наукових розвідок, проведенні нарад та семінарів тощо. Так, 1966 р. відбувся семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві УРСР м. Львова, на якому обговорювався проект міського герба. Тоді навколо останнього розгорнулася справжня наукова дискусія, в якій взяв участь ряд учених, зокрема академік І. Крип'якевич¹². Протягом другої половини 60—70-х рр. з'явилася й низка наукових досліджень з геральдики, котрі сприяли не тільки популяризації наукових знань у радянській Україні¹³, а й легітимізації геральдики як дисципліни в радянській історіографії. Водночас слід визначити, що попри утилітарно-ідеологічні тенденції, які панували у герботворенні, в емблемах деяких міст того часу були використані елементи старих гербів. Давні елементи знаходимо в гербах Дрогобича, Львова, Одеси, Феодосії, Ялти та ряді інших міст¹⁴. Звичайно, використання зазначених елементів не могло повністю змінити ідеологічне наповнення міських емблем. Проте побутування цих елементів свідчило, що геральдична спадкоємність, хоч і у вельми викривленому та спотвореному вигляді, продовжувала існувати за радянських часів. За нашими підрахунками, елементи давніх міських емблем були використані у понад 50 міських гербах за радянської доби¹⁵. Таким чином, йдеться не про окремі випадки застосування старих історичних елементів, а про помітну тенденцію. Остання хоча й не була визначальною, але справляла помітний вплив на процес герботворення.

Поодинокі студії, в яких висвітлювалися проблеми геральдики й взагалі спеціальних історичних дисциплін, з'явилися в еміграції та діаспорі. Проте вони стосувалися здебільшого геральдики дожовтневого періоду. Герботворчість радянської доби розглядалася у межах провідної проблематики здебільшого у контексті загального викладу матеріалу.

Приміром, у студіях українського дослідника геральдики, письменника-емігранта Романа Климкевича герботворчому процесу у радянській Україні присвячувалися тільки окремі коментарі та посилання на періодичну пресу¹⁶. У розвідках інших дослідників (М. Міллера, В. Сенютювича-Бережного, О. Оглоблина та ін.) геральдична тематика порушувалася, як правило, епізодично, оскільки процес творення гербів міст радянської України не розглядався взагалі. Тож геральдична творчість радянської

епохи становила предмет студій дослідників, які репрезентували тільки українську радянську історіографію.

Слід зауважити, що розвиток досліджень з геральдики та всього комплексу СІД у 60—70-ті рр. відбувався паралельно зі стихійним процесом герботворення міських емблем. Упродовж 70-х рр. були розроблені та затверджені міські герби для Могилева-Подільського, Керчі, Кременчука, Бережан, Павлограда, Тульчина, Хмельницького та ряду інших міст. Міські емблеми використовувалися у сувенірній продукції, місцевих друкованих агітках, а іноді як елементи оздоблення окремих архітектурних споруд¹⁷.

Стрімка зміна політичної ситуації в радянській Україні на початку 70-х рр., новий погром національної інтелігенції, посилення цензурних утисків, репресії щодо дисидентів, врешті-решт атмосфера соціально-політичного пригнічення і стагнації негативно позначилися й на герботворчих процесах та на загальному стані історичної науки. Затвердження міськими радами новітніх емблем призупинилося. Цей процес поновився тільки у другій половині 70-х рр., але так і не досягнув попередніх масштабів. Одним із приводів для розробки міських емблем зазвичай були ювілеї міст. Так трапилося з ухваленням міських гербів Білої Церкви (1982 р., 950-річний ювілей), Луцька (1982 р., 900-річний ювілей), Токмака (1983 р., 200-річний ювілей), Черкас (1985 р., 700-річний ювілей) та деяких інших¹⁸.

Стихійний процес герботворення призводив й до певних курйозів, як-от існування двох різних гербів одного міста. Так сталося, наприклад, з гербами міста Феодосії. На одному з них зображено щиток, поділений на чотири частини, в яких вміщені: бджілка, сонце, лист з гроном винограду, палітра та пензель. Натомість в іншій міській емблемі, яка була викарбувана на медалі на честь 2500-річчя заснування міста, вміщено пам'ятник І. Айвазовському, а на звороті — герб міста з силуетом Генуезької башти, якір на тлі сонця та гроно винограду з листком¹⁹. Цей епізод з міського герботворення радянської доби промовисто свідчить про хаотичність та стихійність тогочасних процесів, зокрема, про відсутність науково-методичної бази та координації взагалі. Отже, не дивно, що одноманітність і стереотипність новітніх міських гербів почали викликати нарікання та критичні зауваження²⁰. Та докорінно змінити ситуацію, що склалася в міському герботворенні радянської України, так і не вдалося. Практика стихійного герботворення продовжувалася і у 80-ті роки. У цей час виявилася цікава тенденція наслідування невеликими містами форм шитів з обласних центрів, зокрема в Донецькій, Запорізькій, Дніпропетровській та Чернігівській областях²¹.

Загалом, упродовж 80-х рр. зацікавлення міською геральдикой не тільки в Україні, а й Радянському Союзі в цілому значно зростає. Протягом цього часу з'являється ряд наукових студій та науково-популярних праць з геральдики²². Оформлюється й дисциплінарний статус геральдики, яку нарешті визнають як повноправну історичну дисципліну в радянській історіографії. 1983 р. втретє перевидається навчальний посібник О. Каменцевої, М. Устюгова з російської геральдики та сфрагістики (перші два видання — 1963 та 1974)²³. Одночасно розмах міського герботворення не тільки в Україні, а взагалі в СРСР поставив на порядок денний питання про координацію та централізацію цієї діяльності, надання методико-консультативної допомоги з боку науковців. У травні 1987 р. Відділення історії АН СРСР заснувало Координаційну комісію — консультативний орган — по створенню і пропаганді нових міських гербів. Цю ін-

ституцію очолив доктор історичних наук, член-кореспондент АН СРСР Ю. Поляков. До складу комісії увійшли як фахівці-історики, котрі спеціалізувалися з геральдики та комплексу СІД, так і художники, представники Міністерства культури СРСР, Радянського фонду культури, Всеросійського товариства з охорони пам'яток історії та культури. Передбачалося, що нова інституція мала вести облік вже створених гербів, проводити наукові консультації та семінари, публікувати затверджені міські емблеми з відповідними науковими коментарями та апаратом ²⁴.

1989 р. Координаційна комісія була реорганізована у Геральдичну. Її створення фактично віддзеркалило різючі метаморфози у ставленні до геральдики, які відбулися в радянській історіографії: від тотального заперечення як частини антагоністичної культури у 20—30-ті рр., через обмежену, часткову реабілітацію у 60—70-ті рр., до визнання існування власне радянської геральдики ²⁵. Зазначені зміни вказували на великі метаморфози, яких зазнав тоталітарний режим у СРСР на приємерку “комуністичної доби”. Слід, однак, зазначити, що заснування комісії мало радше символічне, ніж практичне значення. Процес стихійного герботворення тривав і далі. В умовах кризи тоталітарної системи щойно створена інституція так і не змогла розгорнути активну діяльність. Методичні рекомендації, які надсилала комісія, мали загальний та абстрактний характер і не давали можливості істотно вплинути на герботворчі процеси. Позитивний досвід у вирішенні вказаних проблем мала Литва. Вже у 60-ті рр. ХХ ст. при Міністерстві культури Литовської РСР була створена спеціальна геральдична комісія, яка опрацьовувала методичні та теоретичні засади герботворення, вела реєстр нових емблем, сприяла збереженню старих гербів, позбувалася невдалих елементів тощо. Для створення нових гербів геральдична комісія підготувала спеціальні правила та контролювала їхнє виконання ²⁶. Проте позитивний досвід Литви, на жаль, не було використано в інших союзних республіках, зокрема в Україні. Процес стихійного герботворення тривав і далі з усіма притаманними йому негативами та недоліками. Наприкінці 80-х рр. він навіть дещо поживавився з огляду на послаблення ідеологічного тиску, яке спостерігаємо у добу “перебудови”. Внаслідок реформ М. Горбачова з-під контролю тоталітарного режиму виходили цілі сфери суспільного життя, які раніше перебували у лещатах радянської системи. Натомість більш виразно поставали проблеми міської геральдики, які залишалися, як правило, на маргінесі радянського герботворення, зокрема, проблема відновлення старої символіки та емблематики історичних міст.

У 1989—1991 рр. в Україні неодноразово висувуються пропозиції стосовно відновлення старих міських гербів та національної символіки взагалі ²⁷. Новим поштовхом на теренах міської геральдики стали вибори до міських рад весною 1990 р., на яких у ряді міст перемогли демократичні кандидати. Протягом короткого терміну були відновлені давні міські герби Львова, Ужгорода, Рівного, Житомира, Вінниці, Сум та інших міст ²⁸. У той же час дедалі більше відчувалася потреба у створенні центрального, координаційного осередку з геральдики, зокрема практичної. Так виникла ідея створення геральдичного товариства, яке об'єднувало фахівців-дослідників з різних регіонів країни. У липні 1990 р. у Львові відбулися установчі збори Українського геральдичного товариства, яке одразу розгорнуло активну діяльність та розпочало розробку методологічних і теоретичних засад сучасної української геральдики ²⁹. Водночас опрацьовувалися архівні матеріали, новітні джерела, вивчалася зарубіжна практика та окреслювалися основні напрямки герботворення. Наприкінці 80-х рр. — на

початку 90-х рр. до геральдичної практики увійшло не тільки відновлення старих міських гербів та розробка нових, а також затвердження гербів для сіл, що були колись містами, та сільських емблем взагалі. Ці процеси дали підстави дослідникам запровадити термінологічну новачку: замість усталеного терміну “міська геральдика”, який відтепер вважався завузьким з огляду на зазначені процеси, до наукового обігу вводилася новітня дефініція “муніципальна геральдика”, яка більш адекватно відображала практику українського герботворення³⁰. До того ж зазначена дефініція доволі широко використовувалася у закордонній практиці та є загальновизнаною в європейській історіографії.

З проголошенням у серпні 1991 р. незалежності України міське герботворення та українська геральдика в цілому дістали нового могутнього імпульсу. Водночас постали проблеми координації національного герботворення, а вразі-решт — створення власної геральдичної системи з державною геральдичною інституцією України. Питання стосовно її створення неодноразово порушували науковці³¹. Варто відзначити, що подібні проблеми виникли і в інших країнах, що постали на пострадянському просторі³². Проте в Україні вирішення цієї проблеми дещо затягнулося й до сьогодні залишається актуальним.

Протягом 1990-х рр. значного поступу було досягнуто у царині геральдичних студій. Регулярно, майже щорічно, друкуються матеріали науково-практичних конференцій, які проводить та видає Українське геральдичне товариство³³. У листопаді 1995 р. на П'ятій науковій геральдичній конференції були ухвалені обов'язкові правила для Українського геральдичного товариства стосовно розробки гербів, які хоч якоюсь мірою мали задовольнити зростаючі потреби герботворення та сприяти упорядкуванню стихійних процесів у муніципальній геральдиці.

Водночас, окреслювалося коло фахівців, дослідників геральдики, які опрацьовують зазначені проблеми. Впродовж означеного терміну світ побачили праці А. Гречила, Ю. Савчука, І. Сварника, М. Дмитрієнко, В. Панченка та ряду інших дослідників³⁴. Фахові розвідки з геральдики систематично друкує орган Українського геральдичного товариства — “Знак”.

У 90-ті рр. значного поширення досяг процес муніципального герботворення. 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон про місцеве самоврядування, в якому у ряді статей (16, 22, 23, 26, 43) була врахована частина пропозицій, поданих Українським геральдичним товариством у 1996 р.³⁵ Проте, незважаючи на зазначені зрушення, процес герботворення й до сьогодні певною мірою розвивається стихійно й заслуговує на пильну увагу з боку урядовців, науковців, митців та широких верств громадськості. Адже створення повноцінної геральдичної системи в Україні є важливим чинником як для формування національної історичної свідомості, так і громадянського суспільства.

У результаті проведеного історіографічного огляду ми дійшли ряду висновків. Вони формулюються так:

— у радянській історіографії геральдика як наукова дисципліна історичного циклу пройшла “повне коло”: від цілковитого заперечення у 20—30-ті рр. як чужинницького елемента дворянської культури через часткову реабілітацію у 60—70-ті рр. до визнання існування “радянської геральдики” наприкінці 80-х років;

— викривлення, деформації, перекручення та спотворення, які зустрічаємо у процесі герботворення за радянської доби, були зумовлені декількома чинниками: а) ідеологічною мотивацією геральдичної творчості;

б) відсутністю опрацьованої науково-методичної бази та координуючого органу; в) “революційними новаціями”, тобто введенням до традиційної геральдики елементів зовнішньої атрибутики УРСР та СРСР, відображенням досягнень соціалістичного будівництва тощо; г) нестачею або фактично повною відсутністю фахівців з геральдики; д) недосконалістю процедури підготовки та затвердження міських емблем;

— процес міського герботворення у радянській Україні можемо умовно розділити на три періоди: а) 60-ті — початок 70-х рр. — період стрімкого поширення міського герботворення, зумовленого хрущовською “відлигою” та еволюцією тоталітарного режиму; б) друга половина 70-х — сердина 80-х рр. — період стагнації міської геральдики після погромів національної інтелігенції на початку 70-х рр.; в) середина—кінець 80-х рр. — період визнання геральдики радянською історіографією та бурхливого розвитку міського герботворення;

— одноманітність сюжетних ліній (промислово-господарська, географічна локалізація, бойові та революційні традиції, монументальні мотиви та ін.), яку простежуємо на міських гербах за радянської доби, була зумовлена ідеологічною заангажованістю їхніх творців (авторів ескізів), з одного боку, а з іншого — відсутністю достатнього рівня фахової підготовки;

— сфера застосування та вжитку міських гербів і емблем за радянських часів була надзвичайно обмеженою (сувенірна продукція, деталі окремих архітектурних споруд тощо), хоч і не затверджувалась і не встановлювалась законодавчо. Відтак міська геральдика у системі радянської зовнішньої атрибутики виконувала другорядну роль;

— геральдика як спеціальна історична дисципліна у радянській історіографії побутувала з середини 60-х рр., але остаточно тоді так і не інституціалізувалась;

— стихійний процес міського герботворення та недостатній рівень розвитку геральдичних студій були безпосередньо пов’язані між собою і відображали загальну деформацію гуманітарно-наукової сфери як в радянській Україні, так і в СРСР.

Проте, попри все сказане, від істориків-геральдистів вимагається пильна увага до вивчення періоду вітчизняної геральдики, що стосується 60-х — початку 90-х рр. XX ст. Адже саме тоді скресла крига і скута ідеологічними лещатами геральдична наука змогла пробити своє русло з глибин віків у сучасність, звернутися до оцінки зробленого вітчизняною геральдикою за майже п’ятсотлітній період її існування. Відповідно інтерес суспільства до геральдичної спадщини вилився у цілком визначений епохою процес герботворення, що дав свої унікальні знаки, які й склали знакову систему радянської доби. Тому період радянського герботворення вповні заслуговує на ретельне вивчення.

На закінчення достатньо навести рядки з свідчень тогочасної преси, щоб зрозуміти прагнення наших попередників відновити історико-культурну традицію вітчизняної геральдичної спадщини: “Для кожної людини рідне місто — це мала Батьківщина. Герб міста визначає його обличчя, сприяє вихованню громадянських, патріотичних почуттів. Геральдика, незважаючи на свою “напівзабутість”, є для нас пам’ятником минулого нашої країни. Тому відродження її традицій — справа досить важлива”³⁷. Ці слова перегукуються із думками відомого дослідника-геральдиста, історика та генеолога, князя М.М. Щербатова (з 1771 р. очолював Геральдмейстерську контору): “Потрібно, згідно зі станом Росії створити Геральдику, де б не іноземні, але російські герби у приклад були поставлені, проте не відбиваючись від загальних правил всієї науки”³⁸.

Тож майбутнє муніципальної геральдики залежить від дослідженості її еволюції впродовж всього часу існування геральдичних знаків.

Герби — то не тільки знак, символ міста, селища, області, а й твір мистецтва, графіки. Його творці мають чутливо реагувати на різноманітність знакової системи, що в символічній формі повинна відбивати міські традиції герботворення, історію міста, властиві тільки йому пам'ятні події. Адже герб повинен асоціюватись з певним містом, а це залежить від принципу komponування геральдичних фігур з обов'язковим дотриманням правил геральдики, оскільки порівняно з реалістичним малюнком стилізована емблема має більшу виразність і конкретність.

¹ Антипович К. Київська міська печатка // Ювілейний зб. на пошану акад. Д.І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності: У 3-х т. — К., 1927. — Т. 1. — С. 825—840; Шербаківський Д. Реліквії старого Київського самоврядування. — К., 1925. — 52 с.; Макаренко М. Запорізькі клейноди в Ермітажі // Україна. — 1924. — № 2. — С. 25—39.

² Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. — Вінниця: Континент-Прім, 1995. — С. 109.

³ Верт Н. История советского государства, 1900—1991: Пер. с фр. — М., 1992. — С. 364—368.

⁴ Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (По материалам украинских архивов и других научных учреждений) // Вопросы архивоведения. — 1983. — № 2. — С. 31—35.

⁵ Стрельский В. И. Состояние и современные проблемы разработки специальных (вспомогательных) исторических дисциплин // Друга республ. конф. з архівознав. та інших спец. іст. дисциплін. Мат. Друга секція: СІД. — К., 1965. — С. 66—67; Шевченко Ф. П. Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // Там же. — С. 5—22.

⁶ Колісниченко Ю., Філановський Г. Візитна картка міста // Україна. — 1964. — № 49. — С. 16.

⁷ Румянцева В. В. Історія, карбована в гербах. — К., 1987. — С. 37.

⁸ Гречило А. Українська міська геральдика. — К.; Львів, 1998. — С. 130; Савчук Ю. Назв. пр. — С. 114; Іщенко Я. Порівняльний аналіз знаків в системах історичних гербів та гербах радянської доби // Південна Україна: проблеми істор. досліджень: Зб. наук. праць: У 2-х ч. — Миколаїв: НАН України, Ін-т історії України; Наук.-дослід. ін-т козацтва; Регіон. центр досліджень історії Нижнього Подніпров'я та Побужжя при Миколаїв. пед. ін-ті, 1998. — Ч. 2. — С. 153—162; і і ж. Зображення в міських гербах України предметів побуту: регіональний аспект // Історико-географ. дослідження в Україні: Зб. наук. праць. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. — Ч. 5. — С. 152—161; і і ж. Формування емблематичного ряду радянської доби: генеза історичної традиції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. зб. наук. пр. — К.: Держ. комітет архівів України; Укр. держ. наук.-дослід. Ін-т архів. справи та документознавства: Ін-т історії України НАНУ; Ін-т Укр. археограф. та джерелознав. ім. М.С. Грушевського; Ін-т рукопису НБУВ; Ін-т біограф.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Київ. нац. ун-т культури та мистецтв, 2001. — Вип. 3. Джерелознав. дисципліни. — С. 458—480 та ін.

⁹ Іщенко Я. Використання історичної геральдичної спадщини в гербах радянської доби // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 2000. — Ч. 5. — Част. 1. — С. 220—246.

¹⁰ Румянцева В. В. Назв. пр. — С. 46.

¹¹ Леонов Ю., Володін Є., Богун Н. Простота, але не одноманітність // Україна. — 1966. — № 14. — С. 13; Гречило А. Назв. пр. — С. 129.

¹² Крип'якевич І. До питання про герб Львова (З неопублікованої спадщини І.П. Крип'якевича) // Архіви України. — 1968. — № 1. — С. 44—45; Гречило А. Назв. пр. — С. 130—133.

¹³ Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 222—227; Бабенко А. Г. До питання емблематики радянських міст // Історичні джерела та їх використання. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 198—205; Драчук В. Таємниці геральдики. — К., 1974. — 64 с.; е го же. Рассказывает геральдика. — М., 1977. — 256 с.; Рум'янцева В. Про розвиток геральдики і емблематики міст України // Укр. іст. журн. — 1977. — № 8. — С. 76—83.

- ¹⁴ Румянцева В. В. Історія, карбована... — С. 38; Гречило А. Назв. пр. — С. 133; Румянцева В. Львів: Герби міст України // Наука і суспільство. — 1988. — № 3. — С. 40—41.
- ¹⁵ Іщенко Я. Використання історичної геральдичної спадщини... — С. 225.
- ¹⁶ Климович Р. Герби і печаті Кам'яниці // ЗНТШ (Нью-Йорк). — 1963. — Т. 177. — С. 259—265; його ж. Герби міст Полісся // Укр. історик. — 1966. — № 3/4. — С. 59—65; його ж. Герби міст Помор'я // Укр. історик. — 1967. — № 1/2. — С. 67—74; його ж. Герби міст Правобережжя // Укр. історик. — 1970. — № 1/3. — С. 140—148; його ж. Герби Підляшшя і Полісся // Укр. історик. — 1965. — № 1/2. — С. 60—67; № 3/4. — С. 60—65 та ін.
- ¹⁷ Балужева Г., Лобовская Р. Современные гербы украинских городов // Наука и жизнь. — 1988. — № 1. — С. 129—130.
- ¹⁸ Гречило А. Назв. пр. — С. 136—137.
- ¹⁹ Румянцева В. В. Історія, карбована... — С. 45.
- ²⁰ Бабенко А. Г. Назв. пр. — С. 198—205; його ж. Радянські емблеми як історичне джерело // Архіви України. — 1967. — № 2. — С. 21—26; Румянцева В. В. Історія, карбована... — С. 46.
- ²¹ Гречило А. Назв. пр. — С. 138.
- ²² Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII—XIX вв. — М., 1981. — 263 с.; Цітоу А. Гарадская геральдыка Беларусі. — Мінск, 1989. — 206 с.; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины (периода феодализма). — К., 1986. — 127 с.; її ж. Історія, карбована... С. 48; Соболева Н. А. Старинные гербы российских городов. — М., 1985. — 229 с.; Геральдика: Материалы и исследования: Сб. науч. тр. — Л., 1983. — 146 с. та ін.
- ²³ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика: Учеб. пособие. — М., 1983. — 229 с.
- ²⁴ Поленов Ю. Советская геральдика // Наука и жизнь. — 1987. — № 9. — С. 34—37; Вопросы истории. — 1987. — № 7. — С. 102; Первый шаг в деле централизации советского герботворчества // Информационный вестник геральдиста. — М., 1989. — С. 3; Румянцева В. В. Історія, карбована... — С. 47.
- ²⁵ Соболева Н. Современный городской герб — визитная карточка города // Наука и жизнь. — 1988. — № 7. — С. 70—71; её же. Про геральдику и городские гербы // Наука и жизнь. — 1992. — № 1. — С. 40; Либерман Д. О современном состоянии и нерешенных проблемах советской геральдики // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1987. — Т. 19. — С. 217—227; его же. О современном состоянии и нерешенных проблемах советской геральдики // Информационный вестник геральдиста. — М., 1989. — С. 1.
- ²⁶ Андрушкявичюс А. Новые гербы литовских городов // Наука и жизнь. — 1970. — № 1. — С. 96—97; Гречило А. Назв. пр. — С. 139.
- ²⁷ Гречило А. Нові проблеми старої геральдики // Пам'ятки України. — 1989. — № 1. — С. 47—48; Українська символіка до джерел // Культура і життя. — 1991. — № 25. — С. 4; За державну символіку України. Рекомендації наукової конференції “Історичні традиції української національної символіки” // За вільну Україну. — 1991. — № 139. — С. 2.
- ²⁸ Гречило А. Українська міська геральдика. — С. 140; Савчук Ю. Назв. пр. — С. 126—130.
- ²⁹ Гречило А. Основні напрямки дальшого розвитку української міської геральдики (на базі досвіду роботи Українського геральдичного товариства) // Клейноди: Записки УГТ: Українська геральдика: минуле, сучасне, перспективи: Тези наук. конф. (Львів, 29—30 листоп. 1991 р.). — К., Львів, 1991. — С. 10—12; його ж. Необхідність врегулювання процесів герботворення та перспективи розвитку української геральдики // Друга наук. геральд. конф. (Львів, 19—21 листоп. 1992 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1992. — С. 24—25.
- ³⁰ Гречило А. Українська міська геральдика. — С. 143.
- ³¹ Положення про Геральдичну палату України // Знак. — 1993. — № 1. — С. 1.
- ³² Записка о проектной концепции федерального акта о территориальных и городских гербах и флагах // Вестник геральдиста (М.). — 1996. — № 9. — С. 4.
- ³³ Клейноди: Записки УГТ: Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи: Тези наук. конф. (Львів, 29—30 листоп. 1991 р.). — К., Львів, 1991; Друга наук. геральд. конф. (Львів, 19—21 листоп. 1992 р.). Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1992; Третя наук. геральд. конф. (Львів, 4—5 листоп. 1993 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1993; Четверта наук. геральд. конф. (Львів, 10—12 листоп. 1994 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1994; П'ята наук. геральд. конф. (Львів, 10—11 листоп. 1995 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1995; Шоста наук. геральд. конф.: (Львів, 27—29 берез. 1997 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1997 та ін.

³⁴ Г р е ч и л о А. До питання про розвиток приватної геральдики в Україні // Знак: Вісник УГТ (Львів). — 1994. — № 6. — С. 7; й о г о ж. Земельна геральдика. // Пам'ятки України. — 1991. — № 3. — С. 42—46; й о г о ж. Міський герб Києва: становлення і перспектива // Знак: Вісник УГТ (Львів). — 1993. — № 2. — С. 6—7; й о г о ж. К вопросу о возникновении гербов украинских городов в XIV—XVII вв. // Гербовед (М.). — 1997. — № 3. — С. 146—147; Г р е ч и л о А., С в а р н и к І. Споруди в міській геральдиці // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 42—47; С а в ч у к Ю. Назв. пр. — 142 с.; Д м и т р і є н к о М. Ф.; С а в ч у к Ю. К. Короткий нарис міської геральдики Поділля. — К., 1994. — 96 с.; С а в ч у к Ю. Українська родова геральдика: стан та перспективи розвитку // Історія укр. середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. пр.: У 2 ч. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 33—52; й о г о ж. Земельна символіка Поділля як джерело історичної географії краю // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. — К., 1994. — С. 197—204; П а н ч е н к о В. О. Гербівник міст України. — К., 1996; й о г о ж. Соборний герб України. — К., 1993; С в а р н и к І. Сучасна символіка громадських організацій // Знак: Вісник УГТ (Львів). — 1993. — № 1. — С. 6.

³⁵ Г р е ч и л о А. Українська міська геральдика. — С. 168—169.

³⁶ Там же. — С. 170—172.

³⁷ Строительная газета (М.). — 1987. — 10 декаб. — С. 4.

³⁸ Щ е р б а т о в М. М. Проект инструкции геральдмейстеру, каковой по нынешним обстоятельствам ей быть подлежит // РДАДА, разряд X, оп. 3, д. 236, л. 3—13.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. В. ЧЕРКАСОВ (Ялта)

БРАТСЬКІ ШКОЛИ У ВИСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ СЕРЕДИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.*

У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. вітчизняний науковий історико-педагогічний напрям розвивався переважно як описова історія створення і діяльності тих чи інших закладів освіти або стану освіти певного часу¹. В цей період було здійснено перші спроби наукового аналізу педагогічних знань минулого. І хоча у більшості праць розглядався розвиток освітньої справи в Україні в контексті загальноросійської системи освіти, серед українських діячів науки і культури поступово зростає інтерес до історії розвитку власне національного шкільництва, зокрема братських шкіл.

Церковні братства були могутнім демократичним рухом, спрямованим на боротьбу проти національного гноблення й тиску, зорієнтованим на ті основи православ'я, які відповідали ментальним якостям українського народу. Члени братств усвідомлювали, що для боротьби проти католицької експансії та польської шляхти потрібні освічені люди, які б змогли відстоювати права й інтереси українського народу. Провідним засобом цієї боротьби і були братські школи².

Типологічно література, яка була присвячена даній тематиці, розподіляється на дві провідні групи: публікації архівних документів та окремі дослідницькі праці. Останню групу можна класифікувати за трьома напрямками: дослідження з історії західноукраїнських братських шкіл, праці з ранньої історії Київської Академії та узагальнюючі монографії з історії вітчизняної освіти, які містили окремі розділи щодо історії саме братських шкіл. Розглянемо кожний із зазначених напрямів.

Наукове систематичне дослідження історії братських шкіл в Україні було розпочато в середині ХІХ ст. в працях вітчизняних істориків та археографів: Д. І. Зубрицького, Я. Ф. Головацького, І. Шараневича, О. Криловського, О. Петрушевича та ін.

Так, у 1849—1850 рр. Д. Зубрицьким (1777—1862) в “Журналі Міністерства народної просвіти” (Ч. LXII) надруковано “Літопис Львівського Ставропігійського братства” (перше видання цієї праці було здійснено у німецькому часописі “Neuestes Archiv für Geschichte Staatenkunde Literatur und Kunst” у 1830 р.).

*У межах даної статті ми не ставили за мету досягти бібліографічної повноти, а зосередили увагу лише на аналізі основних праць, присвячених братським школам, які посіли гідне місце у науковому доробку вітчизняної історико-педагогічної науки України другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Рукописна книга колишнього студента Замойської Академії М. Гунашевського, що містила цей документ, знайдена дослідником в архіві Ставропігійського братства. Вона охоплювала період з 1498 по 1649 р.³ І хоча праця галицького ученого була лише документальною публікацією і містила необроблені історичні дані в першоджерелах, сам факт її появи відіграв певну позитивну роль.

Подальше вивчення і публікації архівних джерел з історії братських шкіл було здійснено професором української мови і літератури Львівського університету Я.Ф. Головацьким (1814—1888). Дослідник, репрезентуючи народницький напрямок у висвітленні питань історичної науки, наголошував на необхідності створення українським народом власної національної системи освіти і виховання на основі досвіду та історико-культурних традицій.

Значну частину важливих джерел для вивчення історії братств ученому пощастило виявити у бібліотеці та архіві Ставропігійського інституту. Результатом його наукових пошуків стала перша в історії вітчизняної науки публікація Статуту Львівської братської школи у 1863 р. (Головацький Я.Ф. Порядок шкільний або Устав Ставропігійської греко-руської школи у Львові, 1586 р. // Галичанин. — 1863. — Кн. 1. — Вип. 1. — С. 81—91). Бажаючи детальніше передати форму рукопису, дослідник відтворив сам Статут кирилицею, а початковий аркуш — фотолітографським способом. У передмові до видання Я. Головацький, використавши відповідні джерельні матеріали, довів, що Львівське братство стало зразком для створення інших братств (Віленського, Київського, Луцького) і його статут “був наскрізь пройнятий демократичними тенденціями”⁴. Згідно зі Статутом, у братських школах існувала чітка організація педагогічного процесу, яка простежувалася вже з прийому учня до навчального закладу. Шкільні вчителі добре розуміли важливість таких дидактичних принципів, які визначали зміст, організаційні форми і методи навчального процесу (зокрема, принципи наочності, систематичності та послідовності, доступності, зв'язку теорії з практикою та життям тощо). Навчання у братській школі, відповідно до Статуту, розподілялося на два етапи: початкове і середнє. За цей період учні мали можливість ознайомитись з елементами семи вільних мистецтв, здобути основи знань з історії й географії, вивчити декілька мов, серед яких почесне місце посідала українська. Слід вказати, що в мові самого Статуту Я. Головацький побачив “усі найважливіші властивості нинішнього говору руського” (=українського)⁵. “Наші школи відрізнялись тим від польських, чеських та інших європейських, що в них не мучили дітей схоластично-варварською латинщиною, а навчали природною, народу зрозумілою мовою ... статuti наших шкіл ... стоять вище, ніж статuti багатьох училищ стародавньої Польщі, їхня наявність переконливо свідчить про високий рівень педагогічної думки України у XVI—XVII ст.”, — зробив висновок дослідник (там же).

Певну наукову значущість мала і стаття Я. Головацького “Хронологічна розпис вписаних братій колишнього братства Львівського Успенія пресвятої Богородиці, нині інституту Ставропігійського”, надрукована у “Временнике Института Ставропигийского с месяцесловом” (Л., 1863. — С. 81—91). Вона доповнила III том “Памятников, изданных Временной комиссией по разбору древних актов” (К., 1852). Дана праця містила пропущені попередніми упорядниками прізвища старійшин братств й учителів братських шкіл від 1463 до 1863 р. включно і відрізнялася ретельним документальним аналізом.

У кінці XIX ст. історією Ставропігійського братства і школи зацікавився професор Львівського університету І. Шараневич. Він одним із перших вітчизняних діячів висловив думку про необхідність систематичного вивчення братських шкіл і видання документів стосовно історії цих закладів. Ученим було розроблено план публікації матеріалів, які б висвітлили весь процес історії Ставропігії. На жаль, ця справа не була доведена до завершення. Світ побачили тільки ювілейне видання, присвячене 300-річчю заснування Львівського Ставропігійського братства і деякі інші невеликі матеріали. У 1895 р. І. Шараневич видав ще два історичних нариси: “Микола Красовський” (Л., 1886) та “Юрій Еліяшкевич” (Л., 1895). У тому ж році під його редакцією з’явилися збірники “Diplomata Statutaria” і “Monumenta Confraternitatis Stauropighanoe Leopoliensis” (т. II. — Л., 1895), які містили чимало фактів з історії братств Західної України⁶.

До опублікованих архівних джерел щодо історії українських братств (і братських шкіл зокрема) слід також віднести створені в цей період XI і XII томи “Архива Юго-Западной России”, які видавалися Комісією по розбору давніх актів. У цих томах А. Криловським було вміщено “Акты, относящиеся к истории Ставропигийского братства”, “Протоколы, деловые бумаги Львовского Ставропигийского братства” (1599—1702), “Протоколы, деловые бумаги, переписка Львовского Ставропигийского братства, начиная с 1586 г.”. Тут же А. Криловським була надрукована і стаття, присвячена діяльності Львівського братства та історії школи при ньому. Результатом багаторічних досліджень А. Криловського стала монографія “Львовское Ставропигийское братство” (К., 1904. — XXII, 315, 231 с.).

Таким чином, завдяки зусиллям працівників державних історичних архівів на рубежі XIX—XX ст. були зібрані обширні, точні і ретельно опрацьовані дані про суспільно-політичну та культурну діяльність Львівського, Луцького, Київського та інших братств, створено сприятливі умови для подальшого вивчення їхньої історії.

Щодо причин походження братств і характеру їх діяльності в історичній науці того часу існувало декілька концепцій.

Окремі російські історики пов’язували їх виникнення з існуванням на північно-східних землях Русі давньоруських братчин (дослідження В. Ключевського, С. Соловйова та ін.). Із цієї теорії випливало, що українські братства стали безпосереднім продовженням споконвічних руських братчин, тобто не були характерним для України історико-культурним явищем. Така великодержавна проросійська теорія ігнорувала істотні відмінності в умовах існування Північно-Східної Русі та України й Білорусі, не враховувала і хронологічний фактор (як відомо, давньоруські братчини діяли переважно у XII—XIII ст., і тому про однозначну наступність між ними та українськими братствами, які виникли майже через двісті років після північно-східних, говорити досить складно).

За іншою теорією, автором якої був український учений С.Т. Голубев, братства виникли з права патронату населення над церквами, яке існувало у XV—XVII ст. (цієї точки зору дотримувалися також вітчизняні історики церкви Ф.І. Титов, М.І. Лілеєв). Проте дана теорія, яка висувала на перше місце лише теологічний елемент їхньої діяльності, не дістала подальшого розвитку внаслідок своєї однобічності.

Існувала точка зору, що витoki братств знаходяться у цехових організаціях середньовічної Європи (твори І.В. Флерова, М.О. Кояловича, І.О. Скребницького). Однак українські братства мали, як відомо, національно-релігійний характер, а ремісничі братства Європи вели переважно економічну боротьбу.

Із своєрідною теорією походження братств виступила відомий український історик О.Я. Єфіменко. Першоджерелом походження братських організацій, вважає дослідниця, було “родове братство, нижча родова група, біля якої нашаровувались інші формації родового суспільства”. Від цієї форми, на її думку, виникли і давньоруські братчини, і цехові організації, і військові братства запорізьких козаків, і німецькі гільдії. Таким чином, О. Єфіменко створила певну позаісторичну абстракцію, з якої було вилучено всі специфічні риси існуючих в різних країнах, в різні часи братств, котрі мали зовсім різні завдання (Див. праці “Южно-русские братства” // Слово. — 1880. — Кн. 9—10; “Церковные братства в Южной Руси” // Харьковський календарь. — 1883).

Особливу позицію щодо трактування питання походження братств та зокрема братських шкіл займав український письменник й громадський діяч І. Я. Франко (1856—1916). Він вважав, що історія братських шкіл і братств взагалі тісно пов’язана з чеським просвітництвом і гуситським рухом. Як вдумливий дослідник історії української культури XV—XVII ст. І. Франко правильно наголошував, що братства не мали суто релігійного характеру. Автор вказував на демократичну спрямованість братських організацій, до складу яких входили ремісники, представники козацтва, духовенства, дрібної шляхти.

У “Нарисі історії українсько-руської літератури” (Л., 1910) І. Франко розглянув поширену програму навчання в Львівській братській школі. Основне місце у ній відводилося гуманітарним наукам (слов’янська, грецька, латинська мови та їх граматики, риторика, діалектика, філософія, богослов’я, малювання та ін.). Тому твердження письменника, що Львівська школа “була не тільки початкова”, є цілком обґрунтованим. І. Франко високо оцінював шкільний статут, який встановлював контроль над школою з боку громадськості, виборність ректора і викладачів, чітко визначав обов’язки батьків, вимоги до педагогів, структуру та зміст навчально-виховного процесу⁷.

В статті “Іосиф Шумлянський — останній православний єпископ та його метрика” І. Франко яскраво показав, яких переслідувань після Брестської унії 1596 р. зазнавало Ставропігійське братство з боку єпископа Й. Шумлянського — колишнього ротмістра польської армії. Він сприяв переходу братства в церковну унію. Після цього Львівське братство втратило свою роль культурного і політичного аванпосту в боротьбі проти католицизму та унії в Галичині. Осередком православ’я та носієм української національної ідеї з початку XVII ст. стає Київ з його Богоявленським братством і школою⁸.

Використовуючи програми Львівської братської школи, І. Франко зробив висновки про демократизм і високий рівень навчання в цих закладах, підкреслив, що зміни в їх програмах зумовлювалися значним тиском з боку католицької церкви після прийняття унії 1596 р.

Серед авторів, які особливу увагу приділяли вивченню освітньої справи в Україні XVI—XVII ст., зокрема історії братської школи у Львові, був автор однієї із теорій походження братств — С.Т. Голубєв (1849—1920), талановитий дослідник, професор історії Київської Академії, котрий заслужив певне визнання в наукових колах за низку праць з історії вітчизняної освіти. В рукописі “История Львовской братской школы” (Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 194, спр. 20, арк. 52) був здійснений ретельний огляд навчальної літератури Львівської школи (рукописних та друкованих книг), проаналізовано шкільний навчальний матеріал. Дослідник доводив, що навчання читанню здійснювалося буквоскладеним

методом й охоплювало такі етапи: розпізнання букв без їх механічного запам'ятовування в послідовності, складання та пояснення прочитаного, міркування і розуміння. При цьому активно використовувався принцип наочності (словесна і порівняльна аналогія, зіставлення, прийом фігурального зображення букв, ілюстрація). С. Голубев назвав Львівську братську школу осередком науки і освіти всієї Російської імперії, пояснюючи цей тезис тим, що від Львівського братства на початку XVII ст. просвіта перейшла до Києва, а звідси поширилася по всіх східнослов'янських землях⁹.

Певний інтерес мало і дослідження професора історії К.В. Харламповича (1870—1932) “Западно-русские православные школы XVI — нач. XVII ст.”. Ця праця відомого вітчизняного ученого була надрукована під час його викладацької діяльності у Казанському університеті. В монографії автор, іноді досить вільно трактуючи архівні документи, здійснив спробу викладення історії навчальних закладів, які були розташовані на терені України в період XVI — на початку XVII ст. (кафедральні та парафіяльні школи, єзуїтські, протестантські, уніатські училища, духовні семінарії, Замоїська Академія, Острозька школа, школи при церковних православних братствах тощо).

Педагогіка братських шкіл залежно від впливу на її національні надбання культурних течій, які проникали в Україну із Візантії та Західної Європи, зумовлювалася, на думку дослідника, двома періодами:

— домогілянський — перевага грецького впливу в освітній діяльності братських шкіл, елементарний рівень освіти (читання, письмо, лічба, вивчення катехізису, основи слов'янської мови тощо);

— могілянський — домінанта західноєвропейського впливу, виникнення освіти підвищеного типу (братські школи Луцька, Львова, Києва).

К. Харлампович вважав, що братські школи поєднували у собі як візантійську, так і римську культурну традицію. Проте рівень навчання в них був набагато нижчим порівняно з католицькими й протестантськими училищами. Цей факт пов'язаний із тими політичними обставинами, в яких знаходились українські землі в період польського панування, а також з цілями, які мали братські школи в процесі навчальної діяльності¹⁰.

Головною метою цих шкіл, вважав дослідник, було поширення серед народу православ'я, опір діям унії та обмеження латинської освіти в Україні. Іншою важливою ознакою братських шкіл можна вважати народність, всестановість. В той час як в єзуїтських коледжах більше піклувалися про знатних дітей, в братствах останнім не робили ніяких поступок. Це мало велике педагогічне значення. Автор наголошував: “... Та ідея рівності, яка була наріжним каменем в основі цих об'єднань, існувала і у школьних відносинах, прищеплювала учням почуття національної гідності, патріотизму та законного демократизму...”¹¹.

Крім національного та релігійного аспекту, братські школи мали ще й суспільно-культурне значення. Вони прагнули не лише зміцнювати в своїх учнях православні переконання, а й надавати їм знання з тих дисциплін, які були б корисні для загального розвитку особистості (предмети реального циклу, кодекси етикету та норм поведінки тощо). Діяльність братських шкіл сприяла розвитку світової науки. Автор виділяв насамперед трактати з догматичного богослов'я, які були присвячені спірним питанням католицької та православної релігій, праці з історіографії й філософії, повчальну й полемічну літературу — “Апокріса”, “Пересторога”, “Паліодія”, підручники зі слов'янської філології.

У монографії К. Харламповича зібраний багатий фактичний матеріал, важливі архівні документи. Однак рівень аналітичного узагальнення цього матеріалу недостатній, бракує концептуального осмислення.

Актуальність питання створення національної української школи зумовило звертання до історії освітньо-виховної традиції письменника і публіциста Б.Д. Грінченка (1863—1910). В його працях “Як жив український народ” (Слов’яносербськ, 1900), “На беспросветном пути — об украинской школе” (Русское богатство. — 1905. — Кн. 10), “Братства і просвітня справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького” (К., 1907) у науково-популярній художній формі подавалися нариси, які висвітлювали основні віхи культурної історії України, була розроблена досить повна характеристика причин занепаду освіти та науки в Україні, вказано на взаємозв’язок політичних, соціальних і культурних проблем суспільства, показана провідна роль братських шкіл у справі збереження української шкільної традиції. Характеризуючи політичне і культурне становище, в якому опинилася Україна за часів польсько-литовської доби, Б. Грінченко писав: “Кожен народ тільки тоді може добре жити, коли він не перестає освічуватись, розумнішає і через те знає, як завести у своєму житті кращий лад...”¹². Українські братства, на думку письменника, добре усвідомлювали вагомість просвіти і науки, тому розпочали організовувати школи елементарного й вищого типу (у Києві, Львові, Луцьку, Острозі, Вільні), створювати друкарні. Характерною ознакою братських друкарень було те, що вони зосередили головну увагу на виданні не лише церковних книг, а й на шкільних підручників і методичних посібників з граматики, піітики, риторики, філософії тощо¹³.

Окреме місце серед історико-педагогічних праць XIX — початку XX ст. посіли також дослідження вітчизняних науковців С.О. Шелухіна та П. Петрушевича. У праці “Школа за 2000 років до наших часів” (К., 1911) Шелухін наголошував, що кожне окреме історичне явище слід не тільки всебічно вивчати, а й з’ясовувати його відношення до ари всесвітнього історичного процесу. Аналізуючи особливості розвитку української національної школи XVI—XVII ст., автор підкреслював її релігійну свободу, толерантне ставлення до чужих переконань і порівнював братські школи зі школами в Італії, Іспанії, Франції періоду XVII—XIX ст., що знаходилися під впливом католицького духовенства. “Величезне значення має для народу його власна школа, хоч би й вузько національна... школа повинна бути тільки народною, хоч би вона була й державною...”, — зробив висновок учений¹⁴.

Розробляючи концепцію розбудови вітчизняної загальноосвітньої школи, П. Петрушевич у дослідженні “Строй и задачи народного образования у православных народов на Балканском полуострове” (К. — Тип. С.В. Кульженко. — Вып. 1—2. — 1900—1901) звернувся до історичного досвіду шкільної освіти у народів Сербії, Чорногорії, Болгарії та Румунії. Автор доводив, що саме націоналізація її є першим ступенем на шляху до державної незалежності. Учений порівняв зміст і методику навчання у братських школах України та келейних, монастирських школах, школах взаємного навчання на Балканах у відповідні періоди історії та виділив їх характерні особливості:

— в братських школах України і балканських школах головним формуючим фактором була православна церква, яка виступала захисником національної просвіти рідною мовою, історії, літературних пам’яток тощо¹⁵;

— православні школи стали істинно народними і будувалися за національними традиціями, а не згідно з державними розпорядженнями;

— метою освіти було формування всебічно розвиненої особистості, гідного захисника і патріота рідної країни;

— школа мала здійснювати не лише навчальний процес, а й виховний (“розвивати як розум, так волю і серце”) ¹⁶.

Таким чином, на думку П. Петрушевича, досвід братських шкіл слід використовувати в сучасній народній школі.

У кінці XIX — на початку XX ст. з’явилися ще декілька загальних праць, присвячених педагогіці й історії братських шкіл (Викуль П. Київський митрополит И. Борецкий // Подольские епархиальные ведомости. — К., 1894; № 24—28; Крип’якевич І.П. Львівська Русь у першій половині XIX ст. // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Т. LXXVII. — Л., 1907 та ін.).

Більшість монографій з історії Києво-Могилянської Академії, які виходили у кінці XIX — на початку XX ст., було присвячено вже післямогилянському періоду, тобто коли академія одержала офіційний статус вищого навчального закладу (Мочульский В. Просвещение на юге России в царствование Екатерины II. — Одесса, 1897; Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII ст. — К., 1903; Петров Н. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762—1796). — К., 1906; Титов Ф.І. Стара вища освіта в Київській Україні. — К., 1924 та ін.).

Але з’являлися праці, де було висвітлено і більш ранній період історії існування саме Київської братської школи. Серед них слід відзначити: Полетика Г. Записки о начале Киевской Академии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1757. — Т. XI (до речі, це одне з перших історико-педагогічних видань, присвячених взагалі братським школам); Миллер и Рубан В. О Киевских училищах // Старина и новизна. — 1773. — Ч. II; Болховитинов Е. Краткое сведение о начале Киевской Академии // В Приложениях к “Описанию Киево-Софийского собора и киевской епархии”. — К., 1825; Максимович М. О первых временах Киево-Богоявленского братства. — К., 1869; Линчевский М. Педагогия древних братских школ // Труды Киевской духовной Академии. — 1870. — № 7—9; Мальшевский И. Заметки по поводу мнения, будто патриарх Иеремия посещал Киев в 1588 или 1589 гг. // Труды Киевской духовной Академии за декабрь 1885 г.; Голубев С. История Киевской духовной Академии. Период домогилянский. Вып. 1. — К., 1886. — 352 с.; Лебединский П. По вопросу о начале Киевской Академии: Ответ С. Голубеву // Оттиск из февральской книжки “Киевская старина” за 1885 г.; Соболевский А. История Киевской духовной Академии. Вып. 1 “Период домогилянский” С. Голубева (рецензия) — К., 1886 // Вырезка из журнала Министерства народного просвещения. — Ч. ССЛ. — Отд. 2; Оглоблин И. Арсений Элассонский и его описание путешествия в Московию // Историческая библиотека. — 1877; Мухин Н. Киевский братский училищный монастырь: Исторический очерк. — К., 1895 та ін.

У деяких з цих праць історія Києво-братської школи була представлена у вигляді короткого хронологічного огляду або статистичних нарисів по навчальних роках (твори Миллера і В. Рубана, М.О. Максимовича). В інших лише розглядалося питання про час створення братської школи у Києві (праці І. Малишевського, І.Н. Каманіна).

Майже до 70-х рр. XIX ст. автори на основі аналізу історичних документів і джерел будували схему фактів і подій, яку пізніше в інших дослідженнях використовували з незначними варіаціями ті історики, які займалися питаннями братських шкіл України ¹⁷.

Винятком була лише монографія вищезазначеного професора історії Київського університету та Духовної Академії С.Т. Голубєва, яку автор цілком присвятив історії Києво-братської школи.

“История Киевской духовной Академии...” С.Т. Голубєва — це перший випуск фундаментального дослідження з історії Києво-Могилянської Академії, яке задумав, але, на жаль, не здійснив автор. Його точка зору була покладена в основу сучасного уявлення про київську братську школу, згідно з якою школу засновано у 1615 р. на Подолі водночас із Богоявленським братством. С. Голубєв був автором також інших праць з історії братських шкіл і Києво-Могилянської Академії (Киевский митрополит П. Могила и его сподвижники // Материалы для истории западно-русской церкви. — Т. 1. — 1891. — 83 с.; т. 2. — 1898; Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. — К. — 1901. — 101 с.). У цих творах досліджувався історичний шлях, який здійснила Києво-Могилянська Академія майже за 300 років існування, подавалися біографії і педагогічні характеристики ректорів і викладачів школи та Академії другої половини XVII — початку XVIII ст., розглядалася структура, зміст, методи і принципи освіти і виховання учнів, здійснювався аналіз посібників, за якими навчалися студенти. Дослідження містило багатий фактичний матеріал, описувало чимало цікавих засобів навчально-виховного процесу в братській школі та академії. Наприклад, Голубєв писав, що в класі учні сиділи так: кращі займали парти попереду поблизу наставника (це був *senatus*), інші, залежно від успішності — посередині або позаду. Для забезпечення духу змагання дозволялося на письмових вправах робити помітки чи додавати записки, в яких визначали колегу, з котрим бажали вступити в конкуренцію за успіх в тому чи іншому навчальному предметі. Для того, щоб привчити учнів розмовляти один з одним латинською, в граматичних класах існував так званий *calculus* — довгий аркуш паперу в дерев'яній скриньці. Цей *calculus* передавали від учня до учня за відповіді не латинською чи латинською, але з помилками. Той, у кого ця скринька залишалася протягом доби, звався ледачим і цей факт записувався на *calculus*. В середніх та вищих класах одним з головних засобів успішного навчання були диспути. Вони могли бути приватними, домашніми і публічними. Диспути торкалися питань богослов'я і філософії. В них брали участь тільки найкращі студенти, які готувалися до цього іспиту професорами академії¹⁸.

Широке відображення дістала проблематика історії братських шкіл України також в узагальнюючих працях з історії педагогіки, які були створені в кінці XIX — на початку XX ст.

Найбільш повно і послідовно педагогіку братських шкіл дослідив вітчизняний вчений, викладач Глухівського учительського інституту М. І. Демков (1859—1939) в “Истории русской педагогики”, ч. 1, яка вийшла у Москві у 1896 р.¹⁹ У цій праці автор присвятив братським школам п'ять розділів: 1. Південно-західні братства і школи XVI—XVII ст. 2. Статут Луцької школи. 3. Посібники братських шкіл і навчальні дисципліни в них (предмети). 4. Києво-братське училище і Києво-Могилянська Академія. 5. Стан Південно-Західної просвіти і діячі просвіти у XVII ст.

М. І. Демков у дослідженні робить висновок, що братські школи були альтернативними латинським греко-слов'янським загальноосвітнім навчальним закладам православного спрямування з викладанням у них європейського курсу семи вільних наук. Але санкціонуючи вивчення “*trivium et quadrivium*”, шкільний статут головне місце відводив питанням морального і духовного розвитку учнів, оскільки просвіта без цього розвитку не була б повноцінною. При цьому велике значення надавалося мораль-

ному обліку викладачів (для них існували також окремі правила, в яких були зібрані вимоги до викладачів та їх обов'язки). Цікаво, що нові учні в школі під керівництвом викладача обирали потрібні їм дисципліни для студіювання. Це не стосувалося лише тих учнів, яких батьки спрямували на вивчення спеціальних предметів, але й вони при бажанні мали можливість звертатися до вчителя за допомогою у виборі більш корисної для них науки. Якщо потім траплялася відмова від навчання за бажанням учня чи батьків, останні повинні були забирати учня “не через інших, а особисто, при тих же свідках, при яких віддавали його вчитися”, для того, щоб своїм вчинком не образити себе самого, учня і вчителя, у якого був забраний учень²⁰.

У 1916 р. в Києві з'явилися праці відомого вітчизняного фахівця з історії педагогіки В.П. Роднікова “Нариси з історії російської педагогіки” та “Історія педагогіки загальної та російської”. В. Родніков (1879—1943) вважав, що після монголо-татарської навали і початку збирання земель Московщиною розвиток освіти активно продовжувався лише на території Південно-Західної Русі (в Україні). В цьому процесі автор виділяв два етапи: 1. Освіта братських шкіл греко-слов'янського типу. 2. Освіта Києво-Могилянської Академії латино-польського типу.

Виховуючим ідеалом братських шкіл було створення гідного захисника рідної землі і віри. Характер виховних засобів мав ґрунтуватися на принципі “людяності” (гуманності). Недоліком Києво-Могилянської Академії XVII ст. автор вважав те, що вона копіювала єзуїтську педагогічну систему. Тому виховання перетворювалося на створення дисципліни, яка, замість морального розвитку, мала метою лише забезпечення зовнішнього і внутрішнього порядку, субординації. Але братські школи і Києво-Могилянська Академія справили значний вплив на розвиток освіти в Російській імперії та підготували реформи в освіті епохи Петра I²¹.

Серед узагальнюючих праць з історії педагогіки початку XX ст., в яких відображалася історія братських шкіл і початковий період розвитку Києво-Могилянської Академії (до 1701 р.), слід зазначити і підручник приват-доцента університету св. Володимира О.Б. Селіхановича “История педагогики (на Западе и в России)” (Петроград—Київ, 1917). Ця праця, на відміну від монографій М.І. Демкова та В. Роднікова, мала вигляд більш самостійного дослідження. Розвиток педагогічних систем автор викладав на загальному фоні культурного і духовного життя суспільства, приділяв багато уваги розвитку освіти та історії виховання в Україні за часів Київської Русі і польсько-литовської доби. Але О.Б. Селіхановичем були допущені і деякі історичні помилки. Наприклад, автор зазначав, що братські школи створені греками, які виконували і ролі викладачів при цих навчальних закладах; організація, програма, зміст і засоби викладання дисциплін у Києво-Могилянській Академії були повністю запозичені з єзуїтської системи²².

Таким чином, наукова спадщина українських вчених XIX — початку XX ст. засвідчує багатоплановість їх інтересів, глибоку обізнаність в питаннях вітчизняної історії, археографії та історії культури. Кожне із зазначених вище досліджень заслуговує на окреме ґрунтовне вивчення, оскільки воно не лише містить досить цікаву, маловідому інформацію, а й дає можливість краще з'ясувати підходи та методологічні принципи, якими керувався автор, визначити характерні особливості історико-педагогічних пошуків.

Слід вказати на значну увагу авторів до першоджерел. Більшість учених, перебуваючи під впливом історико-критичного методу Л. Ранке

(1795—1886), постійно підкреслювали, що сам процес досліджуваної роботи повинен ґрунтуватися на осмисленні першоджерел, а не на їх копіюванні. При цьому від вченого вимагається робити узагальнення, виявляти в кожній дрібниці типове. Але разом з цим трактування фактів не повинно підганятися під заздалегідь вироблену теоретичну концепцію (С.Т. Голубев, М. І. Демков).

Треба також зазначити, що переважна більшість праць мала взагалі фактологічний, описовий характер. Торкаючись питання історії братських шкіл, автори прагнули насамперед охарактеризувати релігійний аспект їхньої діяльності, звужуючи тим самим історичне значення цих закладів у боротьбі за політичні й національні права українського народу (тут своєрідним винятком стали праці С. Шелухіна і Б. Грінченка). Дослідники не ставили завдання окреслити зміст і значення окремих педагогічних систем, зробити відповідні висновки, зв'язати педагогічну історію із загальними соціокультурними процесами в суспільстві. Тому характеристика братських шкіл у дослідженнях зводилася, головним чином до опису предметів, які вивчалися, освітніх шкільних течій, що здійснили свій вплив на братські школи України, аналізу основних підручників та посібників, за якими велась освітня робота, тощо. При цьому певна частина праць містила факти й оцінки, що переходили з одного видання до іншого.

Характерним було й те, що дослідники, які старанно розбирались у величезній кількості джерел, полемізуючи один з одним відносно окремих деталей з історії братських шкіл, не приділяли достатньої уваги взаємовпливу педагогічної концепції Я.А. Коменського та братських шкіл України. Так, К.В. Харлампович, наводячи у своїй праці сотні прізвищ, назвав Я.А. Коменського лише один раз (серед незначних німецьких педагогів, таких як Неандр, Штерм, Тортцендорф, з якими разом “чеський учений обґрунтував основи наукової педагогіки”). Разом з тим, на думку Харламповича, справжнім реформатором школи був М. Лютер. Таким чином, у наукових колах складалося хибне враження, ніби Я.А. Коменський виступав лише як коментатор або послідовник справи німецького протестанта²³.

Подібні факти, безумовно, можна пояснити тим, що вітчизняна історія педагогіки перебувала ще на початковому етапі власного розвитку. Однак створення об'єктивної цілісної картини генези українського історико-педагогічного процесу було б неможливим без детального вивчення його окремих складових, у тому числі історії братських шкіл.

¹ Г у п а н Н. М. Проблеми розвитку школи в Україні Х—XVIII ст. у творах вітчизняних істориків педагогіки другої половини XIX — початку XX ст. // *Історія в школі*. — 1999. — № 5. — С. 2—6.

² Ч е р н о в Ю. Братські школи України XVI—XVII ст. як унікальне явище народної творчості в системній організації педагогічного процесу // *Шлях освіти*. — 2001. — № 1. — С. 40—44.

³ М и т ю р о в Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. — К., 1968. — С. 17.

⁴ М а т и с я к е в и ч З. Український археограф Я.Ф. Головацький. — К., 1993. — С. 10.

⁵ Там же. — С. 11.

⁶ М и т ю р о в Б. Н. Указ. соч. — С. 22.

⁷ С м а л ь В. З. Педагогічні ідеї Івана Франка. Дис... канд. пед. наук. — К., 1962. — С. 233.

⁸ Там же. — С. 235.

⁹ Г о л у б е в С. Т. История Львовской братской школы // *Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського*, ф. 194, № 20, 52 арк.

¹⁰ Х а р л а м п о в и ч К. В. Западнорусские православные школы XVI — нач. XVII вв., отношение к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. — Казань, 1898. — С. 474.

¹¹ Там же. — С. 475.

¹² Г р і н ч е н к о Б. Д. Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького (К., 1907). — Між двох вогнів. — К., 1996. — С. 225.

¹³ Там же. — С. 257.

¹⁴ Ш е л у х и н С. Школа за 2000 лет до наших дней. — К., 1911. — С. 11.

І. Є. ЦЕПЕНДА (Івано-Франківськ)

ОПЕРАЦІЯ “ВІСЛА” В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Понад півстоліття віддаляє нас від події, яка увійшла в історію під кодовою назвою операція “Вісла”. Однак дискусії навколо цієї трагічної для польських громадян українського походження акції не припиняються у польській історіографії. Одна з причин цього полягає в тому, що дана проблема несе не тільки історичний тягар, але насамперед має політичне та економічне нашарування, оскільки невирішеним залишається питання про відшкодування збитків, завданих виселенням з Польщі українцям.

Невипадково після обрання першого демократичного парламенту III Речі Посполитої Сенат прийняв 3 серпня 1990 р. постанову, в якій засудив операцію “Вісла”, підкресливши, що під час її проведення було застосовано “притаманну тоталітарним системам умову колективної відповідальності”¹. В той же час нижня палата польського парламенту не підтримала цю постанову, що свідчило про протилежність позицій різних верств суспільства щодо оцінки зазначеної події.

Протягом останнього десятиріччя польська інтелектуальна еліта неодноразово поверталася до даного питання. Зокрема, показовим щодо цього став “Заклик у річницю операції “Вісла”, опублікований в 1997 р. у паризькому часопису “Культура”². Незважаючи на неодноразові спроби об’єктивно оцінити цю проблему, наслідки операції й досі викликають гострі суперечки серед українців Польщі та певної частини польського суспільства. Тому невипадковою є полярність позицій різних представників польської історіографії при аналізі причин та наслідків “Вісли”.

Польські історики почали досліджувати окремі аспекти операції “Вісла” ще у другій половині 50-х років, але й досі тема не вважається повністю розкритою. Перший етап періодизації досліджень на цю тему припадає на час існування Польської Народної Республіки — з другої половини 50-х до кінця 80-х років. Саме тоді з’явилися численні публікації військових істориків та безпосередніх учасників тих подій, в яких робилися спроби обґрунтувати необхідність та доцільність проведення депортаційної акції стосовно українського населення.

Початок другого етапу датується кінцем 80-х років, які характеризувалися перемогою у Польщі демократичних сил. Проте якщо історики ПНР були практично одностайні у своїх висновках щодо потреби проведення операції “Вісла”, то сучасних дослідників цієї проблеми слід поділити на кілька груп.

До першої групи віднесемо дослідників Б. Бобуся, З. Пальського, В. Філяра, які вважають, що основною метою операції “Вісла” була боротьба проти УПА, внаслідок чого депортація українців була вимушеним кроком. Другу групу дослідників (Б. Скарадзінський, Т. Ольшанський, Г. Мотика, А. Хойновська) у польській історіографії прийнято називати “ревізіоністами”, бо їхня концепція ґрунтується на перегляді попередніх оцінок шляхом введення до наукового обігу нових джерел та нової інтерпретації відомих документів.

До цієї групи слід віднести й польських дослідників українського походження Є. Місила, Р. Дрозда, Б. Гука, В. Мокрого, І. Галагіду, які на підставі вивчення архівних документів дійшли висновку про переважання політичних, а не військових чинників при підготовці та проведенні операції “Вісла”. Останнім часом у польській історіографії робляться спроби вважати праці цієї групи істориків навіть здобутками української історіографії³.

Говорячи про дослідників даної проблеми, природно виключаємо з їх числа Е. Пруса, В. Поліщука та Я. Вільчура, публікації яких мають яскраво пропагандистський і тенденційний характер і в середовищі польських істориків вважаються ненауковими.

Аналіз наукових розвідок польських учених, які досліджують операцію “Вісла”, дає змогу виділити кілька проблем, що залишаються дискусійними у польській історіографії.

Стрижнем, навколо якого тривають дискусії істориків, залишається питання про доцільність проведення депортації українського населення під час здійснення бойових операцій оперативної групи “Вісла” проти підрозділів УПА. Історики ПНР одностайно намагалися аргументувати необхідність проведення такої переселенської акції. Зокрема, польський дослідник, генерал бригади Я. Чапля вважав, що рішення про переселення, незважаючи на різні оцінки цієї події, “позбавило підпілля УПА суспільної бази і практично знищило коріння терористичної діяльності”⁴. На неможливості уникнення переселення через внутрішні й зовнішні обставини наголошував М. Редзінський⁵.

В свою чергу В. Пьонтковський зауважував, що два елементи рішення про проведення операції “Вісла” — ліквідація УПА і переселення українців — взаємно доповнюють одне одного, оскільки без їх одночасної реалізації не можна було в найкоротший термін ліквідувати збройне підпілля та розв’язати проблеми української меншини в Польщі⁶. Тобто дослідник узалежнив ліквідацію УПА від розв’язання української проблеми в Польщі, хоча інші науковці намагалися підкреслити, що основною метою операції “Вісла” була боротьба проти УПА.

Сучасні дослідники не обмежуються тезою про політичну і військову небезпеку, яку становило для Польської держави українське підпілля. На думку Б. Бобуся, важливим чинником, який мав вплинути на прийняття певних рішень щодо української меншини в перші повоєнні роки, була її нелояльна позиція стосовно Польської держави у період німецької (1939—1944) і радянської (1939—1941) окупацій⁷. Дослідник звертає увагу також на важливий аспект — прагнення комуністичної влади використати в своїх інтересах антиукраїнські настрої частини польського суспільства,

яке опозиційно ставилося до влади. На його думку, тоді до влади прийшли сили, які не мали громадянської підтримки. Саме вони розпочали заміну пропагованої раніше концепції багатонаціональної Польщі в кордонах Ягеллонів на п'ястівську ідею — національно єдиної держави, що в свою чергу давало їм шанс для об'єднання і здобуття прихильності сусільства⁸.

Думку про доцільність ліквідації українських партизан в Польщі висловлює й один з перших дослідників цієї проблеми у III Речі Посполитій Т. Ольшанський. Його основний аргумент полягає в тому, що будь-яка держава не може дозволити перебування на своїй території ворожої збройної сили. Натомість дослідник слушно зауважує, що водночас це не виправдовує застосування методу виселення. На його думку, навіть за умови необхідності виселення з цих територій цивільного населення потрібно було його зосередити в таборах-селах, під сильною охороною, а після закінчення операції дозволити йому повернутися до рідних домівок. Автор зазначає, що за тих обставин такої необхідності не було, оскільки навіть у боротьбі з польським підпіллям відділом “Вогню”, який підтримувала значна частина місцевого населення, і який діяв на території із значно складнішим ландшафтом, ніж Бескиди, не було застосовано метод виселення⁹. В свою чергу Є. Місило вважає, що ліквідація УПА була другорядним завданням у планах польського комуністичного керівництва розв'язати українське питання в країні¹⁰. На користь своєї тези він наводить дані польських військових істориків про втрати цивільного населення внаслідок дій УПА. Згідно з цими даними, у 1945 р. загинуло 368 цивільних осіб, у 1946 р. — 98, а з січня до березня 1947 р. — 10 осіб. Є. Місило робить логічний висновок про спад активності українського підпілля напередодні проведення операції “Вісла”, яке відповідно до інструкцій свого командування повністю змінювало тактику¹¹.

Однією з основних тез, яка “виправдовувала” необхідність проведення депортації українців, була діяльність УПА на цих теренах. Польські дослідники не мають одностайної думки щодо кількісного складу підрозділів УПА. На думку І. Блюма, в діючих куренях УПА налічувалося майже 2500 осіб, окрім того, цивільна мережа ОУН становила кілька тисяч чоловік¹². А. Хойновський та Т. Ольшанський вважають, що на той час в УПА було близько 1,8 тис. осіб¹³. У свою чергу військовий історик В. Філяр переконаний, що у формуваннях УПА діяло приблизно 2500 осіб, а також майже 3000 членів ОУН та 200 чол. зі Служби Безпеки ОУН, тобто загалом в ній налічувалося майже 6000 осіб¹⁴.

Природно виникає запитання: “Чому українські підпілляники, яких було значно менше, ніж польських, не потрапили під амністію в лютому 1947 р.?” З цього питання існують дві полярні точки зору. Так, Ф. Сікорський вважає, що ОУН та її збройне запліччя УПА прагнули відокремити частину території Польської держави. Саме цей факт, а також “фашистський характер ОУН вплинули на те, що організація не була охоплена амністією в лютому 1947 р., після виборів до Сейму”¹⁵.

На думку Т. Ольшанського, амністія практично повністю зняла напруження в “польському” лісі. Відповідно українську проблему польський уряд міг розв'язати одним розчерком пера, але не прагнув цього зробити. Причини такого рішення можна шукати в непольському характері УПА, оскільки тодішнє “національне поєднання” мало стосуватися виключно поляків¹⁶. Т. Ольшанський слушно вважає, що з багатьох причин значна частина воїнів УПА, особливо новобранці та члени самооборони, скористалися б амністією, але польський уряд не мав наміру вирішувати україн-

ську проблему за допомогою політичних методів ¹⁷. Аналогічних позицій дотримується Г. Мотика, зазначаючи, що непоширення амністії щодо членів УПА було здійснено комуністичною владою з метою отримати підстави для проведення акції виселення ¹⁸.

Офіційним приводом для початку операції “Вісла” стала смерть легендарного польського генерала, заступника міністра оборони країни К. Сверчевського. До 1989 р. дослідники акцентували особливу увагу на цій події, підкреслюючи, що вона “переповнила чашу народного гніву”. Відомо, що це вбивство було використане для широкомасштабної кампанії з метою узаконити необхідність виселення українського населення. Крім того, автори розвідок на дану тему твердили, що засідка, влаштована УПА з метою вбивства генерала, була випадковою, оскільки рішення про рокову для нього інспекційну поїздку К. Сверчевський прийняв протягом трьох—п’яти хвилин ¹⁹.

Тільки з кінця 80-х років з’являються публікації, автори яких поставили під сумнів однозначність висновків стосовно смерті К. Сверчевського. Зокрема, висловлювалися припущення про невикладковий характер смерті генерала та заінтересованість у ній комуністичних спецслужб (Т. Ольшанський, Є. Місило, Р. Дрозд, Г. Мотика) ²⁰.

Справа про вбивство підрозділами УПА генерала К. Сверчевського залишається таємницею, хоча дедалі більше фактів свідчать про можливу причетність до неї польської комуністичної верхівки. За результатами розслідування обставин смерті К. Сверчевського було підготовлено досить критичний рапорт, загальний висновок якого зводився до того, що охорона генерала на трасі Балігород—Цісна була недостатньою ²¹. Натомість викликає подив наказ, підписаний міністром оборони маршалом М. Жимерським та першим заступником міністра оборони М. Спихальським, яким командир 8-ї дивізії піхоти Ю. Білецькому та командир 34-го полку піхоти підполковнику Я. Герхарду, відповідальним за безпеку доручених їм осіб, були винесені тільки суворі догани ²².

До розслідування цієї справи повернулися після грудня 1970 р., але при загадкових обставинах з квартири колишнього міністра М. Нашковського були викрадені документи, які стосувалися роботи відповідної комісії, а через декілька днів вбито одного з членів цієї комісії та безпосереднього учасника тих подій Я. Герхарда ²³.

Не торкаючись питання про замовників вбивства К. Сверчевського, слід погодитися з твердженням Є. Місила, що смерть генерала була використана певними колами для обґрунтування рішення про виселення українців і проведення агресивної пропагандистської кампанії, яка поглибила антиукраїнські настрої в польському суспільстві ²⁴. Однозначно можна стверджувати, що вбивство К. Сверчевського стало пропагандистським приводом до заздалегідь спланованої операції.

У польській історіографії існують різні думки щодо термінів прийняття рішення про початок підготовки депортаційної операції. Цілком природно, що історики ПНР пов’язували їх з убивством генерала К. Сверчевського, тобто кінцем березня 1947 р. У той же час частина сучасних дослідників, зокрема Т. Ольшанський, вважають, що велика операція проти УПА і українського населення в Польщі була підготовлена ще в 1946 р. При цьому останній наголошує, що зразком для ініціаторів проведення операції стала сталінська школа “вирішення національних питань, яку представляли численні радянські інструктори, особливо в службі безпеки та війську” ²⁵.

В свою чергу Є. Місило та Р. Дрозд конкретизують питання, вважаючи, що підготовка до виселення українського населення в північно-західні воєводства розпочалася в другій половині 1946 р., а в січні 1947 р. влада приступила до організаційно-технічного опрацювання акції²⁶. Саме в січні 1947 р., на думку Є. Місила, розпочалися інтенсивні приготування до реалізації операції, коли, виконуючи наказ Генерального штабу, військові частини, які діяли проти УПА у південно-східних воєводствах, приступили до підготовки списків українських та змішаних сімей²⁷.

До речі, немає однастайності і в питанні про дату прийняття правового рішення щодо початку операції “Вісла”. Дослідник лемківської проблеми К. Пудло погоджується з Т. Валіховським, що підставою для нього стали розпорядження Державного комітету безпеки за № 00189/111 від 17 квітня 1947 р., а також наказ Верховного головнокомандувача Війська Польського²⁸. Більшість науковців все ж схилиються до думки, що юридичною основою була постанова Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 р.²⁹ Звичайно, не має принципового значення час прийняття остаточного рішення, оскільки датування коливається в межах тижня, але з огляду на його юридичну основу 24 квітня є більш аргументованою датою, оскільки план проведення операції включав комплекс розпоряджень та інструкцій, розроблений усіма причетними відомствами 17–23 квітня 1947 р., на основі яких було прийняте остаточне рішення.

Одним з важливих питань є достовірність інформації державних органів влади щодо кількості українського населення в Польщі після завершення репатріації 1944–1946 рр. Відомо, що під час підготовки операції “Вісла” генерал С. Моссор інформував про те, що у південно-східних воєводствах залишилося приблизно 4876 українських родин (20 306 осіб)³⁰. Саме в 60-ті роки у польській історіографії з’являються інші дані про кількість українського населення у Польщі наприкінці 1946 — на початку 1947 р. Як вважає І. Блюм, після смерті генерала К. Сверчевського була зроблена спроба здійснити новий підрахунок кількості українського населення, яке залишилося. Тоді адміністративні органи дійшли висновку, що в Польщі проживало майже 80 тис. українців³¹. Значно пізніше з’явилися документи, які засвідчують, що 25 вересня 1946 р. політичний департамент Міністерства громадської адміністрації видав наказ підготувати дані про кількість українського населення в південно-східних воєводствах. За даними воєводств, на цих територіях залишилося 50 072 українця³².

Дискусії у рамках міжнародного наукового семінару “Україна та Польща: тяжкі питання” свідчать, що частина польських істориків використовують ці розбіжності для обґрунтування причин складних матеріальних умов, в яких опинилися українці після їх виселення на північно-західні території. Водночас різні дані про кількість українців у Польщі частково проливають світло на так звану проблему “руки Москви” в цій операції.

У польській історіографії має місце прагнення розділити відповідальність за проведення операції “Вісла” або навіть частково перекласти її на СРСР³³. Звичайно, не можна заперечити той факт, що польський комуністичний уряд мав можливість запозичити в СРСР досвід проведення численних депортацій. Крім того, за здійсненням операції “Вісла” спостерігав радянський генерал Серов, головний радник у Міністерстві громадської безпеки Польщі³⁴. В той же час дослідники не виявили документи, які б однозначно свідчили про причетність Кремля до даної операції. Навпаки, архівні матеріали, які є у розпорядженні науковців, свідчать про певну байдужість радянського керівництва до цієї проблеми. Саме розбіж-

ність у цифрах нашо́вхує на думку, що польський уряд з невідомих причин намагався применшити масштаби виселення українського населення, прагнучи заручитися підтримкою Кремля.

Якщо вірити радянським документам, вперше керівництво УРСР дізналося про можливу депортацію 29—30 березня 1947 р., коли міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський отримав від заступника міністра закордонних справ СРСР В. Гусєва інформацію про те, що “в зв’язку з вбивством генерала К. Сверчевського польський уряд має намір прийняти рішення про поголовне виселення українського населення з Жешівського і Люблінського воєводств на територію колишньої Східної Пруссії. Йдеться про 15—20 тис. чол. Поляки вважають, що, можливо, при такій постановці питання частина українців буде проситися виїхати до УРСР, і позбавляти їх такої можливості непотрібно”. Д. Мануїльський запропонував В. Гусєву відповісти, що уряд УРСР у зв’язку із завершенням репатріації не може прийняти одночасно вказану кількість переселенців³⁵. Безумовно, після такої відповіді шлях до реалізації депортаційної акції був відкритий. Привертає увагу той факт, що радянська сторона отримала інформацію про виселення українського населення вже після вбивства заступника міністра оборони Польщі К. Сверчевського. Як свідчать польські документи, на той час польський уряд мав інформацію про проживання на території країни приблизно 50 тис. українців, але чомусь подав зменшену цифру.

На перший погляд питання про кількість депортованого українського населення в рамках операції “Вісла” не могло стати предметом дискусії, оскільки як у польській, так і в українській історіографії дотримуються цифри близько 150 тис. осіб. Однак польські дослідники розмежовують кількість осіб, виселених під час проведення операції оперативною групою “Вісла” та після фактичної ліквідації цього угруповання, тобто після 31 липня 1947 р. Спираючись на дані Генерального штабу Війська Польського, Є. Місило вважає, що на 31 липня 1947 р. було виселено 140 575 українців, ще 5 тис. осіб вивезли з Люблінщини восени того ж року³⁶, тобто загалом налічувалося трохи більше 145 тис. виселених до кінця 1947 р.

За даними Б. Бобуся з посиланням на інформацію Головного представника уряду з питань евакуації, в рамках операції “Вісла” з квітня до серпня 1947 р. було переселено 142 055 українців. По місяцях ця картина виглядала так: квітень — 4940 осіб, травень — 63 257, червень — 41 036, липень — 32 037, серпень — 786 чол.³⁷ Натомість у працях загального характеру (Т. Ольшанський) зазначається, що в ході акції “Вісла” було депортовано майже 150 тис. українців, у тому числі із Жешувського воєводства — 95 тис. осіб, а з Люблінського — 45 тис.³⁸ На думку А. Хойновської, восени 1947 р. на Люблінщині залишалося приблизно 2 тис. українців, а на Жешувщині — близько 5 тис.³⁹ Дослідниця також стверджує, що переселення тривало до жовтня 1947 р., а окремі особи виїжджали на повернуті землі ще в січні 1948 р. На цей факт звертає увагу й С. Жиромський, вказуючи, що до кінця 1947 р. тільки до Ольштинського воєводства прибули 902 чол., а в першому кварталі 1948 р. — 152⁴⁰.

Останнім акордом депортаційної акції стало виселення в січні—квітні 1950 р. 32 сімей з повіту Новий Тарг⁴¹. К. Пудло також вважає, що виселення повністю закінчилося навесні 1950 р., коли були переміщені на західні землі лемки з Яворок, Шляхтової, Білої, Чорної Води⁴². Що ж до лемківського населення, то в західні воєводства було депортовано його майже 30—35 тис., тобто приблизно 20 % виселених у рамках “Вісли” українців (А. Квілецький)⁴³.

Дослідники проблеми звертають увагу на жорстокі умови, в яких проводилась акція. К. Пудло акцентує увагу на тому, що в районах безпосереднього зіткнення з УПА евакуація здійснювалася швидко, внаслідок чого населення отримувало залежно від ситуації мало часу на залишення села (від 24 до 48 годин). Інколи на світанку приїжджали представники репатріаційних комісій, а ввечері село вже було порожнім ⁴⁴. Т. Ольшанський зауважує, що відомі випадки, коли людям давали 2 години для підготовки до виїзду або дозволяли взяти тільки по 25 кг вантажу на особу ⁴⁵.

На нових місцях не завжди була достатня кількість вільних незруйнованих житлових і господарчих будівель. Незважаючи на надання спеціальних кредитів, темпи їх відбудови не відповідали потребам переселенців (В. Вжесінський) ⁴⁶. На прикладі Ольштинського воєводства С. Жиромський показує, що кількість переселених на нові землі українців на 148 % перевищувала заплановану норму ⁴⁷.

Незважаючи на чітко визначені Генеральним штабом Війська Польського рамки проведення акції “Вісла”, залишається дискусійним питання щодо періодизації операції. На початку 70-х років учасник цих подій М. Редзінський виділив три її фази. Перша фаза (19 квітня — 15 травня) була характерна тим, що частини, які прибули з інших гарнізонів, недостатньо орієнтувалися на місцевості і не мали бойового досвіду ⁴⁸. В ході проведення другої фази (15 травня — 14 червня) виявилася недоцільність використання великих військових підрозділів у зв’язку з розпорошеністю відділів УПА. Основною формою їх боротьби стала організація нічних засідок у тих районах, де розміщувалися регулярні військові частини. В зв’язку з цим останнім довелося приділяти більше уваги розвідці ⁴⁹. Під час третьої фази операції (14 червня — 31 серпня) одним з останніх завдань військових частин було розширення території їх діяльності на захід від Новотарського повіту і далі на північ (разом з Томашівським і Грубешівським повітами) та закінчення переселення українського населення ⁵⁰.

Ф. Сікорський, який був у той час начальником оперативного відділу штабу дивізії КВБ, подає дещо іншу періодизацію “Вісли”, хоча також ділить її на три етапи: перший (20 квітня — 31 травня) — переселення українського населення та проведення розвідувальних і ліквідаційних дій проти УПА та мережі ОУН; другий (31 травня — 30 червня) — операції проти підрозділів УПА і боївки ОУН, їх ліквідація та витіснення з території Польщі; третій (1 — 31 липня) — боротьба з дрібними групами УПА і боївками ОУН та допомога в проведенні сінокосів і жнив ⁵¹.

Сучасний дослідник цієї проблеми Р. Дрозд вважає, що перший етап тривав з 28 квітня до 31 травня і основний акцент було зроблено на переселенні українців з повітів Сянок, Перемишль, Ліско, Бжозів і частково Любачів. Водночас проводилися бойові операції проти куренів “Байди” і “Рена”. Другий етап тривав з 1 червня до 1 липня і характеризувався розширенням операції на повіти Краківського та Люблінського воєводств та ліквідацією куренів “Залізняка” і “Беркута”. На третьому етапі (1 — 31 липня) основними територіями діяльності ОГ “Вісла” стали повіти: Новий Сонч, Любачів та Люблінщина. Особливістю цього етапу було те, що акція переселення поширилася не тільки на нові території, а й повіти, з яких українське населення було виселене раніше ⁵².

Як бачимо, наведені періодизації різняться між собою не тільки хронологічно, а й завданнями, які ставилися перед оперативною групою “Вісла”, та їх реалізацією. Натомість всі вони становлять інтерес для дослідників, оскільки М. Редзінський подав періодизацію, ґрунтуючись на діяльності в операції польського війська, П. Сікорський, враховуючи до-

свід роботи у Корпусі внутрішньої безпеки, а Р. Дрозд, як історик, узагальнив та проаналізував матеріали штабу ОГ “Вісла”.

Природно, існують розбіжності з приводу масштабів втрат УПА та польського війська під час проведення операції “Вісла”. Історики 60-х років вважали, що з квітня до кінця липня 1947 р. УПА здійснила 460 нападів, в результаті яких було вбито 152 цивільні особи, спалено 1118 господарств, висаджено в повітря 11 мостів та знищено 2 залізничні станції, втрати регулярних військ становили: 61 вбитий і 91 поранений (без втрат військовослужбовців КВБ, Відомства безпеки та Міністерства оборони) (І. Блюм)⁵³.

На початку 90-х років дані про кількість загиблих з числа польських військ була уточнена. Так, Т. Ольшанський вказує, що загинуло 186 військовослужбовців Війська Польського та 333 працівники служби безпеки⁵⁴. Аналогічні розбіжності існують і щодо втрат УПА. За підрахунками І. Блюма, відділи польського війська та КВБ провели 357 акцій проти УПА, в результаті яких вбили та взяли в полон 1509 осіб, тобто приблизно 75 % чисельності УПА на квітень 1947 р.; до таборів було заслано 2781 особу; знищено 1178 бункерів⁵⁵. Відповідно до даних Є. Місила, взято в полон 1466 і вбито 655 членів та співпрацівників ОУН і УПА⁵⁶.

На початку 90-х років з’являються статті, присвячені одному з трагічних епізодів операції “Вісла” — “Центральному табору праці в Явожно”, розташованому на території філіалу колишнього концентраційного табору в Освенцимі. До нього потрапляли особи, “підозрювані у зв’язках з УПА”. У польській історіографії ця проблема найбільш детально розроблена Є. Місилом. За його даними, основну частину в’язнів становили українські селяни, які потрапили у табір через так звану “колективну відповідальність”. До Явожно не направляли членів ОУН і УПА, які були захоплені військами⁵⁷. З травня 1947 р. до березня 1949 р. через концентраційний табір пройшло 3936 українських в’язнів, з них 823 жінки та кілька дітей⁵⁸. Більш як 160 в’язнів внаслідок тортур і самогубств загинули⁵⁹.

Наприкінці 90-х років під редакцією В. Мокрого побачила світ колективна праця відомих польських дослідників, в якій було зроблено спробу проаналізувати політичні, економічні та культурні наслідки операції “Вісла” для української громади Польщі та й у цілому для польського суспільства⁶⁰. Одним з найбільш складних наслідків стало створення негативного стереотипу українця в Польщі, який навіть сьогодні зберігається у свідомості певної частини суспільства. На думку В. Мокрого, українсько-польський діалог буде більш конструктивним, коли вдасться відділити кривди, завдані українцям у ході акції “Вісла”, від трагедії поляків на Волині⁶¹.

Підсумовуючи далеко не повний огляд праць польських істориків, присвячених операції “Вісла”, слід відзначити широкий спектр проблематики досліджуваної теми. Польські науковці досить детально проаналізували причини, хід та наслідки операції “Вісла”. Однак це не дало підстав дійти спільного висновку щодо основного питання — доцільності виселення українського населення з політичної, військової та економічної точок зору, внаслідок чого в польській історіографії слід виділити праці кількох груп істориків, висновки яких суттєво різняться. Останнім часом також висловлюються пропозиції розглядати дану проблему не тільки як внутрішньопольську, а й у контексті сталінських депортацій 30—40-х років. Усе це свідчить, що найближчими роками досліджувана тема залишатиметься актуальною не тільки для польської, а й для української історіографії.

- ¹ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 roku // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedlenczej akcji "Wisła" 1947 roku. — Kraków, 1997. — S. 257.
- ² Детальніше див.: Apel w rocznice "Operacji Wisła" // Kultura. — 1997. — N 3. — S. 3—5.
- ³ M o t y k a G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939—1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Kraków, 2000. — S. 172.
- ⁴ C z a p l a J. Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego w latach 1944—1965 // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1965. — N 3. — S. 88.
- ⁵ R e d z i ń s k i M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945—lipiec 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945—1947. — Warszawa, 1972. — S. 83.
- ⁶ P i ą t k o w s k i W. Działania 32, 34, 36 pp i 37 pał w składzie 8 DP (lipiec 1945—lipiec 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945—1947. — Warszawa, 1972. — S. 134.
- ⁷ B o b u s i a B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji "Wisła" w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie s wybranych akt PUR w Rzeszowie // Rocznik Historyczno-Archiwalny. — 1994. — T. VII/VIII. — S. 210.
- ⁸ Ibid. — S. 213.
- ⁹ O l s z a ń s k i T. Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947 // Wieź. — 1991. — N 11—12. — S. 232.
- ¹⁰ Akcja "Wisła". Dokumenty. Opr. E. Misiło. — Warszawa, 1993. — S. 21.
- ¹¹ Ibid.
- ¹² B l u m I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945—1948. — Warszawa, 1968. — S. 98.
- ¹³ C h o j n o w s k i A. Ukraina. — Warszawa, 1997. — S. 171; O l s z a ń s k i T. Historia Ukrainy XX w. — Warszawa, 1994. — S. 238.
- ¹⁴ F i l a r W. Działalność OUN-UPA na terenie Polski w latach 1945—1947. W wyd.: Przed akcją "Wisła" był Wołyń. — Warszawa, 1997. — S. 62.
- ¹⁵ S i k o r s k i F. Kabewiaci w akcji "Wisła". — Warszawa, 1989. — S. 175.
- ¹⁶ O l s z a ń s k i T. Wokół Akcji "Wisła" // "Colloquium Narodów". Materiały z Sympozjum "Litwini, Białorusini, Ukraińcy." Polacy — przesłanki pojednania. — Łódź. 1987. — S. 114.
- ¹⁷ O l s z a ń s k i T. Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947 // Wieź. — 1991. — N 11—12. — S. 231.
- ¹⁸ M o t y k a G. Tak było w Bieszczadach. Wałki polsko-ukraińskie 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 405.
- ¹⁹ R e d z i ń s k i M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA... — S. 80; P l ą s k o w s k i T. Ostatnia inspekcja gen. broni Karola Świerczewskiego (23—28.03.1947 r.) // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1983. — N 4. — S. 105.
- ²⁰ O l s z a ń s k i T. Wokół Akcji "Wisła". — S. 114; Akcja "Wisła". Dokumenty. Opr. E. Misiło. — Warszawa. 1993. — S. 23; D r o z d R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji "Wisła". — Warszawa, 1997. — S. 35—36; M o t y k a G. Tak było w Bieszczadach... — S. 387.
- ²¹ Centralne Archiwum Wojskowe. IV.501.1/A.621. Sprawozdania komisji śledczej w sprawie śmierci generała K. Świerczewskiego oraz raporty uczestników walki. 29.03—2.05.1947, k. 4—6.
- ²² Ibid. — K. 50.
- ²³ Див. детальніше: M o t y k a G. Tak było w Bieszczadach... — S. 387—388.
- ²⁴ Akcja "Wisła". Dokumenty. Opr. E. Misiło... — S.23.
- ²⁵ O l s z a ń s k i T. Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947 // Wieź. — 1991. — N 11—12. — S. 231.
- ²⁶ Akcja "Wisła". Dokumenty. Opr. E. Misiło... — S. 18—19; D r o z d R. Droga na Zachód... — S. 33.
- ²⁷ M i s i ło E. Akcja "Wisła". Dokumenty // Mówią wieki. — 1991. — N 3. — S. 1.
- ²⁸ P u d ło K. Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki) // Łemkowie w historii i kulturoe Karpat. — Rzeszów, 1992. — S. 358.
- ²⁹ D r o z d R. Geneza i założenia organizacyjne akcji "Wisła" // Słupskie Studia Historyczne. — 1993. — N 2. — S. 125.
- ³⁰ Akcja "Wisła" Dokumenty Opr. E. Misiło... — S. 53.
- ³¹ B l u m I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945—1948... — S. 95.
- ³² D r o z d R. Geneza i założenia organizacyjne akcji "Wisła"... — S. 118.
- ³³ T o r z e c k i R. Wisła zaczęła się w Moskwie // Gazeta Wyborcza. — 1997. — 20 maja.

- ³⁴ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 237.
- ³⁵ Депортації. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1998. — Т. 2. — С. 204—205.
- ³⁶ Misiło E. Akcja "Wisła". Dokumenty // Mówią wieki. — 1991. — N 3. — S. 1.
- ³⁷ Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji "Wisła"... — S. 240.
- ³⁸ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 240.
- ³⁹ Chojnowska A. Operacja "Wisła" (Przesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne w 1947 r) // Zeszyty Historyczne. — 1992. — N 102. — S. 59.
- ⁴⁰ Żyromski S. Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945—1949. — Olsztyn, 1971. — S. 96—97.
- ⁴¹ Chojnowska A. Operacja "Wisła"... — S. 59.
- ⁴² Pudło K. Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki)... — S. 360.
- ⁴³ Kwilecki A. Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji. — Warszawa, 1974. — S. 102.
- ⁴⁴ Pudło K. Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947—1985. — Wrocław, 1987. — S. 32.
- ⁴⁵ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 238.
- ⁴⁶ Wrzesiński W. Proces zasiedlenia województwa Olsztyńskiego w latach 1945—1949 // Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziem Zachodnich w latach 1945—1958. — Poznań, 1960. — S. 211.
- ⁴⁷ Żyromski S. Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945—1949. — Olsztyn, 1971. — S. 95—97.
- ⁴⁸ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA... — S. 85.
- ⁴⁹ Ibid. — S. 92.
- ⁵⁰ Ibid. — S. 97—98.
- ⁵¹ Sikorski P. Kabewiaci w akcji "Wisła"... — S. 20.
- ⁵² Drozd R. Droga na Zachód... — S. 53—57.
- ⁵³ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945—1948... — S. 102.
- ⁵⁴ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 239.
- ⁵⁵ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945—1948... — S. 102—103.
- ⁵⁶ Misiło E. Akcja "Wisła". Dokumenty // Mówią wieki. — 1991. — N 3. — S. 1.
- ⁵⁷ Misiło E. Jaworzno // Kontakt. — 1990. — N 4. — S. 58.
- ⁵⁸ Ibid. — S. 58, 61.
- ⁵⁹ Akcja "Wisła". Dokumenty Opr. E. Misiło... — S. 24.
- ⁶⁰ Детальніше див.: Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji "Wisła" 1947 roku. — Kraków, 1997. — 465 s.
- ⁶¹ Ibid. — S. 5.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Другої світової війни

І. І. ІЛБЮШИН (Київ)

АНТИПОЛЬСЬКИЙ ФРОНТ У БОЙОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН І УПА (1939—1945 рр.)

Тема, винесена в назву пропонованої статті, до сьогодні залишається однією з найбільш актуальних у сучасних українсько-польських відносинах. Незважаючи на те, що минуло вже більш як півстоліття від тих драматичних подій, ні українці, ні поляки не можуть вибачити тих образ і кривд, які завдали одні одним під час останньої світової війни та у перші роки по її завершенню.

Добре відомо, як переслідувалася польськими урядовцями українська меншина в II Речіпосполитій у міжвоєнний період. Досі не загоїлися рани й у тієї української людності, яка стала об'єктом сумнозвісної примусової переселенської акції 1947 р., відомої під назвою "Вісла".

У свою чергу поляки, насамперед представники старшого покоління, погоджуючись з тим, що українці у минулому дійсно зазнали в Польщі невиправданих страждань, стверджують, що останні несумірні зі злочинами, скоєними стосовно цивільного польського населення Західної України Українською Повстанською Армією (УПА) у 1943—1944 рр. За підрахунками польських дослідників, тільки на Волині у той період було вбито щонайменше 35 тис. чоловіків, жінок та дітей польського походження¹.

Саме під таким кутом зору вроцлавський, краківський, люблінський та варшавський відділи Комісії з покарання злочинів проти польського народу від 2000—2001 рр. ведуть слідство у справах "відповідальності за масові чи навіть поодинокі вбивства громадян польського походження українськими націоналістами" в Західній Україні у 1939—1945 рр. Судові справи розглядаються на підставі польського законодавства, оскільки, як вважають слідчі, злочини здійснено українцями — громадянами Польщі, мешканцями Волині та Східної Галичини, що до 1945 р. формально належали II Речіпосполитій. Одночасно Комісією розпочато слідство у справі масових убивств загонами Армії Крайової (АК) і Батальйонів Хлопських (БХ) польських громадян українського походження під час т. зв. грубешівської революції 9—10 березня 1944 р. в Сагриню, Ласкові, Шиховицях та інших українських поселеннях Грубешівського повіту, а також у справі злочинів проти цивільної української людності — мешканців сіл Павлокома і Малковиці Перемишльського повіту, Завадка Мороховська Сяноцького повіту, Верховини Холмського повіту, скоєних у 1945—1946 рр. як польськими партизанськими угрупованнями, так і підрозділами Війська Польського².

Аналіз історії українсько-польських взаємин за часів Другої світової війни зацікавленими дослідниками обох країн під час роботи міжнародних наукових семінарів, що були започатковані угодою між Світовим союзом воїнів Армії Крайової і Об'єднанням українців у Польщі у 1996 р., деякою мірою зблизив позиції українських і польських фахівців по багатьох спірних питаннях.

Це передусім стосується оцінки УПА і АК як рівноцінних національно-визвольних рухів двох сусідніх слов'янських народів, що в умовах іноземної окупації намагалися відтворити свою державність; ролі Німеччини та СРСР у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму. Але найголовніше те, що намітилося прагнення обох сторін досягти приблизно однакового розуміння причин цього антагонізму³. Подібні періодичні зустрічі українських і польських істориків для обговорення наслідків їхньої наукової праці значно інтенсифікували дослідницький процес, допомогли багатьом учасникам семінарів безпосередньо познайомитися з позицією своїх наукових опонентів і пройти певну еволюцію у власних поглядах на обговорювані проблеми.

Втім, залишається низка питань, по яких позиції української і польської сторін розходяться. Це вимагатиме додаткової наукової роботи (можливо, й не лише наукової), вільної від ідеологічних та політичних впливів і так необхідної для подальшого погодження поглядів. До цих питань належать, зокрема, такі: 1. Тракткування характеру і мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці в роки війни. 2. Тракткування характеру і форм польського Опору німецькій переселенській акції на території південної Люблінщини у 1942—1943 рр. та бойових акцій загонів АК і БХ проти тих представників української інтелігенції і селянства, що були в ній задіяні. Зв'язок цих подій з масовими антипольськими виступами УПА на Волині. 3. Оцінка методів і засобів боротьби проти поляків на території Волині і Східної Галичини, застосованих Організацією Українських Націоналістів-Самостійників Державників (ОУН—СД) і командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу післявоєнної Польської держави. Інші мотиви вжитих ОУН—СД і УПА радикальних заходів. 4. Визначення ініціаторів та виконавців тієї чи іншої збройної акції, спрямованої проти цивільної людності, а також кількості жертв.

Спробуємо висловити деякі власні міркування з приводу цих питань, а також оцінити загалом бойову діяльність ОУН і УПА в роки війни на антипольському фронті та її наслідки. По-перше, зауважимо, що через збіг багатьох історичних подій так сталося в нашому спільному житті в ті роки, що воно не могло бути іншим, ніж було.

На існуючі впродовж сторіч українсько-польські суперечності, спричинені постійними зазіханнями Польщі на українські землі і опором цьому українського народу у вигляді селянських заколотів та козацьких повстань, з початком Другої світової війни наклалися ще й польсько-німецькі та українсько-польсько-радянські протиріччя. Та обставина, що напад німецьких і радянських військ на Польшу українці по обидва боки річок Буг і Сян сприйняли як визволення з-під споконвічного польського панування і побачили в цьому можливість для відтворення української держави з включенням до її складу всіх українських етнічних територій, від самого початку війни розвела західних українців і поляків по протилежних воюючих коаліціях.

Зацитуємо уривок з промови генерал-губернатора Г. Франка, виголошеної ним з приводу різдвяних свят 29 грудня 1940 р., який, на наш по-

гляд, не потребує коментарів: “...Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-Губернаторства та станули до його розпорядимости. Для них година створення Генерального Губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави”⁴.

Насправді, в перші роки війни в лавах українських колаборантських військових формувань і органах місцевої влади, створених у Генеральній Губернії (ГГ), був дуже великий відсоток національно свідомих українців, які пішли туди тільки тому, що до війни поляки намагалися не допускати їх до адміністративних посад. За таких обставин основним мотивом вступу українців на службу до німців нерідко виступало прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу і помститися за довгі роки приниження та образ. Стосовно співпраці з німцями українців-галичан справа виглядала ще простіше, оскільки на багатьох з них, безперечно, мали вплив німецька мова і культура, деякі закінчили австрійські навчальні заклади і служили в австрійській армії, коротко кажучи, створений гітлерівцями в 1941 р. на території трьох польських довоєнних південно-східних воєводств — Львівському, Тернопільському та Станіславівському — дистрикт Галичина “був переораний плугом німецької цивілізації”.

Важливе значення мав також той чинник, що представники обох фракцій ОУН до певного часу свідомо йшли на співпрацю з німцями, намагаючись завдяки їм озброїти українську молодь, дати їй мінімальний вишкіл і використати створені таким чином збройні формування у слушний час, коли обидві воюючі тоталітарні держави — нацистська Німеччина і СРСР — вичерпають власні сили і постане можливість для боротьби за Українську Соборну Самостійну державу (УССД). Цими намірами була продиктована також діяльність Українського Центрального Комітету (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем, спрямована на створення у 1943 р. дивізії “Галичина”.

Ось чому, погоджуючись з твердженнями польських науковців про те, що причиною вбивства польськими партизанськими загонами протягом 1942—1943 рр. на Холмщині і Підляшші багатьох представників української інтелігенції та селянства була “фактична співпраця цих людей з німецькими окупантами”, водночас зазначимо, що польська сторона по-своєму і дуже широко трактувала і трактує подібну “співпрацю”. З українського погляду, є цілком зрозумілою і виправданою, наприклад, діяльність убитих польськими партизанами петлюрівських діячів з Грубешіва М. Струтинського та Я. Войнаровського, спрямована на створення загонів української самооборони, що, безперечно, робилося за згодою німців. Взагалі важко переоцінити роль німецьких окупантів, яку вони відіграли в роки війни у розпалюванні та використанні українсько-польських суперечностей на всіх територіях спільного проживання двох слов’янських народів. До кожного з них німці застосовували різну тактику. Чим більшу загрозу вони відчували у проведенні своєї колоніальної політики з боку автохтонного населення того чи іншого регіону, тим суворіше до нього ставилися і менше йому дозволяли.

Скажімо, у ГГ німці дозволили українцям нібито набагато більше, ніж полякам, принаймні у початковий період війни. Лише протягом 1939—1940 рр. тут створено майже тисячу українських шкіл і таку ж кількість українських кооперативів⁵. Однак і вимагали німці від українців більшої покори, слухняності та лояльності. Так, навесні 1943 р. у зв’язку зі

створенням на території Замойського повіту зразкової німецької колонії (т. зв. “Гімлерштадту”) місцеві діячі Українського допомогового комітету (УДК) та українська поліція були залучені до активної участі у виселенні звітних змішаних українсько-польських громад на Грубешівщину. В той час як поляки масово тікали до лісу, українців німці свідомо поселяли у польських господарствах Грубешівського повіту. Викликаний діями німців антиукраїнський терор з боку польських партизанських угруповань, з одного боку, змусив ОУН створювати власні загони самооборони, а з іншого, — існування таких загонів спричинило певною мірою і недовіру до українців місцевої німецької адміністрації. Тому, як зазначалося у весняному за 1943 р. “Огляді суспільно-політичного, господарського і культурного життя на західноукраїнських землях” політичної референтури Крайового проводу ОУН, “поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі була доволі підозрілою. Раз вони йшли на руку полякам, то знову ставали ніби по стороні українців” ⁶.

Діячі ОУН добре розуміли різницю в становищі українців і поляків у Генерал-Губернаторстві та в Західній Україні. На їхню думку, на Волині і Поліссі німці використовували поляків у боротьбі проти українських націоналістів, у той час як у ГГ нещадно розправлялися з поляками, частково залучаючи до цієї справи українських націоналістів ⁷.

Втім, хоча на Люблінщині поляки й зазнали жорстокого терору німців, у ГГ існувала низка польських адміністративних, господарських і судових інституцій та установ, які своїми діями дошкуляли місцевому українському населенню, функціонувала розгалужена мережа польської поліції.

До речі, відповідальність за злочинні дії окремого поліцейя чи групи поліцаїв пересічний українець і поляк здебільшого покладали не на німецьких окупантів, а на українську чи польську громаду, представником якої і був той або ті конкретні прислужники гітлерівського режиму. Тому й виходило так, як, наприклад, повідомлялося у друкованому органі “Східні землі Речіпосполитої” польської підпільної організації “Польща бореться”. Газета писала: “...Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як “працює” українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише “гранатовою”, то навряд чи б у нього з’явилася ненависть до поляків” ⁸.

На відміну від ворожого ставлення до окупантів селянства значна частина представників інтелігенції, як українського так і польського походження, співпрацювала з німцями, а іноді навіть намагалася зав’язати з ними товариські взаємини. Серед солтисів, вїттів та бургомістрів, знову ж таки як з українського, так і з польського боків, часто траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки німців і були відвертими запродавцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко і своїх “краян” ⁹.

Втім, навіть ті українці і поляки, які працювали в окупаційних установах за завданням своїх патріотичних організацій, намагалися спрямовувати дії німецьких властей на користь своїх “співвітчизників” і навпаки сіяти підозру до “чужинців”. Так, великою довірою окупантів користувалися польські перекладачі, які у своїй діяльності, як правило, прагнули до того, аби підштовхнути німців до антиукраїнських заходів ¹⁰. А, скажімо, на Волині, де в поліції переважали українці, “контингент” на польські колонії та села неодноразово накладався втричі більший, ніж на українське населення ¹¹.

А взагалі як українська, так і польська людність однаковою мірою і в повному обсязі зазнали німецьких акцій з конфіскації сільськогосподарських продуктів та каральних експедицій по селах у випадку якихось ускладнень з їх постачанням, різного характеру примусових робіт на користь повітових, районних та міських окупаційних властей, вуличних облав на людей з подальшим їх вивезенням на роботу до Рейху, важких матеріальних умов, а іноді навіть голоду, у зв'язку з відсутністю роботи або мізерністю заробітної платні. Не повинно дивувати те, що кожний у такій ситуації намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри та національності. Усе зазначене вище сприяло тому, що загальною характерною рисою в українсько-польських відносинах на всіх територіях зі змішаним населенням напередодні вирішальних для обох народів подій стала взаємна ненависть. Мусимо це констатувати, щоб зрозуміти причини кривавого українсько-польського конфлікту, що невдовзі вибухнув.

Говорячи про події 1943 р. на Волині, а роком пізніше й у Східній Галичині, слід наголосити, що саме тут з другого кварталу 1943 р. набули масового характеру вбивства поляків. Поза сумнівом, це було пов'язане зі створенням УПА та підтримкою її антипольських заходів з боку значної частини місцевого українського цивільного населення. Важливою причиною започаткування цих вбивств, та “відплатних” акцій, до яких з кінця літа 1943 р. почали вдаватися й проаківські партизанські формування за підтримки польських баз самооборони та польської шуцполіції, стало також розуміння того, що війна наближається до завершення. Отже, слід було нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків ще до того, як питання територіальної належності спірних земель могло постати на передбачуваній обома супротивниками післявоєнній міжнародній конференції.

Сучасному дослідникові важко докладно встановити, якою мірою антиукраїнські дії польських партизанських угруповань на території південної Люблінщини під час здійснюваної гітлерівцями переселенської акції спричинили масовий антипольський терор загонів УПА на Волині. Але документи польського і особливо українського підпілля переконують у тому, що саме діяльність місцевих поляків підштовхнула ОУН (СД) до прийняття рішення про проведення широкомасштабної деполонізаційної акції на землях Волині, а пізніше Східної Галичини. І в цьому плані, на нашу думку, найбільш показовим документом, що характеризує мотивацію дій українських націоналістів, є відозва від 18 травня 1943 р. Крайового проводу ОУН на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) на чолі з Д.Клячківським (“Клим Савур”, “Охрім”) із закликом до поляків Волині полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліційних органах влади вже після того, як з неї втекла переважна більшість українських поліцаїв¹².

Проте, оскільки цього не сталося, а навпаки поляки намагалися всілякими шляхами закріпитися на німецькій службі з метою створення для себе плацдарму, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини, то й сталося те, що пророкувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загострився ще більше, коли волинські поляки почали співпрацювати (дехто вимушено, а хто і з власної ініціативи) з радянськими партизанами, яких українські повстанці сприймали як свого основного ворога, готуючись до запеклої боротьби з ним.

У 2000 р. у Києві вийшов з друку анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА, що зберігаються у фондах Державного архіву Служби безпеки України. Абсолютна більшість представлених у ньому матеріалів відомчого походження, тобто належать радянським органам держбезпеки. Опубліковані документи певною мірою характеризують обставини виникнення та діяльності підпілля ОУН і збройних загонів УПА у 1943—1953 рр. Як слушно зауважує автор покажчика співробітник Держархіву СБУ С. Кокін, архівні матеріали радянських органів держбезпеки “цілком природньо мають загальну викривально-обвинувальну спрямованість щодо ОУН і УПА в цілому та окремих її членів, але водночас містять багато нейтрально-об’єктивної інформації, яка має незаперечну наукову цінність”¹³.

Такою ж науковою цінністю, на наш погляд, відзначаються вміщені в покажчику анотовані протоколи допитів чекістами члена Центрального проводу ОУН М. Степаняка від 25 серпня 1944 р. і командуючого УПА — Захід О. Луцького від 19—20 липня 1945 р. У першому документі розкривається зміст доповіді, з якою виступив на III-й конференції ОУН, що відбулася у лютому 1943 р., М. Степаняк, а також прийняті учасниками конференції рішення. Згадуємо про цю конференцію не випадково, адже, на думку польських науковців, саме на ній “могло бути схвалене рішення про екстермінацію польського населення”¹⁴. Так, у своїй доповіді на конференції, на якій були присутні також керівники ОУН М. Лебедь (“Максим Рубан”), Р. Шухевич (“Тур”), В. Охримович (“Бар”), З. Матла (“Дніпровий”) та деякі інші, М. Степаняк дав оцінку міжнародного становища, констатує вірогідність перемоги СРСР у війні з Німеччиною. Член Центрального проводу ОУН обґрунтував необхідність боротьби проти СРСР як ворога Самостійної України та доцільність звільнення України від німецьких окупантів українським самостійницьким рухом на чолі з ОУН без допомоги Червоної Армії.

Далі у протоколі допиту М. Степаняка зазначено, що ним нібито вказувалося на те, що у подальшому під впливом Р. Шухевича політика ОУН у питанні збройної боротьби відійшла від рішень конференції і пішла в напрямку боротьби проти червоних (радянських) партизан і поляків, що практично здійснювалася на Волині командиром УПА “Климом Савуром”¹⁵.

У протоколі допиту викладено також аргументи, які наводив у своїй доповіді М. Степаняк на користь змін у програмі і назві ОУН: недовіра до ОУН з боку населення Східної України, сприйняття ними ОУН як фашистського, пронімецького формування. Степаняк констатував, що учасники конференції не погодилися з цими аргументами, але М. Лебедь, затверджуючи відповідну резолюцію, зробив доповнення до назви ОУН — ОУН “Самостійників Державників” і дав інструкції частіше використовувати у пропаганді саме цю назву з тим, щоб поступово відмовитися від назви ОУН. Але на III-му надзвичайному великому зборі ОУН, що відбувся у серпні 1943 р., це доповнення Лебеда було скасовано.

Заслуговує на увагу та обставина, що в документах політичного представництва польського емігрантського уряду на окупованих територіях (т. зв. Делегатури уряду) за 1943 р., з якими нам довелося ознайомитися, коли йдеться про антипольські акції на Волині, в якості їх організатора і виконавця вказується, як правило, не ОУН-Бандери і навіть не УПА, а “волинська ОУН” або “ОУН-Державників”¹⁶. Більше того, на думку польських діячів, саме через різне ставлення до поляків і Польщі в ОУН у першому кварталі 1943 р. відбувся розкол.

Так, у звіті Делегатури уряду від 15 вересня 1943 р. за період 15 липня — 15 вересня 1943 р. зазначається: “Нова ОУН — Державників приступила до виразно антипольської акції, беручи цілковиту відповідальність за різанину поляків на Волині, тероризуючи їх наразі поодинокими вбивствами і одночасно сповіщаючи у прокламаціях-наказах про необхідність вибиратися поза українські землі”. І далі: “Той факт, що антипольський рух у Східній Малопольщі (Східній Галичині. — *І.І.*) обминає території, охоплені найбільшим впливом бандерівців, може свідчити лише про те, що останні як організація не схвалюють методів ОУН-Д”¹⁷.

На перший погляд, може здатися дивним протиставлення польськими діячами ОУН-Бандери і ОУН-Самостійників Державників, адже добре відомо, що це була одна й та сама організація. Однак це лише на перший погляд. Фактично в одній і тій самій організації перебували на той час діячі, які мали неоднакові погляди щодо того, хто є головним ворогом ідеї побудови Самостійної України та з ким у першу чергу, а також якими методами і засобами має вестися боротьба.

ОУН-Бандери для рядових українських повстанців, як, напевне, і для поляків, асоціювалися, насамперед, з особою урядуючого провідника ОУН-Б Максимом Рубаном-Лебедем, а також його людьми. На Волині він був недовго, але поки був — його псевдо підписувалися відозва та накази політичного характеру (тут підкреслимо, що під згадуваною відозвою до поляків Волині від 18 травня 1943 р. стояв лише підпис “Крайовий провід ОУН”). Хоча саме М. Рубан-Лебедь наполягав на новій назві ОУН, тобто на ОУН-СД, а його колеги з цим не погоджувалися, втім, у період весни-літа 1943 р., після усунення Лебеда 13 квітня 1943 р. на засіданні Центрального проводу з посади голови бюро проводу, останню представляли інші люди, зокрема, провідник ОУН-Б на Волині і Головнокомандуючий УПА Савур-Клячківський, начальник штабу УПА, а невдовзі керівник Центрального проводу ОУН Р. Шухевич, командуючий УПА-Північ І. Литвинчук (“Дубовий”), який здійснив перше масове вбивство поляків у с. Янова Долина (Іванова Долина) на Костопільщині (тоді загинуло щонайменше 300 осіб), та інші. Між М. Лебедем, з одного боку, та останніми керівниками ОУН і УПА, — з другого, виник конфлікт, який і став причиною скликання у серпні 1943 р. III-го надзвичайного великого збору ОУН.

У згаданих вище протоколах допитів М. Степаняка і О. Луцького розповідається про витoki цього конфлікту. Незадовго до III-го надзвичайного великого збору ОУН “Охрім” об’єднав розрізнені озброєні групи в єдину військову силу — УПА і проголосив себе її Головнокомандуючим під псевдо “Клим Савур”. У своєму першому наказі він вказав, що найвищою суверенною владою України є командування УПА, і фактично підкорив своїй владі місцеві осередки ОУН, на території яких діяла УПА.

Коли “Максим Рубан” спробував ввести своїх представників до командування УПА, то “Охрім” відмовив йому в цьому. Це спричинило конфлікт між ними і сприяло усуненню “Рубана” від керівництва ОУН.

На III-му надзвичайному великому зборі ОУН М. Лебедь засуджував політику, яку проводив на Волині “Клим Савур”. Лебедь вважав, що дії створених “Савуром” загонів УПА є провокаційними, оскільки німці у відповідь на незначні дії цих загонів знищували цілі поселення. Зазначимо, що в даному випадку Лебедь не помилявся, оскільки дійсно саме акти насильства загонів УПА супроти цивільної польської людності дали німцям нагоду створити з кримінальних елементів польську жандармерію й надати їй свободу дій у репресіях стосовно українського мирного населення.

У 1943 р. М. Лебедь виступав проти озброєння членів ОУН. На його думку, тоді ще не було сприятливої ситуації для озброєння організації й українського населення для боротьби проти німців, а згодом і проти Червоної Армії. Він був прибічником глибокої нелегальної законспірованої роботи ОУН, прагнучи таким чином зберегти оунівські кадри для подальшої, більш активної боротьби проти Червоної Армії. Однак Шухевич підтримав “Клима Савура” і переконав у необхідності це зробити і членів Центрального проводу ОУН¹⁸.

У рішеннях ІІІ-го збору ОУН остаточно було зафіксовано, що УПА є основним засобом боротьби за Українську державу, хоча М. Лебедь і М. Степаняк вважали, що УПА “скомпрометувала себе своїми бандитськими діями проти польського населення, як і ОУН скомпрометувала себе зв’язками з німцями”. Наслідком загострення протиріч між керівниками ОУН стало те, що, як уже зазначалося, замість М. Лебеда головою бюро Центрального проводу у квітні 1943 р. було обрано Р. Шухевича. Що ж до М. Степаняка, то в грудні 1943 р. у Львові Шухевич заарештував його і відправив у Рівненську область до “Горбенка”. Перебуваючи там, Степаняк разом з членами Центрального проводу ОУН “Лемішем” і “Галиною” вирішили створити замість ОУН нову організацію — “Народно-Визвольну Революційну Організацію” (НВРО)¹⁹.

Таким чином, на нашу думку, слід вважати, що ініціаторами проведення широкої деполонізаційної акції в Західній Україні у 1943 р. виступили ОУН-Б на чолі з Р. Шухевичем, яка у той період мала назву ОУН-СД, та командування УПА на чолі з Д. Клячківським. Причому, радше за все, рішення про проведення подібної акції не ухвалювалося ні на лютневій 1943 р. ІІІ-й конференції ОУН, ні пізніше. А мотиви проведення антипольської акції ми пояснювали і пояснюємо тим, що остання була помстою полякам і за їхню історичну зневагу до українського народу, і за програму українсько-польську війну 1918—1919 р., і за політику урядів ІІ Речіпосполитої щодо української меншини у міжвоєнний період, і за співпрацю польського населення Волині і Східної Галичини вже під час війни з радянськими партизанами та підрозділами Червоної Армії, в яких ОУН і УПА вбачали свого ворога № 1, і за участь поляків у складі німецьких допоміжних формувань (шутцмансшафтах), а також адміністративних органах в антиукраїнських акціях (хоча варто нагадати, що “співпрацю” поляків з радянськими партизанами і німцями на Волині ОУН-Бандери і командування УПА трактували дуже широко, застосовували проти місцевої польської цивільної людної принцип колективної відповідальності), і за вбивства польськими партизанами (АК, БХ) українців на Холмщині та Підляшші, і, зрештою, за ту безкомпромісну позицію польського еміграційного уряду, аківського підпілля і волинсько-галицьких поляків у територіальному питанні, яка зашкодила досягти згоди і налагодити співпрацю між українськими і польськими незалежницькими організаціями.

У вітчизняній історіографії поширений такий погляд: “...УПА зі свого боку ніколи не призналася у відповідальності за розв’язання конфлікту, хоча окремі її лідери вважали польсько-українську різню безперечною помилкою”²⁰. У зв’язку з цим варто навести фрагмент з німецького звіту про переговори між працівниками німецької служби безпеки і поліції в Генеральній Губернії та І. Гріньохом (“Герасимівський”), який був уповноважений для цього Центральним проводом ОУН-Б. Під час розмови, яка проходила 5 березня 1944 р. у Львові, Герасимівський буцімто заявив: “Відповідальність за терор, що досі триває між українцями і поляками, група ОУН покладає виключно на польську сторону. Спочатку група ОУН

намагалася закликати поляків до розважливості різними конструктивними пропозиціями. Але поляки недооцінили силу українців і, особливо, силу групи Бандери. Посилення терору проти українців змусило бандерівську групу ОУН відповісти на удар і віддати наказ своїм бойовим підрозділам відповісти на польський терор актами помсти, за що організація бере цілковиту відповідальність на себе. Терор проти поляків буде негайно припинено, як тільки будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організацією її головної мети — боротьби проти більшовизму, а українці будуть гарантовані з боку Німеччини від польського терору”²¹.

Залишимо без коментарів цей фрагмент і дамо можливість кожному читачеві самому зробити висновок. Зазначимо лише, що незаперечним фактом є те, що у польсько-українському конфлікті, кульмінація якого припадає на 1943 р., польське населення було стороною, що оборонялася. На Волині з другої половини 1943 р. у складі дев'яти існуючих польських партизанських загонів налічувалося близько 1200 бійців. Ще близько 3600 осіб, які мали зброю, діяли в базах самооборони. Якщо сили УПА у 1944 р. налічували щонайменше 25—30 тис. чоловік²², то на Волині і Поліссі їх у середині 1943 р. було принаймні 15—20 тис.

До того ж, загони УПА підтримувала значна частина місцевої української людності. Причину цього слід вбачати, насамперед, у земельній політиці, яку проводили керівництво ОУН-Б і командування УПА, а саме у розподілі відібраної у поляків землі поміж українських селян. Подібна політика не могла не знаходити прихильного відгуку з боку останніх.

Це, зокрема, підтверджується і повідомленнями у польській підпільній пресі за 1943 р. Як зазначалося, наприклад, в органі Делегатури уряду — газеті “Наші землі східні”, причину підтримки українських збройних загонів з боку переважної більшості місцевого українського населення поляки вбачали “в прагненні українських селян скористатися ситуацією і відібрати у своїх польських сусідів разом з їх життям майно та землю”²³. Поза сумнівом, саме підтримка УПА цивільною українською людністю, озброєною косами, вилами, сокирами та ножами, і надала подіям у Західній Україні особливо кривавого характеру.

Підсумовуючи наслідки бойової діяльності ОУН і УПА в роки війни на антипольському фронті, наголосимо на головному. Поряд з визнанням факту, що український національно-визвольний рух дійсно мав у Західній Україні право і великі підстави для того, щоб розпочати боротьбу проти місцевого польського підпілля та його планів по збереженню за післявоєнної Польщею цієї території, варто однозначно ствердити, що засоби і методи її ведення, включаючи застосований ОУН-СД до цивільного населення принцип колективної відповідальності, ніякою мірою не можуть бути виправдані. Вони суперечили всім існуючим на той час міжнародно-правовим документам про можливі форми проведення військової діяльності, і в післявоєнний час такі дії трактуватимуться як “етнічні чистки”, як геноцид.

Враховуючи безкомпромісність позицій польського емігрантського уряду і керівництва ОУН в роки війни стосовно поступок на користь один одному в територіальному питанні, навряд чи можна стверджувати, що у них був шанс досягти згоди, налагодити співпрацю і уникнути або принаймні припинити кровопролиття. Історичний досвід свідчить про те, що ще жодна країна чи народ не зрекалися добровільно придбаних раніше земель або тих, які вони вважали своїми.

Можливо, тільки на завершальному етапі війни, коли для українського і польського незалежницьких рухів стало цілком очевидним, що не їх-

німи зусиллями вирішуватиметься питання майбутньої державної приналежності Західної України, постали реальні можливості для створення спільного фронту боротьби. Проте було вже пізно. До того ж, над українцями і поляками тяжіли минулі кривди та образи, що накопичувалися впродовж кількох століть. На превеликий жаль, провідні польські політичні сили так і не відмовилися від претензій на західноукраїнські землі і не змогли побачити в західних українцях рівноправного партнера. Зміни наступили лише після війни.

Обговорення всіх цих питань українськими і польськими істориками має бути продовжено. Організаторами і керівниками чергових зустрічей між фахівцями обох країн повинні надалі виступати не лише громадські організації, а й провідні науково-дослідні інституції України та Польщі. Варто збільшити кількість учасників міжнародних наукових семінарів за рахунок молодих дослідників, які знають мови і вивчають українсько-польську проблематику в закордонних архівних установах. Слід познайомити з результатами цієї роботи якнайширші кола української та польської громадськості з тим, щоб сприяти подоланню міфів і стереотипів, що ще досі існують у ментальності наших народів.

¹ Про людські втрати внаслідок українсько-польського міжнаціонального конфлікту у 1939—1945 рр. див.: Ільющин І. ОУН—УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — 198 с.

² Biuletyn Instytutu Pamięi ci Narodowej. — N 8. — 2001. — S. 17—20.

³ Див.: Україна—Польща: важкі питання. — Т. 1—8. — Варшава, 1998—2001.

⁴ Краківські вісті. Тижневик. — 29 грудня 1940. — Ч. 8. — С. 1.

⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. — Т. 2. — Czerwiec 1941. — kwiecień 1943. — Londyn: Studium Polski Podziemnej. — 1973. — S. 141.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ) у Києві. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. Огляд суспільно-політичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ на весну 1943 р. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 91, арк. 20.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ) у Києві: Український штаб партизанського руху. Фрагмент з “Огляду суспільно-політичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ за 1942 р.”, цитований наркомом держбезпеки УРСР Савченком у доповідній записці Строкачу про відносини між українськими націоналістами і поляками. — Ф. 62, оп. 1, ч. 1, спр. 227, арк. 74.

⁸ Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. — luty 1943 r. — N 11. — S. 12.

⁹ Materia y i Dokumenty Archiwumu Wojskowego Instytutu Historycznego (далі — MID WIH) w Rembertowie. Zesp 1 akt Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego. — Sygn.III/33/81. — K. 5—6.

¹⁰ ЦДАГОУ. Центральний комітет Компартії України. Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний та партизанський рух (15 травня — 17 липня 1942 р.) — переклад з німецьких документів, представлених у Нюрнберзі Міжнародному Військовому Трибуналу. — Ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 51—52.

¹¹ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN). Oddzia VI w Warszawie. Zesp 1 akt Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego. — Sygn. 203/XV/42. — K. 7.

¹² AAN. Zesp 1 akt Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego. — Sygn. 203/XV/44. — K. 6.

¹³ К о к і н С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. — 214 с.

¹⁴ Протокол узгоджень з теми: “Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на південно-східних землях II Речіпосполитої (західноукраїнських землях): причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє” має бути опублікований у 9 т. “Україна — Польща: важкі питання”.

¹⁵ К о к і н С. Назв. праця. — С. 15.

¹⁶ AAN. Zesp 1 akt Delegatury Rz du RP na Kraj. — Sygn. 202/III/11. — K. 1—23.

¹⁷ Ibid. — K. 17.

¹⁸ К о к і н С. Назв. праця. — С. 78.

¹⁹ Там же.

²⁰ Г р и ц а к Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. 2-е видання. — К., 2000. — С. 254.

Питання історичного краєзнавства

О. О. ПОПЕЛЬНИЦЬКА (Київ)

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ (XVII — ПОЧАТОК XIX ст.)

Подола, одному з найдавніших і найбільших районів Києва, до останнього часу у вітчизняній медієвістиці не було присвячено жодного спеціального дослідження. Окремі аспекти його розвитку розглядались у працях з історії Києва часів пізнього середньовіччя та початкового періоду нового часу (XVII—XVIII ст.). Протягом XIX—XX ст. було також опубліковано чимало історичних джерел, які вже дають можливість робити певні висновки. Накопичений фактичний та теоретичний матеріал допомагає по-новому розглядати київський Поділ — міське ядро, центр самоврядування, торгівлі, ремісничої діяльності, суспільного, політичного та культурного життя Києва.

Одним з питань, що досі лишалося поза увагою вітчизняних дослідників, є періодизація історії Подолу. Спроба створення хронологічної схеми у вище означених хронологічних межах здійснена нами на підставі аналізу фахової літератури та комплексу виявлених автором неопублікованих писемних і картографічних джерел.

Головними критеріями виокремлення певних періодів у розвитку Подолу XVII—XVIII ст. стали початок або закінчення певних політичних подій чи стихійних лих, які істотно впливали на соціальне середовище, демографію, формування планувальної мережі та економіку міста. Припускаємо, що можливі й інші теоретичні побудови, засновані на інших критеріях періодизації, які, не виключено, будуть запропоновані у майбутньому.

У розвитку Подолу XVII—XVIII ст., на нашу думку, існували три періоди, кожен з яких має певні особливості, зумовлені такими чинниками, як катастрофічні пожежі, що вплинули на топографію міста та долю його архітектурних пам'яток: перший — з рубежу XVI—XVII ст. до 1651 р.; другий — з 1651 до 1718 р.; третій — з 1718 до 1811 р.

Дещо сповільненими темпами розвитку характеризується перший період. У цей час місто, досягнувши у попередні століття певних просторо-

вих меж (на півночі доходили до Глибочиці), вже не збільшувалося. Передмістя (так звані Пlosка та Кожум'яцька слободи) були слабо залюднені, а їх населення перебувало переважно поза магістратською юрисдикцією. Збільшення міської території мало характер опанування вільних ділянок, розташованих усередині міських укріплень, як це мало місце у 1611 р., під час забудови “підзамчого” (територій, прилеглих до підніжжя Замкової гори, що з міркувань оборони до 1611 р. лишалися порожніми)¹. Передана урядом у 1619 р. місту для заселення гора Щекавиця (оскільки тоді під час повеней “мало не половину міста вода поймає, за чим немало людей ...з Києва отходять”)² так і не була освоєна: ще на плані 1695 р. на ній зображені тільки замиські городи.

Повільне зростання території міста зумовлювалось низькими темпами збільшення населення як через несприятливу демографічну ситуацію (війни та епідемії), так і утруднену процедуру отримання міщанського статусу для новоприбулих до міста. Чисельність міського населення, за ревізією 1622 р.³ та свідченням Г. Л. де Боплана (1640-ві рр.)⁴, не перевищувала 5—6 тис. осіб. Ця цифра викликає сумнів у деяких дослідників, які вважають, що кількість городян на той час не могла бути меншою за 10—11 тис.⁵ Однак на тлі несприятливих демографічних чинників (зокрема “морової язви” 1603 р.) кількість мешканців у 5—6 тис. осіб якщо і була заниженою, то не набагато.

Факторами гальмування поступального розвитку Подолу як міста були також несприятливі чинники політичного характеру: активні дії католицької церкви та її намагання захопити міські території; боротьба за “сфери впливу” між магістратом і воєводською адміністрацією (що представляла у місті владу польського уряду і політика якої гальмувала розвиток українського суспільства); відсутність єдності у адміністративному та правовому управлінні містом, котре було поділено на дві великі і кілька дрібних юридик (територій, населення яких перебувало під юрисдикцією певних світських чи духовних феодалів). Керівництво міським економічним життям (торгівля, ремісниче виробництво, збирання податків) розподілялося між замком та ратушею, що гальмувало економічний розвиток.

У цей час місто також терпіло від бойових дій і антиурядових повстань. Зокрема, під час козацьких заколотів 1591 та 1638 рр. і пожеж 1614 та 1638 рр. Поділ зазнав значної руйнації. Військова загроза не сприяла розвитку у Києві (на відміну від інших тогочасних міст Східної Європи) у широких масштабах цегляного будівництва.

Однак у забудові Подолу відбулися, хоч і незначні, позитивні зрушення. Так, міські укріплення у порівнянні з кінцем XVI ст. удосконалилися. На 1640-ві рр. це вже був не частокіл (який бачив у 1584 р. М. Груневер), а дерев'яні стіни з рубленими баштами, що захищали Поділ з трьох сторін, а не лише з боку гори Щекавиці. Правда, стан подільських укріплень і на середину XVII ст. був далеким від вимог тогочасної європейської фортифікації. Свідченням цього є скептичне зауваження військового інженера Г. Л. де Боплана (котрий відвідав Київ після пожежі 1638 р.) про те, що міські укріплення мали вигляд “поганенького рову... з дерев'яною стіною з вежами з того ж матеріалу”⁶.

Укріплення київського замку (міський адміністративний центр — резиденція урядової воєводської адміністрації і місце засідань гродського суду) також зазнали руйнації внаслідок козацьких повстань 1590-х рр. та пожежі 1605 р., спричиненої блискавкою. Відбудований у 1607 р. замок вже не був таким міцним і не відігравав такої важливої ролі у захисті Києва, як про це свідчать “Люстрації київського замку” 1552 та 1570 рр.: згідно з

замковим “Інвентарем” 1619 р. його укріплення мали вигляд “острогу” з дубових паль (а не рублених стін, як раніше) лише з двома брамами, одна з яких, Воеводська, вже зовсім згнила ⁷. Причиною такого стану замкових та міських укріплень у першій половині XVII ст. була слабкість владних органів (як замкової, так і магістратської адміністрації), нестача державних і муніципальних коштів та нечисленність міщанства, яке б могло утримувати і поновлювати зруйновані укріплення.

Протягом першого періоду на Подолі внаслідок діяльності католицької та православної релігійних громад і меценатства приватних осіб з’явилися монументальні споруди кафедрального і домініканського костелів, відбулася реставрація мурованої Успенської церкви (1613) ⁸, виникли монастирі бернардинів та єзуїтів, споруджені дерев’яні Добро-Микільський, Іллінський, Василівський, Духівський храми, поновлена Микола-Притиска церква (1631) ⁹, засновані Братський монастир та Межигірське подвір’я (обидва у 1615 р.) ¹⁰.

Свідченням активізації діяльності київських ремісників стало заснування на Подолі садиб шевського (1609) ¹¹ та кравецького (1641) ¹² цехів.

Вулична мережа у першій половині XVII ст. ще перебувала у стадії формування. На 1640-ві рр. існували тільки три магістральні вулиці, решта — дрібні вулиці і провулки ¹³. Тоді ж на Подолі виникає такий елемент міського благоустрою, як водогін, окремі гілки якого підводили воду до садиб, зокрема Братського і домініканського монастирів ¹⁴. Остаточне створення загальноміської водогінної мережі відбулося вже у другій половині XVIII ст.

На той час у забудові Подолу (за винятком кількох цегляних храмів) переважали дерев’яні споруди. З поодиноких мурованих приватних будівель писемні джерела згадують будинок Б. Гребенниковича (1615) ¹⁵ та дві комори купців Митковичів (1624) ¹⁶. Однак кількість цегляних будівель була, певно, більшою, про що свідчать виявлені на різних ділянках Подолу цегляні підмурки споруд XVII ст. та згадки у писемних джерелах про виготовлення цегли. Так, “Люстрація київського замку” 1552 р. зазначає, що “цегли перед містом, на замкові потреби, заготовлена шопа повна” ¹⁷, а П. Розвидовський згадував про існування у першій половині XVII ст. цегляного заводу домініканців у Старому Києві ¹⁸. Цеглу XVI—XVII ст. було виявлено і під час археологічних досліджень у межах київського замку ¹⁹.

До середини XVII ст. населення Подолу у соціальному відношенні переважно складалося з міщан. Вони перебували під юрисдикцією землевласників, на землях яких мешкали: магістрату, замку, приватних осіб, церкви. До числа міського населення входили і неоподатковані станові групи: православні та католицькі ченці і духовенство, великі землевласники (“зем’яни”, або “пани”), шляхта, урядовці замку та магістрату, військово-службовці, студенти Могилянського колегіуму.

У національному середовищі Подолу протягом першого періоду домінуючим вважався український етнос. Та пріоритетною була приналежність не до етнічних та релігійних, а до станових груп (зокрема, до шляхетства та міщанства), представники яких мали однакові права і були рівні перед законами ²⁰. Національна та релігійна приналежність проявлялася в першу чергу у діяльності общин прихожан православних, католицьких та вірменського храмів. До того ж київська вірменська громада користувалася правом деякої автономії й самоуправління. З представників інших національних меншин (які, згодом, продовжували мешкати у Києві і у першій половині XVII ст.) “Люстрації київського замку” 1552 та 1570 рр. зазначають татар, “ляхів”, “москалів”, “севруків”, “литвинів”, німців та італійців.

Отже, під час першого етапу, попри несприятливі фактори, відбувався подальший (хоч і сповільнений) розвиток усіх векторів міського життя: продовжує формуватися вулична мережа, удосконалюються міські укріплення, споруджуються нові будівлі і виникають монастирські садиби, ускладнюється станова, релігійна і поліетнічна структура населення. В цей час Поділ здійснював функції міського політичного і економічного центру міста, набуті ним у попередні століття.

Потенціал міського розвитку, накопичений під час даного етапу, дістав подальшої реалізації протягом другого етапу (1651—1718). Після звільнення від влади Речі Посполитої Київ опинився у більш сприятливих політико-економічних умовах. Проте “руїна”, що охопила Україну, негативно впливала й на Київ. Особливо це стосується військових подій 1648—1680-х рр., під час яких Поділ горів у 1651 і 1658 рр., та епідемії чуми 1653 р. Пожежа 1651 р. стала катастрофою. Вогонь знищив до 2000 будинків, а також ратушу, Флорівський, Братський та бернардинський монастирі, дерев’яні церкви Миколи Доброго, Миколи Набережного, Василівську, Іллінську, Борисоглібську, мурований Успенський собор та вірменську церкву²¹. У 1658 р. згорів Братський монастир. На 1682 р. на Подолі налічувалося 635 дворів та 12 церков, що становило трохи більше третини від чисельності дворів у 1622 р. (яких на той час було 1750)²².

Стабілізація, а згодом і піднесення суспільно-економічного життя Подолу розпочалося з припиненням у 1680-х рр. військових дій та викликані ними економічної і політичної “руїни”. Цьому сприяли в першу чергу державні заходи, зокрема постанови гетьманського та російського урядів, спрямовані на поліпшення економічної й демографічної ситуації на Подолі. Універсалом Б. Хмельницького (1653) міщани в зв’язку з епідемією звільнялися від сплати військових податків та “капщизни”. Тоді ж заборонено козацьке шинкування у місті²³. У 1654 р. грамотою царя Олексія Михайловича підтверджувалися магдебурзькі привілеї Києву, а міщани на 10 років звільнялися від сплати поземельного податку²⁴. У 1659 р. (після пожежі 1658 р.) ще одна грамота закликала міщан, що виїхали з міста, повернутися до своїх садиб²⁵. У 1661 р. міщани, з метою відновлення земляного валу навколо Подолу, строком на 5 років звільнялися від сплати податків²⁶. У 1660 р. царський уряд надав магістрату колишні маєтності католицької церкви (“Біскупщину”, Кожум’яцьку та Плоску слободи, селище Пріорку), незабаром захоплені козацькою старшиною і повернені місту у 1688 р.²⁷

Ці заходи дали позитивні результати. У 1670-х рр. відновив свою діяльність Братський монастир, однак Богоявленський собор був відбудований (вже як мурований) тільки у 1695 р., за часів гетьманування І. Мазепи. У 1695 р. завершилося спорудження нових укріплень Подолу, стіни яких склалися з дерев’яних зрубів-“клітей”²⁸, що у фортифікаційному відношенні перевищували “острог” першої половини XVII ст.

Керівництво магістрату з другої половини XVII ст. стало єдиним для населення Подолу, за винятком мешканців монастирських територій, найбільшою з яких була юридика Братського монастиря. Це сприяло зосередженню політичних і економічних важелів у руках однієї, а не кількох, як у першому періоді, установи. Влада московського уряду та воеводи, не поширюючись на подільських міщан, обмежувалася тільки територією Верхнього Києва, до якої на початку XVIII ст. долучився Печерськ.

У цей час на Подолі посилилися позиції православної церкви, до якої перейшли земельні маєтності католицьких храмів і монастирів.

Пожвавлення економічного життя сприяло виникненню нових ремісничих цехів, що звільнилися від юрисдикції як замку і католицької церк-

ви, так і козацької старшини: бондарського (1657), різницького (1670), музицького та перепічайського (кінець XVII—XVIII ст.)²⁹.

Протягом цього періоду відбулися зміни і у соціальному та національному середовищі Подолу. Постановою уряду 1659 р. полякам, вірменам, євреям за підтримку І. Виговського заборонено повертатися до своїх колишніх садиб, що перейшли до нових власників. Маєтності католицької церкви і шляхти передавалися урядом православним церквам та монастирям. Однак деякі представники міської верхівки “польського часу” (з родин Биковських, Тадрин, Войничів, Тихоновичів) лишилися у Києві і після подій Визвольної війни, зберігаючи за собою накопичені у першій половині XVII ст. маєтності. Це може пояснюватися їх приналежністю до православної (а не католицької) спільноти, що не викликало до них неприязні з боку нового уряду.

У 1650-х рр. на Подолі починають оселятися православні греки, що одержували міщанський статус. У їхню власність царським урядом передавалися садиби польської шляхти, зосереджені у колишньому “підзамчому” — на Хрещатицькій та Борисоглібській вулицях, в парафіях Добро-Микільської, Набережно-Микільської, Воскресенської та Іллінської церков (дві останні були відбудовані у другій половині XVII ст. саме за сприяння грецьких купців Радзицьких та Гудимів)³⁰.

У другій половині XVII ст. зміцнилися позиції козацтва, яке у Києві (на відміну від міст Лівобережної України) лишалося нечисленним при переважаючій частці міщанства. У 1707 р. київська сотня налічувала тільки 40 козацьких дворів³¹. Київські козаки, спираючись на підтримку гетьманського уряду, порушували міщанську монополію на “винокуріння” і привласнювали міські землі. Універсалом гетьмана І. Самойловича (1762) козацькій старшині і козакам передавалися у власність колишні “грунти” католицької церкви у передмістях “Біскупщині”, Кожум’яках, Плоскому та селищі Пріорці. Однак вже у 1679 р. Кожум’яцька слобода перебувала під юрисдикцією магістрату³². До 1708 р. (тоді центр київського полку переведено до Козельця) на Подолі одержували колишні шляхетські двори не тільки рядові козаки та сотники (С. Туптало, Бутрим, О. Сакович), а й полковники: П. Яненко-Хмельницький, В. Дворецький, Г. Коровка-Вольський (у Добро-Микільській та Борисоглібській парафіях), К. Мокиєвський (біля Флорівського монастиря). Коштом козацької старшини була відбудована дерев’яна Василівська (до 1666) та споруджена мурована Предтечинська (1691) церкви. Коштом гетьмана І. Мазепи після пожежі 1658 р. відбудовувався Братський монастир.

У міському будівництві у цей час збільшується кількість громадських і культових мурованих будівель. Споруджуються Богоявленський собор (1695), академічний корпус (1703), Борисоглібська церква та поварня (кінець XVII ст.) у Братському монастирі; трапезна церкви у Флорівському монастирі (кінець XVII — початок XVIII ст.); церкви Миколи Притиска (між 1695—1707)³³, Миколи Доброго (1716)³⁴, Воскресенська (1670, перебудова 1703), Предтечинська (1691) та Іллінська (1692)³⁵. Крім того, були відбудовані дерев’яні Спаська (1669), Набережно-Микільська (1677), Різдва (до 1695, перебудова — 1711), Покровська (1685)³⁶ та Василівська (до 1666) церкви. У подільських передмістях споруджується нова дерев’яна церква св. Костянтина і Олени (до 1695) та відбудована дерев’яна Власіївська церква першої половини XVII ст. під новою назвою — Введенська (1718). Виникнення Царекостянтинівської і Власіївської парафій свідчило про досягнення населенням слобод кількості, достатньої для утримання вже двох храмів. Після передачі Кожум’яцької слободи магістрату (1679)

та надання їй мешканцям міщанського статусу ³⁷ активно розпочалося її заселення ремісниками — кушнірами, шевцями, різниками, гончарями. Про це свідчать не лише писемні, а й археологічні джерела: рештки виробничих гончарних садіб другої половини XVII ст. у Гончарному та Кожум'яцькому ярах виявлені під час розкопок у 1990-х рр. ³⁸ Пошук населенням Подолу нових місць для забудови, зокрема у Плоскій, Рибальській та Кожум'яцькій слободах, зумовлювався припливом до міста нових мешканців і нестачею вільних ділянок у межах міських укріплень.

Будівництво культових цегляних споруд на Подолі і в передмістях у цей час здійснювалося переважно приватним коштом: священика С. Ширипи і прихожан Добро-Микільської церкви, старости рибалок О. Лісницького і священика Введенської церкви П. Лещинського, старост Воскресенської церкви М. Грека (Радзицького) та С. Величка, прихожанина церкви Різдва бургомістра Тихоновича, купця М. Торновіота (церква Покрови), київського полковника Г. Коровки-Вольського (Предтечинська церква), війта Ж. Тадрини (Набережно-Микільська церква), гетьмана І. Мазепи (церкви Братського і Флорівського монастирів). Спорудження та відбудова храмів у останній чверті XVII ст. ознаменували припинення доби “руїни” і початок стабілізації економічного та політичного життя у країні та, зокрема, в Києві.

Чисельність православних монастирів Подолу і передмість збільшилася з переведенням з Верхнього Києва на Плоске Богословського жіночого (1711) ³⁹ та заснуванням на Подолі Петропавлівського чоловічого (1691) монастирів. Останній, розташований у садібі колишнього домініканського монастиря св. Миколи, у 1695 р. одержав право збирання “помірного” з продажу зерна на Житньому торзі, яке раніше належало домініканцям. Діяльність Флорівського монастиря, що постраждав під час пожеж 1638, 1651 та 1658 рр., значно пожвавилася після об'єднання його у 1712 р. з переведеним з Печерська жіночим Вознесенським монастирем. Дерев'яні храми Богословського та сусіднього стародавнього Йорданського монастирів, єдині з подільських культових будівель, були збудовані державним коштом (1711) ⁴⁰.

Про існування на Подолі приватного цегляного будівництва у другій половині XVII — на початку XVIII ст. відомо небагато. Тільки одна мурована споруда, будинок сотника С. Туптала (до XIX ст. розташовувався поблизу церкви Миколи Притиска), має приблизну фіксовану дату виникнення: між 1666 та 1703 рр. ⁴¹

Поділ у цей час не зазнав істотних змін: на міському плані 1695 р. (т. зв. “плані Ушакова”) зазначені все ті ж три великі вулиці та кілька провулків, які, за свідченням писемних джерел, існували і у першій половині XVII ст.

Отже, на початку другого хронологічного етапу поступальний соціально-економічний розвиток Подолу (через руйнування міської забудови у 1651—1658 рр. і зменшення, внаслідок воєнних дій і епідемії, чисельності населення) мав дещо уповільнені темпи. Та після 1680-х рр., з часу загальної стабілізації політичного і економічного життя у країні, розпочинається залюднення Подолу і передмість, значно зростає кількість мурованих будівель (переважно культових), пожвавлюється міська економіка, зокрема зовнішня торгівля.

Зміни відбулись і у соціальному середовищі: зникли одні станові групи і з'явилися такі якісно нові, як козацтво, що за політичною і соціальною роллю відрізнялося від козацтва першої половини XVII ст. Змінилось і співвідношення між етнічними групами: замість вірмен, поляків та євреїв (примусово виселених з міста) з'являються греки та інші іммігранти з

країн, що входили до складу Османської імперії (серби, хорвати, волохи), які не становили ізольованої релігійної общини, а поступово інкорпоровалися до православного міщанського середовища.

Протягом другого періоду Поділ зберігає домінуючі позиції у загальнономіському житті як центр зосередження ремесла і торгівлі. Та з побудовою Старокиївської (друга половина XVII ст.) і Печерської (початок XVIII ст.) фортець — резиденцій російської вищої адміністрації — загальнономіська політична роль Подолу зменшується. Однак орган міщанського самоврядування, магістрат, продовжує перебувати на Подолі. Поступальний розвиток Подолу останньої чверті XVII — початку XVIII ст. був загальмований епідемією чуми 1710—1711 рр. Період завершується ще однією, після 1651 р., катастрофічною пожежею 1718 р.

Відбудовою і переплануванням центру Подолу після пожежі 1718 р. розпочався третій період (1718—1811), після того, як стихійне лихо знищило забудову на ділянці від Притиско-Микільської до Духівської церкви. Наслідки перебудови очевидні при зіставленні міських планів 1695 та 1803 рр.⁴² Останній з планів зафіксував вигляд вуличної мережі, якою вона набула після 1718 р. і якою лишалася до пожежі 1811. В результаті післяпожежної відбудови була збільшена ратушна (ринкова) площа, яка, певно, у цей час перебрала назву Житньоторзької. У XVI — першій половині XVII ст. таку саму назву мав ринковий майдан, розташований між Флорівським і домініканським монастирями. За рахунок звільнення від згорілої забудови (зазначеної на картографічному джерелі 1695 р.) ділянок, прилеглих до ратушного майдану, у XVIII ст. збільшилися як міський ринок, так і садиба Братського монастиря. Тоді ж кілька вулиць, зазначених на плані 1695 р., були спрямлені і розширені до розмірів магістральних. Кількість головних міських вулиць у порівнянні з XVII ст., збільшилася з трьох до семи. При цьому загальна схема Подолу лишилася незмінною, про що свідчить зіставлення картографічних джерел 1695, 1745, 1750—1752 та 1803 рр.⁴³

На картографічному зображенні Подолу і його передмість 1750—1752 рр.⁴⁴ вже зафіксована розгалужена вулична мережа і квартальна забудова (формування яких тривало у першій половині XVIII ст.) у колишніх слободах за Глибочицею.

У другій половині XVIII ст. на Подолі остаточно формуються централизовані водопостачальна та каналізаційно-дренажна мережі. Створення таких важливих для благоустрою і нормального функціонування міських об'єктів (зумовлене в першу чергу зростанням кількості мешканців) продемонструвало досить високий рівень суспільного і економічного міського розвитку Києва. Однак надалі, через брак коштів у магістрату, водогінна і каналізаційна мережі (як і вулична мостова) не підтримувались у належному стані, що спричиняло спалахи епідемічних хвороб.

Забудова Подолу вже не страждала від глобальних пожеж, як у XVII — на початку XVIII ст. Локальні їх спалахи виникали тільки на окремих ділянках: у Братському монастирі (1742 та 1780), на ринку (1751 та 1808), у Притискомикільській парафії (1780)⁴⁵. Внаслідок цих стихійних лих двічі відбудовувався Успенський собор та “торгові ряди” на ринку (замість яких у 1808 р. розпочалося спорудження нового “Гостинного двору”), а у Братському монастирі реконструювалися академічний корпус (надбудова другого поверху) та Борисоглібська церква. Протягом цього періоду спостерігається найвище за XVII—XVIII ст. піднесення міського мурованого будівництва.

Період характеризується подальшим суспільно-економічним розвитком Подолу як загальнономіського центру торгівлі та ремесла, що досягає

максимуму у 1750—1770-х рр. Після цього темпи розвитку сповільнюються. Причина полягала у невідповідності між магістратським керівництвом міським господарством (заснованим ще на нормах магдебурзького права) і потребами міської економіки. До цього слід додати також застарілу середньовічну станову структуру населення та цехову організацію ремесла.

Для гальмування деструктивних явищ урядом були вжиті заходи політичного та економічного характеру, які сприяли подальшій активізації міського життя. В першу чергу, це — грошові дотації до збиткового міського бюджету, у якому на середину XVIII ст. витрати перевищували прибутки. З 1755 р. з державної скарбниці на утримання Подолу щорічно виділялося по 479 крб. 66 коп. З 1766 р. сума збільшується до 1214 крб. у зв'язку з будівництвом міського зерносховища — “запасного хлібного магазину”⁴⁶.

У 1782 р. магістратське управління скасували: господарське життя Подолу підпорядкували Казенній палаті, а адміністративною владою наділили цивільного губернатора. За “Городовим уложенням” 1785 р. господарська і адміністративна влада над Подолом передавалася новоствореній загальноміській Думі. Та вже у 1798 р., на прохання депутації мешканців Подолу, Павло І відновив магістратське правління, що проіснувало до 1834 р.⁴⁷ Рішення уряду (1797) про переведення на Поділ з Дубна “контрактового ярмарку”, створення Управи ремісничих цехів (1785) та скасування “плану Міллера” (затвердженого свого часу Катериною II) по ліквідації подільської забудови хоч і сприяли пожвавленню економічного життя та викликали “будівельний бум”, однак не могли ліквідувати застійних явищ, зумовлених названими вище причинами.

Кількість ремісничих цехів у другій половині XVIII ст. збільшилася з 11 до 13. Найбільшими цехами за кількістю майстрів у 1742 р. були шевський (485), кравецький (362), кушнірський (310) та рибацький (234)⁴⁸. Різницький та гончарний цехи заснували на Подолі власні цехові двори, яких до того не мали⁴⁹. Однак вже на початку XIX ст., після створення Управи ремісничих цехів, цехові будинки перейшли у муніципальну власність.

Козаки, хоч і становили нечисленну групу населення Подолу, користувалися протекцією гетьмана. Влада гетьманського уряду над Києвом, на прохання магістрату, скасовувалась двічі — у 1733—1737 та 1751—1761 рр. Остаточне звільнення міста від неї відбулось у 1762 р. Протистояння гетьманської та магістратської влади у першій половині XVIII ст. мало негативні наслідки. Головним з них став тиск козацького уряду на магістрат, примушення міщан до сплати податків та виконання повинностей на свою користь. Київські козаки також прагнули користуватися правами роздрібної торгівлі і шинкування (які за магдебурзьким правом були прерогативою лише міщанського стану) без сплати державних податків. Чисельність київської сотні з 1707 р. до скасування сотенного поділу у 1782 р. не була сталою. Найбільше козацьких дворів (74) на Подолі зафіксовано у 1723 р.; з них 36 належали старшині. У 1752 р. налічувалося 28 козацьких дворів, у 1766 р. — 45 (з них 13 — старшинські)⁵⁰. У 1766 р. двори тільки київського та опішнянського сотників П. Гудими і Л. Биковського (що незадовго до того перейшли з міщанського стану у козацький) заявлені приватновласницькими. Решта ж козаків орендувала землю у козацької старшини, міщан, церкви чи магістрату. Це свідчить про неможливість переважної більшості київського козацтва, за винятком козацької старшини — колишніх міщан, які намагалися “поєднати” у своїй економічній та громадській діяльності переваги обох станів.

У 1782—1790 рр. за урядовою адміністративною реформою Печерськ, Верхній Київ і Поділ та колишнє передмістя Плоське були об'єднані в єдиний міський організм⁵¹. Входження Плоського до складу Києва стало наслідком швидкого заселення та забудови цього передмістя. Нові міські укріплення — “вали Мініха”, споруджені у 1740-х рр. вздовж Юрковицького ручая, стали захистом не лише для історичного ядра Подолу, а й територій, розташованих за Глибочицьким ручаем. На середину XVIII ст. головні вулиці Плоського (Царекостянтинівська, Бидлогінна, Введенська) вже були продовженням вуличної мережі Подолу. За новим територіальним поділом Кожум'яцька слобода та квартали, прилеглі до Замкової гори (з Флорівським монастирем, Василівською церквою, аптекою Бунге), включалися до другої частини Києва, Верхнього міста, хоча фактично перебували у межах Подолу. Розділення території Подолу у 1790 р. на квартали змінило колишній територіальний поділ на церковні приходи, який бере початок щонайменше з кінця XVII ст.

Свідченням економічного піднесення Подолу у XVIII ст. є зростання чисельності його населення попри такі негативні чинники, як епідемії (найбільша — чума 1770—1771 рр.), високий рівень смертності (зумовлений нестачею питної води, значною щільністю забудови, недосконалою каналізаційно-дренажною і водогінною мережами) та стихійні лиха (зсуви, повені, локальні пожежі).

Не останню роль у збільшенні кількості мешканців відіграли урядові заходи, спрямовані на залучення до міста переселенців та поліпшення санітарного стану міста. Так, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. при магістраті діяла “врачебна управа”, відбувалося упорядкування водогінної мережі. Зі створенням Київського намісництва (1782) у Києві було дозволено селитись вихідцям з інших регіонів України.

“Городове уложення” 1785 р. скасувало застарілий поділ населення на міщан (що користувалися магдебурзьким правом) і “посполитих”, позбавлених міщанських привілеїв. Натомість запроваджено 6 станових груп; при цьому купці (місцеві та приїжджі) і ремісники вилучалися зі складу міщанства. Реформа розширила можливості для новоприбулих переселенців в отриманні міського громадянства та права володіння нерухомістю на Подолі⁵². Припливу населення сприяло і економічне піднесення міського життя, викликане запровадженням у 1797 р. “контрактових ярмарків”, що мали міжнародне значення. Скасування того ж року “Первого правильного плану Києва” генерала Міллера також пожвавило цивільне будівництво: на початку XIX ст. на Подолі розпочалося спорудження приватних дерев'яних і цегляних будівель, які на час “контрактів” вигідно здавалися в оренду під помешкання та крамниці приїжджим. За цим планом (створеним за наказом Катерини II у 1787 р.) населення Подолу підлягало переселенню до Печерського форштадту; туди ж переводились “Гостиний двір”, “присутственні місця”, “торгові ряди”. Втілення в життя “плану Міллера” означало б перетворення Подолу у передмістя. Хоча автори проекту і керувались інтересами захисту населення від повеней і епідемічних хвороб через неузгодженість з інтересами подолян і потребами міської торгівлі “план Міллера” не знайшов підтримки у мешканців Подолу⁵³. В урядовій постанові про скасування “плану Міллера” Павло I закликав міщан до спорудження на Подолі більшої кількості цегляних будинків⁵⁴.

З кінця XVIII ст. в міській архітектурі стиль “пізнього бароко”, як і всюди на Україні, змінюється класицизмом. Тогочасні “кам'яниці” відрізнялися від колишніх споруд більшими розмірами та досконалішим плануванням. Зрушення у будівництві спричинили зростання цін на нерухо-

мість, які на початку XIX ст. коливалися від 2,5 до 5—8 тис. російських рублів за будинок. Для забезпечення потреб цегляного будівництва наприкінці XVIII — на початку XIX ст. виникли приватні “цегельні”, в той час як у середині XVIII ст. цеглу для спорудження “кам’яниць” виготовляли у майстернях гончарі. Власниками “цегельень” ставали мешканці Подолу — купці І. Котляревський, О. Хотяновський, І. Барський та ін.⁵⁵

Розвиток будівельних робіт на Подолі протягом третього періоду можна стисло викласти так.

Будівництво 1720—1730-х рр. пов’язувалося з відбудовою міста після пожежі 1718 р. У цей час відремонтовані Успенський собор (1720) та Воскресенська церква (1732), відбудовані дерев’яні будівлі церков Духівської (1721), Василівської (1727) та Царекостянтинівської (1732)⁵⁶. З 1728 р. у Флорівському монастирі розпочалося спорудження мурованого Вознесенського собору, завершеного 1732 р. Кошти на будівельні та реставраційні роботи у цей час надавалися приватними особами: Д. Андреєвою (Духівська церква), П. Гудимою (Воскресенська церква), ігуменю М. Мокієвською (Флорівський монастир). З усіх тогочасних споруд тільки мурована ратуша споруджена за рахунок державних коштів у 1737 р.

Приватне муроване будівництво в Києві в цей час не дістало належного розвитку через заборону на цегляне будівництво (яке за наказом Петра I дозволялося тільки у столиці), що діяла до 1725 р. Однією з перших на Подолі, після скасування заборони, у 1728 р. збудована приватна аптека Й. Гейтера, власником якої пізніше став відомий київський фармацевт Х. Бунге.

У 1740-ві рр. будівельні роботи також здійснювалися переважно на приватні кошти. Так, митрополит Р. Заборовський став меценатом надбудови академічного корпусу Братського монастиря (1742), перебудови Петропавлівського собору (1745) та спорудження мурованої грецької Катериненської церкви (1739—1741). За сприяння парафіяльних громад була споруджена дерев’яна Хрестовоздвиженська церква на Кожум’яках (1747), відбудована в цеглі Царекостянтинівська церква (1743), перебудовані церкви Миколи Доброго (1742) і Різдва (1744). На кошти ігумені Флорівського монастиря А.Поревіської у 1740—1741 рр. створювалася цегляна монастирська дзвіниця⁵⁷.

Тільки об’єкти загальноміського значення — цегляний павільйон над головною криницею “Феліціал” (відомою під пізнішою назвою “Самсон”) та водогінна мережа споруджувалися з 1748 р. муніципальним накладом.

Будівельні роботи двох наступних десятиліть (1750—1760-ті) пов’язані з переведенням Києва у 1751—1761 рр. з-під юрисдикції гетьмана під владу Сенату та державними грошовими дотаціями до міського бюджету. У цей час збільшується кількість цегляних громадських будівель, споруджених державним коштом: міське зерносховище — “запасний хлібний магазин” (1766); магістрат, відбудований після пожежі 1751 р. на ринку, та головний міський шинок (обидва — 1757), двоповерховий будинок (1752). Про останній згадує у своїй праці М. Ф. Берлинський⁵⁸. Первісне призначення цієї будівлі не зовсім зрозуміле; можливо, в ній планувалося розташувати яку-небудь державну установу, наприклад, поштамт, заснований на Подолі ще у 1725 р.

Продовжувалося і церковне будівництво. Зроблено післяпожежний ремонт Успенського собору (1751), споруджено цегляну стіну Флорівського монастиря (1750-ті рр.), відремонтовано Іллінську (1755) та Воскресенську (1760) церкви, дерев’яну споруду Покровської церкви замінено цег-

ляною (1766), збудовано дзвіниці Петропавловського монастиря (1754) та Царекостянтинівської церкви (1751); у останній невдовзі влаштовано храм св. Дмитрія Ростовського (1757). У 1750—1754 рр. відремонтовано церкву Миколи Притиска (стіна якої незадовго до того дала тріщину). У Братському та грецькому Катериненському монастирях споруджено з цегли дзвіницю, готель для паломників (1757—1758) та келії ченців (1757—1766)⁵⁹. Майже всі тогочасні подільські монументальні будівлі зводилися за проектами міського архітектора І. Григоровича-Барського, творча діяльність якого продовжувалася і у наступні десятиліття⁶⁰.

В цей час на Подолі збільшується кількість приватних “кам’яниць”, які мали невеликі розміри та були переважно одноповерховими. Це зумовлювалося високою собівартістю будівельних матеріалів, в першу чергу цегли. Їх власниками були представники міської “верхівки”: бургомістр С. Андрієвський, священник І. Підгурський, опішнянський сотник Л. Биковський. За свідченнями писемних джерел, спорудження цих будинків розпочалося відповідно в 1752, 1765 та 1766 рр. Цеглу виготовляли майстри гончарного цеху, що на 1742 р. складався з 48 осіб⁶¹.

У наступні роки (1770—1780-ті) завдяки державному та муніципальному фінансуванню перебудовано Успенський собор (1779); споруджено цегляну Набережно-Микільську церкву (1772), надбудовано другий поверх нової академічної “бурси” та споруджено “старий Гостиний двір” (обидва — 1778), відремонтовано Царекостянтинівську церкву (1770), завершено будинок Биковських (1781), поновлене дерев’яне покриття семи головних подільських вулиць (1781)⁶².

З приватних будівель у цей час споруджені чотири “кам’яниці” на Притискомикільській вулиці, що перебували у власності купця Ю. Дранчева (1775), бургомистра С. Рибальського (до 1784), магістратського райці і архітектора І. Григоровича-Барського та шевського цеху (1770-ті рр.)⁶³. Можливо, саме у 1770-х рр. зведено і так званий “будинок Мазепи”, який за зовнішніми ознаками подібний до колишнього будинку С. Рибальського на вул. Притискомикільській 3: одноповерховий, трикамерне планування, циліндричні склепіння стель, похилі склепіння входу та віконних отворів льохів, наявність ніш для освітлювальних пристроїв⁶⁴.

Кількість цегляних будівель весь час зростає. Так, у 1774—1775 рр. на Подолі налічувалося лише 3 “кам’яни” приватні та чотири магістратські споруди. У 1786 р. ж кількість лише приватних цегляних будинків збільшилася до 11, а наприкінці XVIII ст. — до 15⁶⁵.

Будівельні роботи відбувалися на головній міській площі (після пожежі 1808 р.) та інших ділянках Подолу: споруджені нові цегляні споруди церков Різдва (1810) і Добро-Микільської та відбудована Царекостянтинівська церква. У 1799 р. до Предтечинської церкви добудовано приділ, названий на честь дерев’яної церкви св. Бориса і Гліба, розібраної у 1791 р.

Найбільшими міськими спорудами у цей час стали “старий контрактовий будинок” (1797—1799), та “новий Гостиний двір” (1809), що виник на ринку на місці згорілих “торгових рядів”⁶⁶. Одночасно здійснено ремонт Успенського собору та головного міського фонтану. Останній після перебудови одержав нову назву “Самсон”.

У 1802—1808 рр. завершено цегляні двоповерхові будинки кушнірського і ковальського цехів⁶⁷. З приватновласницьких цегляних споруд початку XIX ст. найбільшими стали будинки купців І гільдії І. Котляревського (1802), Н. Сухоти (1804), С. Стрельбицького (1808), П. Лакерди (до 1808), О. Балабухи (1809), Г. Киселівського (до 1811)⁶⁸.

Частка міщанського землеволодіння на Подолі розширилася після проведення у 1786 р. урядової секуляризації. За рахунок земельного “резерву” на кінець XVIII ст. збільшилася кількість приватних садиб, заснованих на колишніх монастирських і церковних земельних ділянках. Так, на міському плані 1803 р. на місці подвір’я Межигірського монастиря (що існувало з 1615 до 1786 р.) вже зазначені кілька приватновласницьких садиб.

Протягом XVIII ст. відбулись зміни у національному складі міського населення, зумовлені урядовою політикою. Крім греків (у 1726 р. проживали 22 родини)⁶⁰, у першій половині XVIII ст. на Подолі оселяються серби, чорногорці, молдавани, валахи — відставні військовослужбовці Сербського, Молдавського та Хорватського гусарських полків, з 1750-х рр. розквартированих на Подолі. У 1760—1790-х рр. виникає німецька громада (на кінець XVIII ст. налічувала близько 100 осіб), коштом якої у 1771 р. поблизу церкви Різдва споруджено дерев’яну кірху св. Катерини⁷⁰.

Статистика зростання кількості дворів на Подолі у 1725—1799 рр. свідчить про збільшення населення. Чисельність його може бути приблизно визначеною. За основу підрахунків взятий коефіцієнт середньої кількості мешканців однієї садиби — 7—10 осіб. У кожному дворі мешкало щонайменше два покоління — батьки та малолітні або неодружені дорослі діти. Крім цього, слід враховувати і присутність прислуги, “підсусідків” (яким здавали в оренду житлові будівлі для зменшення розмірів земельного податку з двору), учнів ремісників та інших категорій міського населення. У 1723 р. (після чуми 1710—1711 рр. і пожежі 1718 р.) на Подолі налічувалося 1609 дворів, у яких мешкало близько 16 тис. осіб. З них 1471 двір належав міщанам (92 % від загальної кількості) та 73 (4,5 %) — козакам⁷¹.

У 1737 р. кількість дворів збільшилася до 1729, що становило 53,4 % від усього населення Верхнього Києва і Печерська⁷².

У 1742 р. на Подолі мешкали 19 942 особи усіх категорій населення, в тому числі і неоподаткованих: духовенство і члени їх сімей, студенти академії, військові регулярної служби, козаки, прислуга тощо⁷³. Така кількість жителів (близько 20 000) лишалася незмінною майже до кінця століття.

У 1739—1763 рр. на Подолі було 2140 дворів⁷⁴. Проте після епідемії чуми 1770—1771 рр. їх чисельність у 1775 р. скоротилася до 1920⁷⁵.

Однак вже “Відомість обліку дворів по Старому Києву і Подолу” 1784 р. зафіксувала близько 2 600 дворів, розташованих на Подолі і у передмістях Нижній Кудрявець, Плоске та Кожум’яки⁷⁶.

У 1799 р., після ліквідації церковного землеволодіння (1786) і проведення урядових реформ кінця XVIII ст., кількість садиб на Подолі уперше за XVII—XVIII ст. досягла максимального показника — 2525⁷⁷.

Наслідком урядових реформ XVIII ст. стали зміни у співвідношенні між становими групами населення. Зі створенням у 1721 р. Головного магістрату і перетворенням колишніх ратуш у великих містах у магістрати київське міщанство (як це мало місце і в інших містах російської імперії) було поділене за майновим цензом на дві категорії, які відрізнялись у правовому відношенні: “шановане товариство” і “мізерні”⁷⁸. Цей поділ законодавчо закріпив розшарування міщанства, яке фактично існувало вже у XVII ст., коли урядовці магістрату і верхівка купецтва, на відміну від середньої верстви міщанства, користувалося “шляхетним правом”. Однак до реформи 1721 р. представники всього міщанського стану юридично мали рівні права: обирати урядовців магістрату і бути обраними, вимагати від магістрату звіти про господарську діяльність тощо. Після 1721 р. тільки за “шанованим товариством” зберігалося право обрання зі свого середовища

війта та здійснення контролю над міським бюджетом. “Табель про ранги” 1722 р. надавала урядовцям магістрату дворянські права. У 1723 р. з 1471 міщанського двору Подолу тільки 119 (до 8 %) належали “привілейованим”, 269 (до 20 %) — “середнім” та 925 (до 62 %) — “мізерним” міщанам, що мали лише по одній хаті ⁷⁹. “Жалувана грамота містам” 1785 р., крім “іменитих громадян” (яким відповідало “шановане товариство” реформи 1721 р.), виокремила з міщанства у окрему станову групу купців (вони за сумою капіталів поділялись на І—ІІІ гільдії) і ремісників, звільнених з-під юрисдикції магістрату. Натомість цехи підпорядковувалися Управі ремісничих цехів. До міщанського стану з 1785 р. належали лише середні і дрібні власники нерухомості у місті. Як окрему станову групу “Жалувана грамота” 1785 р. виділяла приїжджих купців та іноземців, котрі перебували під юрисдикцією Київської губернської канцелярії ⁸⁰. Обмежений і непослідовний характер урядових реформ 1721 та 1785 р. не дозволяв до кінця ліквідувати у Києві (в першу чергу на Подолі) середньовічний становий поділ та ремісниче виробництво, що гальмували розвиток у місті прогресивних правових, майнових і економічних відносин.

Втрата домінуючих позицій Подолу як адміністративного та економічного центру міста наприкінці XVIII ст. викликана розвитком і піднесенням Верхнього міста та Печерська, де перебували військовий і цивільний губернатори, вищі офіцери та чиновники, знаходилися особняки міської аристократії. Саме туди з Подолу поступово переміщувалися центри міського економічного, культурного і суспільного життя.

Завершенням третього періоду стала пожежа 1811 р., що знищила подільську забудову. Післяпожежне відродження Подолу за планом В. Гесте (який у Києві ніколи не бував і при розробці плану не враховував топографічну специфіку подільського рельєфу та історичні традиції) призвела до повного знищення старовинної міської мережі. Середньовічна радіальна вулична мережа була заміненена на регулярну. Кількість будинків, що підлягали відбудові, згідно з планом обмежувалася до 600.

Звичайно, відбудова Подолу першої чверті XIX ст. мала ряд позитивних наслідків. Однак саме стихійне лихо 1811 р. стало “останньою краплею”, що вирішила подальшу долю і шляхи розвитку цього історичного району у загальноміській структурі.

¹ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — К., 1982. — № 113. — С. 52.

² Там же. — № 128. — С. 54.

³ R u l i k o w s k i E. Kijow // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Т. IV. — Warszawa, 1883. — S. 84.

⁴ Б о п л а н Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. — К., 1990. — С. 28.

⁵ Там же. — С. 125. — Примітка 22.

⁶ Там же. — С. 28; І с а є в и ч Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. — К., 1982. — С. 113—129.

⁷ Я к о в е н к о Н. М. Нове джерело про київський замок // Архіви України. — 1980. — № 2. — С. 65—67; Описание Киевского замка 1552 года. Февраль-март // Архив Юго-Западной России: В 8 ч. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 106; К л е п а т с к и й П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С. 327; В е р е ш и н с к и й Ю. Способ заселения нового Киева и обороны бывшей столицы Киевского княжества от всякой опасности без обременения его величества короля и без затрат для короны польской, объясненный господам послам будущего Краковського сейма (1595) // Киевская старина (далі — КС). — 1894. — № 3. — С. 403—425; Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 104. — С. 51.

- ⁸ Сказание священника Кирилла Ивановича о реставрации Пирогощи (1613) // КС. — 1882. — № 2. — С. 413—417.
- ⁹ Алферова Г. В., Харламов В. О. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982. — С. 53—54; Эрнст Ф. Л. Архитектура Киева XVII в. // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. — К., 1984. — С. 21; Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 110. — С. 51; Боплан Г. Л. Назв. пр. — С. 129. — Примітка 29; Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. — К., 1893. — С. 332.
- ¹⁰ Випис з актових книг київської ратуші про продаж будинку з садибою у Києві С. Андрієвичем Межигірському монастирю (1615). — Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУК), ф. 221, оп. 1, од. зб. 632, арк. 1.
- ¹¹ Копія привілею Сигізмунда III на продаж будинку і плацу К. Ісаєвича шевсько-му цеху (1609). — ЦДІАУК, ф. 221, оп. 1, од. зб. 269, арк. 29.
- ¹² Виписи з актових книг київського магістрату про продаж будинку з “дідицим” мастком С. Радковича кравецькому цеху (1641). — ЦДІАУК, ф. 221, оп. 1, од. зб. 157, арк. 1.
- ¹³ Боплан Г. Л. Назв. пр. — С. 28.
- ¹⁴ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Отд. II. — К., 1874. — С. 105; Розвидовский П. Записки о киевском доминиканском монастыре // [Болховитинов Е.] Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. — К., 1825. — Прибавления. — С. 30—31.
- ¹⁵ Про продаж будинку Б. Гребеніковича Межигірському монастирю (1615). — ЦДІАУК, ф. 221, оп. 1, од. зб. 633, арк. 1; Мухин Н. Указ. соч. — С. 325.
- ¹⁶ Описание Киевского замка 1552 года. Февраль-март. — С. 106.
- ¹⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Отд. II. — С. 103.
- ¹⁸ Розвидовский П. Указ. соч. — С. 30—31.
- ¹⁹ Козловська В. Є. Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р. — Науковий архів Інституту археології НАН України (далі — НА ІА НАНУ), ф. 20, од. зб. 23, арк. 2, 2 (зв.), 5.
- ²⁰ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 17. — С. 36; № 154. — С. 58.
- ²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: репринтне видання: у 11 т., 12 кн. — Т. IX. — К., 1996. — С. 332—333.
- ²² Борисенко В., Савченко С. Київ у другій половині XVII ст. // КС. — 1993. — № 4. — С. 93; Rulikowski E. Назв. пр. — С. 84.
- ²³ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 204—205, 207, 208. — С. 67.
- ²⁴ Там же. — № 210, 212. — С. 68—69.
- ²⁵ Там же. — № 230. — С. 71.
- ²⁶ Там же. — № 236. — С. 72.
- ²⁷ Берлинський М. Ф. Опис міста Києва. — К., 1991. — С. 118, 128.
- ²⁸ Алферова Г. В., Харламов В. О. Указ. соч. — С. 73—74.
- ²⁹ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 224. — С. 70; № 337. — С. 89.
- ³⁰ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України. — 1990. — № 1—3. — С. 31; Берлинський М. Ф. Назв. пр. — С. 253, 254; Ернст Ф. Київ. Провідник. — К., 1930. — С. 618; Петров Н. Историко-топографические очерки Древнего Киева. — К., 1897. — С. 194; Акты Б. Хмельницкого и его последователей о привилегиях грекам // КС. — 1884. — № 12. — С. 716—717.
- ³¹ Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. — К., 1931. — С. 167—177.
- ³² Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 265—266. — С. 78.
- ³³ Дегтярьов М., Нестеровська З., Селіванова Н. Церква Миколи Притиска на Подолі // З історії української реставрації. — К., 1996. — С. 188—190.
- ³⁴ Георгиевский А. Киево-Подольская церковь Николы Доброго. — К., 1898. — С. 41.
- ³⁵ Берлинський М. Ф. Назв. пр. — С. 252.
- ³⁶ Там же. — С. 253; Петров Н. И. Указ. соч. — С. 194.
- ³⁷ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 265. — С. 78.
- ³⁸ Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А. Дослідження урочищ Гончарі-Кожум'яки у 1987—1989 р. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 238—270.
- ³⁹ Берлинський М. Ф. Назв. пр. — С. 135, 161, 182, 198.
- ⁴⁰ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 301, 306. — С. 83—84; Малиженковський Н. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь // Киевские епархиальные ведомости. — 1895. — № 1—24. — С. 381.
- ⁴¹ Лазаревский А. М. Где находился киевский дом Саввы Туптала? // КС. — 1887. — № 6. — С. 383; Лазаревский А. М. Документальные сведения о Савве Туптале и его роде // КС. — 1882. — № 8. — С. 382—384.

- ⁴² Алферова Г. В., Харламов В. О. Указ. соч. — Додаток: авторська реконструкція плану Києва 1695 р.; Меленський А. План Києва: друга та третя частини (1803). — НА ІА НАНУ, ф. 14, од. зб. 116.
- ⁴³ Алферова Г. В., Харламов В. О. Указ. соч. — С. 92—93.
- ⁴⁴ Там же. — С. 89.
- ⁴⁵ Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 156; Про пожежу на Подолі (1780). — ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, од. зб. 9670, арк. 1.
- ⁴⁶ Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. // КС. — 1904. — № 9. — С. 242.
- ⁴⁷ Иконников В. С. Указ. соч. // Там же. — № 10. — С. 16; Молчановский Н. Киевское городское управление в 1786 г. // КС. — 1889. — № 5. — С. 380.
- ⁴⁸ В[ладимирский-Буданов] М. Ф. Население Киева в 1742 г. // КС. — 1885. — № 4. — Документы. — С. 1—10.
- ⁴⁹ Скільки грошей витрачено на придбання двору для цеху гончарного. — Державний архів Києва (далі — ДАК), ф. 329, оп. 1, од. зб. 8, арк. 4; Лазаревська К. Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 294.
- ⁵⁰ Андрієвський А. А. Киевские смуты середины прошлого столетия // КС. — 1886. — № 12. — С. 667; Лучицкий И. В. Киев в 1766 г. // КС. — 1888. — № 1—3. — С. 1—74.
- ⁵¹ Петров Н. И. Указ. соч. — С. 35.
- ⁵² Иконников В. С. Указ. соч. // КС. — 1904. — № 9. — С. 252; № 10. — С. 1.
- ⁵³ Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 163; Иконников В. С. Указ. соч. — С. 268.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Відомість про прибутки та витрати при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802—1808). — ДАК, ф. 320, оп. 2, од. зб. 1, арк. 3.
- ⁵⁶ Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 253—254.
- ⁵⁷ Малижєновський Н. Указ. соч. — С. 381.
- ⁵⁸ Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 154, 248, 268.
- ⁵⁹ Там же. — С. 252, 253, 255; Крощенко Л. Гражданские постройки Ивана Григоровича-Барского // Советская архитектура. — 1981. — № 1. — С. 29—30; Киев. Энциклопедический справочник. — К., 1985. — С. 492.
- ⁶⁰ Крощенко Л. Указ. соч. — С. 29—30; Іваненко І., Камінецький О. Загадки старовинного рукопису // Наука і культура. — К. 1987. — Вип. 21. — С. 285—286.
- ⁶¹ Про кахлі для будівництва печей у будинку С. Андрієвського (1752). — ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, од. зб. 2085, арк. 1; Опис двору і маєтності І. Підгурського (1780). — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. П, од. зб. 26, арк. 112—120; В[ладимирский-Буданов] М. Ф. Указ. соч. — С. 1—10; Лучицкий И. В. Указ. соч. — С. 52—53.
- ⁶² Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 181 (примітка 191), 248, 252, 253, 255, 268 (примітка 147); А[ндрієвський] А. Контроль Губернской канцелярии над расходами киевского магистрата по исправлению некоторых городских надобностей // КС. — 1892. — № 9. — Документы. — С. 420—422; Крощенко Л. Указ. соч. — С. 29—30.
- ⁶³ Отченашко В. Ф. Садиби Івана Григоровича-Барського та Юрія Дранчева на Подолі // Пам'ятки архітектури і мистецтва у світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». — К., 1996. — С. 72—74; Чолобитна дружини бунчукового товариша С. Рибальського про невиконання заповіту її чоловіка його братом, Г. Рибальським (1785). — ЦДІАУК, ф. 193, оп. 2, од. зб. 199-а, арк. 1.
- ⁶⁴ Кадомська М., Отченашко В. Будинки XVIII ст. по вул. Притискомі-кільській у Києві // З історії української реставрації. — К., 1996. — С. 30—35.
- ⁶⁵ Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 19, 49; Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 256.
- ⁶⁶ Там же. — С. 200 (примітка 478), 254, 269 (примітка 167); Георгиевский А. Указ. соч. — С. 14; Киев. Энциклопедический справочник. — С. 157, 430, 534.
- ⁶⁷ Петров Н. И. Сампсониевский фонтан // КС. — 1896. — № 5. — Документы. — С. 33—36; Відомість про прибутки та витрати при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802—1808). Арк. 3; Опис будинків Подолу (1806). — ДАК, ф. 1, оп. 2-а, од. зб. 35, арк. 64—66.
- ⁶⁸ Про будинок І. Котляревського (1802). — ДАК, ф. 1, оп. 2, од. зб. 459, арк. 38; План будинку київського купця Н. Сухоти, на місці якого передбачається спорудити новий житловий кам'яний корпус (1804). — ІР НБУВ, ф. XXVIII, од. зб. 849, арк. 47 (малюнок № 41). Про чотири крамниці під будинком колишнього кушнірського цеху (1808). — ДАК, ф. 165, оп. 1—32, од. зб. 14; Опис будинку О. Балабухи (1811). — ДАК,

ф. 1, оп. 1, од. зб. 80, арк. 10; Про двір Г. Киселівського (1811). — ДАК, ф. 1, оп. 1, од. зб. 80, арк. 139; Про будинок Г. Киселівського. — ДАК, ф. 1, оп. 1, од. зб. 133, арк. 1.

⁶⁹ Иконников В. С. Указ соч. — С. 241.

⁷⁰ Там же. — С. 258; В[овк] Ф. Киев в 1787 г. и дед покойного Бунге // КС. — 1895. — Документы. — № 9. — С. 64.

⁷¹ Перковський О. Л. Про численність населення Києва на початку XVIII ст. // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К. 1992. — С. 144—155.

⁷² Перковский А. Л. Новые данные о населении Киева в середине XVIII века // Вопросы истории. — 1982. — № 6. — С. 176.

⁷³ Там же. — С. 178.

⁷⁴ Иконников В. С. Указ. соч. — С. 244—245; Андриевский А. А. Указ. соч. — С. 667.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Відомість обліку дворів, будинків і населення по Старому Києву і Подолу (1784). — Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 3, од. зб. 34, арк. 1—23.

⁷⁷ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — С. 139. Примітка 3.

⁷⁸ Каманин И. Последние годы самоуправления по Магдебургскому праву // КС. — 1888. — № 9. — С. 612; История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. — М., 1983. — С. 286, 339.

⁷⁹ Перковський О. Л. Назв. пр. — С. 176.

⁸⁰ Молчановский Н. Указ. соч. — С. 380—381.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

А. І. ВЕСЕЛОВСЬКИЙ (Київ),

Г. І. ДЖАПАРІДЗЕ (Тбілісі), А. А. СІЛАГАДЗЕ (Тбілісі)

КАСИМ-БЕЙ — СИН КОЗАЦЬКОГО ОТАМАНА

У другій половині XVIII ст. османське володарювання в Єгипті остаточно занепало. Верховна влада намісника турецького султана — паші стала номінальною. Єгиптом практично управляла мамлюкська¹ олігархія (бейлікат) у складі 18—24 беїв (або санджак-беїв)², яка час від часу піднімала антиосманські повстання, добиваючись повної незалежності від Порти.

Етнічний склад єгипетських мамлюків — рядових воїнів (нижча ланка), ага³ і кашифів⁴ (середня ланка), беїв (вища ланка), у другій половині XVIII ст. був досить строкатим. Переважали в ньому мамлюки грузинського походження, які потрапляли в Єгипет внаслідок работоргівлі як військові полонені та раби⁵. Вони становили щонайменше 60—70 % бейлікату. Крім грузинів, серед мамлюків було багато представників різних етнічних груп Північного Кавказу, яких арабські автори найчастіше називали черкесами. Були серед мамлюків і представники балканських народів та росіяни.

Про наявність російських мамлюків у Єгипті повідомляв офіцер грузинської артилерії Манучар Качкачишвілі (Максим Качкачов), який відвідав Єгипет у 1786 р.⁶ У 1787 р. він надіслав цінні донесення на ім'я князя Г. Потьомкіна про етнічний склад мамлюкської олігархії (загалом 18 беїв) та про початок турецької експедиції на чолі з адміралом турецького флоту Хасаном Капудан-паші проти бунтівливих мамлюкських беїв, якими керував грузинський дуумвірат — шайх ал-балад⁷ Ібрахім-бей ал-Кабір та Мурад-бей⁸.

У сучасних західних дослідженнях з історії та етнічного складу мамлюків нічого не говориться про мамлюків українських. Справа в тому, що вони не згадуються і в арабських історичних джерелах другої половини XVIII — початку XIX ст., а також у західноєвропейській літературі того ж періоду, присвяченій Єгипту. Що ж до нечисленних відомостей у деяких давно виданих працях і в порівняно недавно виявлених у російських та грузинських архівах документах, що певною мірою проливають світло на це питання, то вони, на жаль, залишилися непоміченими.

Звернемося до фактів.

У 1772 р. мамлюкський володар Єгипту Алі-бей ал-Кабір, син грузинського православного священика, який у 1768—1773 рр. повстав проти турецького султана й проголосив себе незалежним, направив свої війська на завоювання Сирії⁹. Алі-бею, який тримав в облозі м. Яффу, військову допомогу подав граф Олексій Орлов (брат фаворита імператриці Катерини II), який командував російським флотом, що діяв у той час у Середземному морі проти турків.

Перебуваючи на острові Парос, О. Орлов наприкінці серпня 1772 р. направив до Алі-бея (для встановлення з ним контактів) двох своїх офіцерів, у тому числі С. І. Плещеева (1752—1802). Вже 7 вересня їх прийняв

бунтівний бей. Плещеев перебував у таборі Алі-бея до 25 вересня, потім повернувся на Парос, відвідав на зворотньому шляху Єрусалим. Про свій вояж молодий морський офіцер детально розповів у своїх “щоденних записках”, які були опубліковані в 1773 р.¹⁰

Записки С. І. Плещеева, як очевидця подій у Яффі, досить цінні для вивчення взаємовідносин між командуванням російського флоту та Алі-беєм. Крім того, саме Плещеев, наскільки нам відомо, вперше згадує *українців* поряд з грузинами, черкесами, абазинами і калмиками серед мамлюків в армії Алі-бея¹¹. Виявляється, що українців було “достатньо числом... різних станів”. Плещеев так змальовує шлях, яким вони потрапляли до Єгипту: “Татари, нападаючи на суміжні з ними українські землі і захоплюючи в полон місцевих людей, привозили їх продавати до Константинополя, а звідти вони потрапляли у Великий Каїр”¹².

Очевидно, що полонених з України, яка в той час уже входила до складу Російської імперії, називали росіянами. На користь такої думки свідчить приклад Касим-бея, одного з представників мамлюкського бейліката з 1783 по 1800 рр.

В історичних працях єгиптянина Абд ар-Рахмана ал-Джабарті (1753—1825/6) та ліванця Нікули ат-Турка (1763—1828) зазначено, що Касим-бей мав *нісбу* (додаткове ім'я, що вказує на походження) ал-Муску¹³ або ал-Мускубі¹⁴, що для тодішніх єгиптян означало москвича або росіянина.

Манучар Качкачишвілі у своєму списку бунтівливих мамлюкських бейів згадує Касим-бея і називає його руським¹⁵. Однак в іншому своєму донесенні князю Г. Потьомкіну від 10 травня 1787 р. він точно вказує на те, що Касим-бей був сином бахмутського козацького отамана¹⁶.

В 1789 р. в Колегії іноземних справ Росії було підготовлено записку з біографічними даними про єгипетських бейів. У записці названо Касим-бея, правителя провінції Середнього Єгипту, і зазначено, що він походив з України, а його попереднє ім'я — Симон Кирилович Руценков¹⁷. Отже, Касим-бей був уродженцем України¹⁸. Ці відомості ще раз підтверджують наявність українців серед мамлюків, зокрема у складі мамлюкського бейліката.

Те, що збереглися не тільки справжнє ім'я й прізвище Касим-бея, а й ім'я та рід діяльності його батька, — випадок практично унікальний в історії мамлюків. Звичайно немусульманські імена мамлюкських бейів арабські джерела не повідомляють, а інші (як правило, грузинські) хоч і роблять це, але дуже рідко і не повністю.

Що ж відомо про життя й діяльність Касим-бея?

Згідно з французькими архівними матеріалами (в них Касим-бея називають росіянином), він 16—17-річним юнаком був захоплений у полон татарами і проданий¹⁹. Подальшу його долю можна простежити у праці ал-Джабарті з історії Єгипту (Аджаїб ал-асар). З'ясовується, що після смерті свого господаря — мамлюкського правителя Єгипту Мухаммад-бея Абу Захаба (1773—1775), він перейшов у власність грузина Ібрахім-бея ал-Кабіра, який разом з іншим грузином Мурад-беєм з деякими перервами правив Єгиптом з 1775 до 1798 рр., тобто до завоювання його Наполеоном.

Касим-бей, одержавши, вірогідно, свободу від Ібрахім-бея, швидко просувався по службі. При ньому він став кашифом однієї з чотирьох найголовніших областей Єгипту — Мануфії, а 1 липня 1783 р. його було піднесено до рангу санджак-бея²⁰. До кінця свого життя Касим-бей залишався прихильником Ібрахім-бея ал-Кабіра, а в 1786 р. брав участь в антитурецькому виступі мамлюків під керівництвом Ібрахіма та Мурада і зу-

стрічався з російським консулом в Александрії бароном фон Тонусом з метою одержати військову допомогу від Росії у боротьбі проти Порти²¹. В липні 1798 р., після поразки від Наполеона, Касим-бей разом з Ібрахімом відступив у Сирію, де в союзі з турками мамлюки продовжували воювати проти французів. Безсумнівно, Касим-бей відігравав значну роль у мамлюкській олігархії двох останніх десятиліть XVIII ст.

Дата смерті Касим-бея в джерелах точно не визначена. Це пояснюється тим, що в кінці XVIII ст. в Єгипті, крім Касим-бея ал-Муску, були й інші беї, які також мали ім'я Касим-бей (Касим-бей Абу Сайф та Касим-бей Амін ал-Бахрайн). Ал-Джабарті їх чітко розмежовує у своєму історичному творі про перші сім місяців окупації Єгипту французами²². Те саме робить і Нікула ат-Турк²³. Проте плутанина все-таки залишилася.

2 березня 1799 р. ал-Джабарті у своїй обширній хроніці (Аджанб ал-асар) пише, що наприкінці ша'бана 1213 р. хіджри, тобто на початку лютого 1799 р., французи розпочали облогу фортеці ал-Аріш (на Синайському півострові, на узбережжі Середземного моря, біля кордонів Палестини), яку охороняли 1000 магрибських та албанських солдатів. На допомогу оточеним прибув Касим-бей Амін ал-Бахрайн з 700 солдатами. Не зумівши прорватись у фортецю, він став табором поруч. Вночі на нього зненацька напали французи. Касим-бей Амін ал-Бахрайн та його солдати загинули²⁴. Це відбулося в першій декаді лютого. Незважаючи на чітку вказівку ал-Джабарті, в покажчиках власних імен англійського перекладу його праці загиблий бей ототожнений з Касим-беєм ал-Муску²⁵.

Нікула ат-Турк також повідомляє, що в битві з французами загинув Касим-бей ал-Муску²⁶, однак у французькому перекладі цього твору (його зробив відомий арабіст G. Wiet) загиблого названо: Касим-бей Амін ал-Бахрайн²⁷. Перекладач, очевидно, виходив з відомостей ал-Джабарті. Саме вони дають можливість встановити, що під фортецею ал-Аріш у 1799 р. загинув не син козацького отамана, а його тезко — Касим-бей Амін ал-Бахрайн.

Справа в тому, що в кінці опису подій кожного року ал-Джабарті чітко фіксує померлих того року найвідоміших єгиптян — представників цивільної і військової еліти. В некрологах 1213 р. хіджри, тобто 1799 р. н.е., Касим-бея ал-Муску немає. Його некролог з'являється тільки через два місячних роки, у 1215 р. хіджри, тобто у 1800—01 р. н.е., що, безумовно, вказує справжню дату смерті Касим-бея ал-Муску.

Таким чином, Касим-бей помер 1215 р. хіджри, що відповідає періоду від 25 травня 1800 — до 13 травня 1801 рр. н.е. Трапилося це в Сирії, де в той час, як і в Єгипті, лютувала чума. Вона почала поширюватися з Асюта у верхньому Єгипті в місяці ша'бані, тобто з 18 грудня 1800 р. н.е. по 15 січня 1801 р. н.е., і досягла свого апогею в останній місяць року — зу-л-хиджі, тобто з 15 квітня — до 13 травня 1801 р. н.е.²⁸ Імовірно, що Касим-бей став жертвою епідемії, яка забрала життя багатьох відомих мамлюкських беїв (у тому числі й вищезгаданого Мурад-бея, грузина, одного з правителів Єгипту). Точне число й місяць його смерті ал-Джабарті не згадує, та можна припустити, що це сталося в перші місяці 1801 р. Місце його поховання невідоме.

У короткому некролозі ал-Джабарті повідомляє деякі деталі біографії Касим-бея, вказуючи при цьому, що він був м'якою й доброю, але скупую людиною і не любив повертати свої борги²⁹. Як стверджує Манучар Качкачишвілі, Касим-бей був визначним беєм в Єгипті і його поважали Ібрахім-бей та Мурад-бей³⁰.

Кілька слів про сімейне життя Касим-бея. Він був одружений з удовою свого товариша в рабстві — Хасан-бея ат-Тахтаві³¹. Після смерті Касим-бея вона вийшла заміж за Мурад-бея, який загинув у грудні 1805 р.³² Про нащадків Касим-бея ал-Муску нічого не відомо. Більшість мамлюків не залишили продовжувачів свого роду. Їхні діти дивним чином часто помирили в ранні роки. Але навіть у випадку, якби у Касим-бея залишався син, то, за мамлюкським звичаєм, він не успадкував би статку свого батька. Спадкоємцями ставали найближчі й довіренні кашифи мамлюкських беїв.

Касим-бей мешкав в аристократичному районі східної частини Каїра, на північ від Біркат ал-філ, тобто Слонового ставка. Територію навколо нього почали заселяти у період владарювання мамлюків, і ця тенденція посилювалася в XVI—XVII ст. Між 1650 і 1755 роками в північній частині ставка (Давудія) вже знаходилося 40 % резиденцій правлячої еліти Каїра³³. Касим-бей мав великий будинок у кварталі Кавсун, поблизу Давудії³⁴, поряд з яким він споруджував резервуар для води (сабіл). Французи конфіскували будинок і розмістили в ньому своїх вчених³⁵, зруйнувавши при цьому недобудований резервуар³⁶. У вересні 1803 р., після поразки французів і повернення мамлюків до Каїра, будинок Касим-бея зайняв мамлюк Осман-бей ал-Бардісі³⁷.

На жаль, прекрасний будинок Касим-бея з розкішними двором і садом³⁸ не зберігся до наших днів. А втім, такою ж була доля й інших прекрасних мамлюкських палаців навколо ставка і в другому аристократичному районі — Азбакія. Вони зникли з лиця землі, а вивчення життя й діяльності їхніх володарів стало завданням сучасних дослідників.

¹ Мамлюки — раби, яких у дитячому чи юнацькому віці вивозили в Єгипет. Їх навчали воєнному мистецтву, і з часом їм надавали волю. З середини XIII — до початку XIX ст. мамлюки становили військову аристократію, правлячу верхівку країни.

² Бей (бег) або санджак-бей, — правитель області в османській воєнно-адміністративній ієрархії Єгипту. Цей турецький термін відповідає арабському *амір*, *амір ал-ліва*. У XVIII ст. практично всі беї в Єгипті були мамлюками.

³ Ага — офіцер вищого рангу в семи османських військових корпусах (*оджак*), що розміщувалися в Єгипті і були зобов'язані захищати османське панування в країні. З другої половини XVIII ст., коли мамлюкська олігархія практично незалежно управляла Єгиптом, на посаду аги звичайно висували мамлюків, які служили у цих корпусах.

⁴ Кашиф — посада нижче бея і підпорядкована бею. Кашифи направлялися в різні області Єгипту правителями для здійснення контролю над ілтизамами своїх патронів (беїв) (ілтизам — відкуп, право збирати податки в сільських місцевостях).

⁵ Работоргівлі в Грузії, що дістала широкого розповсюдження в XVI—XVIII ст., сприяли нашестя сусідніх мусульманських держав — Сефевідського Ірану й Османської імперії, а також набіги дагестанців. Як в Ірані, так і в різних частинах Османської імперії (Єгипет, Ірак) з грузинських військовополонених та невільників (після прийняття ними ісламу) формувалися найбільш боєздатні військові з'єднання. Жінки поповнювали гареми перських і турецьких сановників. За даними західноєвропейських авторів, у XVI—XVII ст. тільки з чорноморських портів Грузії в Туреччину щороку вивозилося близько 3 тис. грузинських невільників.

⁶ М а ч а р а д з е В. Г. Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов XVIII века. — Тбилиси, 1967. — С. 23; Повідомлення Манучара Качкачишвілі підтверджуються французькими та англійськими архівними матеріалами (див.: C r e c e l i u s D. The Mamluk beylicate in the last decades before its destruction by Muhammad'Ali Pasha in 1811. — b: The Mamluks in Egyptian politics and society. Edited by Th. Philipp and U. Haarmann. — Cambridge, 1998. С. 118—139 (Russian Mamluks).

⁷ Шайх ал-балад, буквально — володар міста (Каїра), з середини XVIII ст. був вищим рангом в олігархії мамлюків.

⁸ У грузинській історіографії давно виявлено й ім'я Ібрахім-бея ал-Кабіра (арабське ал-кабір — старший або великий) — Абрам Шинджікашвілі і його походження — він був з с. Марткобі, поблизу Тбілісі (Див.: Б е й - М а м и к о н я н Г. Грузинские мам-

люки в боротьбі за відновлення суверенітету Єгипта // Журн. "Мнатобі". — № 9. — 1957. — С. 127.). Що ж до Мурад-бея, то на його грузинське походження вперше вказав Манучар Качкачишвілі (В. Г. М а ч а р а д з е. Указ. соч. — С. 23.) Він, очевидно, уроженець Тбілісі або його околиць (Див.: М а р к о в а О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. — Москва, 1966. — С. 175. — Прим. 109).

⁹ Про Алі-бея див.: Li v i n g s t o n J. 'Ali Bey al-Kabir and the Mamluk Resurgence in Ottoman Egypt, 1760—1772. A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy Recommended for Acceptance by the Department of Oriental Studies. May. — 1968; C r e c e l i u s D. The Roots of Modern Egypt. A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760—1775. Minneapolis@ Xhicago, 1981; C r e c e l i u s D. Egypt in the eighteenth century. — The Cambridge History of Egypt. — Vol. 2. Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century. Edited by M.W. Daly. — Cambridge, 1998. — С. 79—82.

¹⁰ "Дневные записки путешествия из Архипелагского, России принадлежавшего острова Пароса в Сирию и к достопамятным местам, в пределах Иерусалима находящимся, с краткой историей Алибеевых завоеваний, российского флота лейтенанта Сергея Плещеева в исходе 1772 года". — СПб., 1772.

¹¹ Там же. — С. 46.

¹² Там же. — С. 46—47.

¹³ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar. Edited by Th. Philipp @ M. Perlmann. Text: Volumes I—III. — Stuttgart, 1994. — Vol. I. — С. 695. — Vol. II. С. 122. Ця праця ал-Джабарті, видатного єгипетського історика, охоплює період з 1668 до 1821 рр.

¹⁴ T u r c N i c o l a s. Chronique d'egypte, 1798—1804. (dit0e et traduite par G. Wiet. — Le Caire, 1950. — С. 11 (арабський текст). Нікула ат-Турк — син грецького підданого турецького султана (який емігрував у Ліван), придворний поет ліванського еміра Башіра Шихаба. Він був направлений еміром до Єгипту одразу після його окупації французами і залишався там до 1804 р. Див.: M a r s o t A. L. S. A Comparative Study of 'Abd al-Rahman al-Jabarti and Niquila al-Turk. — b: Eighteenth Century Egypt. The Arabic Manuscript Sources. Ed. by D. Crecelius. Claremont, 1999. — С. 115.

¹⁵ М а ч а р а д з е В. Г. Указ. соч. — С. 23.

¹⁶ Там же. — С. 30.

¹⁷ М а р к о в а О. П. Указ. соч. — Прим. 109. — С. 175.

¹⁸ Бахмут (з 1924 р. — Артемівськ) — місто обласного підпорядкування на півночі Донецької області. Перші згадки про Бахмут (Бахмутське козацтво, Бахмутський пост) належать до 1571 р. у зв'язку з необхідністю захисту місцевих соляних рудників від зазіхань Кримського ханства. В 1703 р., за указом Петра I, було споруджено Бахмутську фортецю, а в 1783 р. поселення дістало статус міста у складі Катеринославської губернії Російської імперії. І сьогодні місто залишається одним з центрів європейського видобутку солі.

¹⁹ C r e c e l i u s D. The Mamluk beylicate. — С. 135.

²⁰ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 122.

²¹ М а ч а р а д з е В. Г. Указ. соч. — С. 30.

²² Al-Jabarti's Chronicle of the First Seven Months of the Franch Occupation of Egypt. Edited and translated by S. Moreh. — Leiden, 1975. — С. 34.

²³ T u r c N i c o l a s. Chronique d'Egypte. — С. 11 (арабський текст).

²⁴ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 72.

²⁵ A Guide to 'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar. By Th. Philipp@ G. Schwald. — Stuttgart, 1994. — С. 152; 'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 72—73.

²⁶ T u r c N i c o l a s. Chronique d'Egypte. — С. 36 (арабський текст).

²⁷ Там же. — С. 52 (французький текст).

²⁸ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 255.

²⁹ Там же. — С. 270.

³⁰ М а ч а р а д з е В. Г. Указ. соч. — С. 30—31.

³¹ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 270.

³² Там же. — С. 484.

³³ R a y m o n d A. Cairo. City of History. The American University in Cairo Press, 2001. — С. 275—276.

³⁴ Essai de geographie des quartiers de residence aristocratique au Caire au XVIII eme siesle. — Journal of the Economic and Social History of the Orient. — Vol. VI. — Part I, May 1963. — С. 101. — № 126 — С. 80 (les quartiers de residence au Caire. Residences des Beys entre 1755 et 1798).

³⁵ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 53.

³⁶ Там же. — С. 270.

³⁷ Там же. — С. 405.

³⁸ Egypt in 1800. Scense from Napoleon's Description de l'Egypte. Edited by Robert Andreson and Ibrahim Fawzi. — London, 1987. — С. 116. Tranie Jean, Carmignia-

В. С. ШАНДРА (Київ)

**НОВОРОСІЙСЬКИЙ
І БЕССАРАБСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР
М. С. ВОРОНЦОВ (1823—1854)***

Важливого значення надавав М.С. Воронцов облаштуванню поліетнічного населення краю, виділяючи його корінну частину й іммігрантів. Схоже, що найпершу увагу він звернув на татар Криму, для яких було напрацьоване спеціальне положення 1823 р. Проект із зауваженнями генерал-губернатора, що в більшості своїй були спрямовані на захист татар, виносився на розгляд Державної ради¹. Цей нормативний акт враховував історичні традиції у землеволодінні та землекористуванні татарської знаті, намагаючись об'єднати їхні інтереси з позицією російських поміщиків. Особисто вільні татари-землероби прирівнювалися до державних селян, і для оброблення поміщицьких земель вони укладали умови з власником².

Сімферопольську межеву комісію було перейменовано у Таврійську і переведено 1833 р. в Одесу, в безпосереднє підпорядкування генерал-губернатора в розпорядчій своїй частині. Таким чином центральний уряд намагався прискорити межування, що дало б можливість урегулювати місцеве землекористування³.

Певною мірою М.С. Воронцов закріпив за собою право розпоряджатися земельними ділянками в межах генерал-губернаторства. В листі адмірала М.С. Мордвинова (1754—1845) до графа від 26 жовтня 1833 р. йдеться про майнові права на Байдарську долину, розташовану на Кримському півострові. Адмірал, посилаючись на укази російських самодержців, судові рішення, розпорядження губернаторів і Таврійської казенної палати, доводив своє право на володіння Байдарами. В той же час М.С. Воронцов дозволив передати частину земель у Байдарській долині татарам як первісним її власникам⁴. Ось чому М.Н. Мурзакевич наголосив у своїх спогадах, що “просвіщенейшого вельможу” татари зустрічали невимушено радісно. Відчувалося, що в ньому вони знаходили захист від повітового начальства⁵. Думаю, що татарська знать, серед котрої було багато релігійних діячів, на підтримку яких розраховував генерал-губернатор, оцінила його заходи по реставрації мечеті в Євпаторії та ханських гробниць у Бахчисараї⁶.

При М.С. Воронцові продовжувався процес доказовості дворянських прав магометанських та грецьких родів, розпочатий ще за Рішельє і Ланжерона. Спеціально створена при таврійському дворянському губернському зібранні комісія, що розбирала подані до Герольдії документи, припинила свою діяльність 1820 р. Хто не отримав підтвердження своїх прав, зверталися до М.С. Воронцова з проханням продовжити терміни пошуку. Справи про дворянство татарських і грецьких родів тяглися до 1837 р.⁷ Однак при розгляді Комітетом міністрів 1829 р. прохання таврійського та-

*З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2002. — № 1.

тарського дворянства дозволити обирати їх у члени нижніх земських судів М.С. Воронцов висловився категорично проти. Він вважав, що неосвіченість татарських дворян, недосконале володіння російською мовою не дозволяє їм займати виборні посади⁸. Через кілька років М.С. Воронцов змінив свою точку зору. 1835 р., розглянувши подання таврійського цивільного губернатора, він зважив на заслуги мурз перед імперією і дозволив їм брати участь у дворянських виборах до часу їхнього затвердження в дворянстві. В його урядовій записці зазначалося, що такий захід є тимчасовим, і він вдався до нього, щоб “ободрить целое многочисленное сословие края”⁹.

Для прискорення асиміляції останнього генерал-губернатор вирішив чинність нормативних актів, що були укладені для калмиків, поширити і на татар. За умов, що татари приймуть християнство, поселяться на державних землях і будуть їх обробляти, для них мала виділятися одноразова грошова допомога¹⁰. Важко встановити, наскільки результативними були ці заходи, можна лише констатувати, що генерал-губернатору довелося 1841 р. займатися масовим безладдям, допущеним під час цієї акції¹¹.

1836 р. М.С. Воронцов не підтримав намагання магометанського духовенства стати власником вакуфного майна¹² в Криму. За його переконанням, воно повинне було спершу довести своє право на власність. Комітет міністрів, розглядаючи це питання в 1839 р., зважив на позицію генерал-губернатора і доручив таврійському губернському прокурору бути присутнім у Таврійському магометанському духовному правлінні, коли там відбуваються торги на відкуп вакуфних земель¹³. Таким же чином вирішувалася того ж року можливість надання магометанському духовенству, за його проханням, права на торгівлю¹⁴. Та найскладнішим для М.С. Воронцова виявилось питання наділення цього стану землею з поширенням на нього державної податкової системи. 1839 р. ногайці Мелітопольського та інших повітів поскаржились, що магометанське духовенство володіє громадськими землями, не сплачуючи за це державі ніяких відшкодувань, тоді як ногайці сплачують подушне. Вирішення цієї проблеми Міністерство внутрішніх справ переклало на генерал-губернатора. Як з'ясувалося, до татарського духовенства були віднесені особи, які не належали до нього (всього таких виявилось 3992). Міністерство державних маєтностей пропонувало скористатися системою наділення землею, що була прийнята у православних церквах. Цю пропозицію М.С. Воронцов відхилив, оскільки кількість мечетей та духовних служителів при них у кожному поселенні була непропорційно великою порівняно з кількістю жителів. Міркування з цього приводу таврійського муфтія, зіперті на магометанські правила, ще більше заплутували питання. Уряд схилився до точки зору головного начальника краю, котрий пропонував духовенству, яке не обіймає посад, сплачувати звичайний оброк. Однак питання виявилось складним — з'ясування місцевих традицій у землекористуванні духовенства тяглося до 1851 р.¹⁵

1829 р. “хлебопашцев ногайского племени” було звільнено від постачання рекрутів до російської армії¹⁶. Перед членами уряду під час розгляду звернення уповноважених від старійшин постала дійсна картина з кримського життя. Уповноважені від ногайців — “вільних землевласників” вважали, що вони не мають однакових прав з татарами, хоча перебувають під скіпетром одного монарха. Татари і поселені на державних землях ногайці мали привілеї, не сплачували подушне, не відбували військову повинність. З'ясувалося, що справді в армії служать лише ті з ногайців, котрі були відпущені поміщиками на волю і віднесені до категорії вільних хлібопашців. Комітет міністрів схилився до введення як серед татар, так і

серед ногайців військової повинності. Микола І не заперечував, однак вважав за потрібне знати думку М.С. Воронцова щодо цього питання. Генерал-губернатор вважав, що ногайцям справді важко служити в армії, але, враховуючи їхні здібності до верхової їзди, краще формувати з них полки армійської кінноти. Звільняти ж від постачання рекрутів не варто, оскільки й інші народи Криму почнуть вимагати того ж. Як і таврійський губернатор, М.С. Воронцов вважав, що це питання потребує якнайдетальнішого з'ясування, бо формувати з татар і ногайців окремі полки на зразок козацьких не слід — вони не одновірні з росіянами, а полкова служба здатна сколихнути в них давній войовничий дух. Якщо ж не можна відмовитися від формування саме таких полків, то треба розмішати їх серед російських, а полкових командирів призначати з корінних росіян¹⁷.

З призначенням М.С. Воронцова на посаду генерал-губернатора збіглося закінчення в основному терміну переваг і привілеїв, що їх надавав уряд іммігрантам. Уже у 1818—1819 рр. російським закордонним місіям було заборонено видавати паспорти для бажаючих переселитися на Південь імперії. Виключення дозволялося лише для тих, хто відмовлявся від грошової допомоги російського уряду¹⁸.

Відсутність чіткого правового забезпечення в соціальному становищі етнічних спільнот фактично диктувала ситуацію, в межах якої генерал-губернатор суб'єктивно вирішував питання їхніх колишніх привілеїв у кожному конкретному випадку. Тепер безпосередньо від нього, як головного правителя краю, залежала їх подальша доля. Він вирішив продовжити чинність попередніх законодавчих актів, однак значно зменшив терміни їх дії (до 3-х років — сплати податків і до 10-ти — звільнення від військових постойів)¹⁹. М.С. Воронцов йшов назустріч етнічним колоніям, однак при цьому урежимлював правила їх проживання в генерал-губернаторстві. Він взяв "под покровительство" сербів, що переселилися до Бессарабії у 1814 р. Їм була надана грошова допомога із застереженням, що в разі неосілості, вони будуть її позбавлені²⁰.

Нахічеванські вірмени сплачували податок на землю, але відмовилися, посилаючись на привілеї, виконувати ще й земські повинності. Генерал-губернатор пішов їм назустріч²¹. Дворічні пільги на сплату поземельного податку через неврожай дістали у 1828 р. німецькі колоністи, що поселились у Бессарабії²².

Подана міністру фінансів скарга керч-сникальських греків на незаконне стягнення Таврійською державною експедицією плати за купецькі свідоцтва розглядалась Комітетом міністрів, а потім передавалась на остаточне рішення генерал-губернатору. Ознайомившись з пільгами, наданими грекам ще за Катерини II, М.С. Воронцов дійшов висновку, що закони, згідно з якими вони звільнялися від сплати гільдійських повинностей, давно втратили чинність. За його рішенням, від сплати купецького внеску звільнялися ті, хто прожив у Криму 30 років, на решту поширювалися загальноросійські закони. Розпорядженням генерал-губернатора Таврійська казенна палата повертала першим стягнуті кошти, а іншим — оголошувала про припинення пільг. Таке рішення М.С. Воронцова задовольнило і Комітет міністрів, і імператора²³. В подальшому питання про поселення нових грецьких сімей, що прибували до Керчі, німецьких колоністів з Царства Польського уряд передавав на вирішення безпосередньо генерал-губернатору²⁴. Перелік справ, пов'язаних з колоністами, децю й задовгий, але він дає можливість спростувати твердження О.Ю. Захарової, що управління колоніями не входило до компетенції генерал-губернатора, бо цими питаннями займався попередник М.С. Воронцова генерал-губернатор І.М. Інзов, управляючий колоніями південного краю²⁵.

Упродовж 1828 р. М.С. Воронцов, за дорученням Миколи І, з'ясовував з малоросійським військовим губернатором М.Г. Рєпніним можливість переселення в Новоросію малоземельних і безземельних козаків. Новоросійський генерал-губернатор вважав, що переселяти варто громади в 500 душ, а не поодиноких бажаючих. Він поділяв думку міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, що поселення козаків можна організувати на військовий лад ²⁶.

1830 р. М.С. Воронцов вирішив прийняти на поселення колонію румелійських вихідців до 1 тис. осіб обох статей. Його приваблювали їхні професійні навички ремісників, виноробів, рибалок та матросів. Колонія отримувала пільги на сплату податків упродовж 25 років; дозволялося на вибір переходити до міщанського стану чи записуватися до матроських цехів. Про свої наміри генерал-губернатор сповістив імператора відповідною запискою, текст якої було покладено в основу положення Комітету міністрів від 14 жовтня 1830 р. ²⁷

Та чи не найпомітнішим було формування генерал-губернатором урядового ставлення до єврейського населення краю. Микола І, прихильник переведення євреїв у селянський стан та зарахування їх до категорії хліборобів, не вбачав у єврействі відмінних етнічних ознак, що полягали в ремісничо-торговельних навичках цього етносу. 1834 р. постало питання, як бути з єврейським шинкуванням у зв'язку з відкриттям у кількох населених пунктах Новоросійського краю ярмарок та наданням їм статусу містечок. Генерал-губернатор звернувся до Сенату з проханням унормувати ці зміни ²⁸.

З набуттям чинності урядового указу від 4 листопада 1837 р. про влаштування єврейських колоній вони перебували в повному розпорядженні М.С. Воронцова. Спершу генерал-губернатор намагався переконати уряд про доцільність передачі їх у відання палат державних маєтностей, що почали повсюдно відкриватись із заснуванням Міністерства державних маєтностей. Наступним кроком була пропозиція створити окремих "стіл" у своїй Канцелярії для ведення справ по облаштуванню єврейського населення краю. Однак як перша, так і друга пропозиції були відхилені міністром державних маєтностей П.Д. Кисельовим, котрий вважав, що місцеві установи його відомства й так обтяжені справами, а "стіл" стане додатковою інстанцією, що затримуватиме вирішення нагальних питань. Рекомендувалося доручити управління єврейськими колоніями чиновнику з особливих доручень при генерал-губернаторові. Ним став підполковник Демидов, що займався розміщенням колоній на державних землях Херсонської губернії. На державні кошти, що надходили з Херсонського повітового казначейства, він організовував постачання колоністів продуктами, худобою, завідував будівництвом помешкань і щомісячно надсилав М.С. Воронцову відомості про хід розселення євреїв, про сплату ними податків і виконання повинностей. На 1840 р. в його донесеннях йшлося про 9 колоній, в яких мешкали 927 сімейств, що становило 7025 осіб ²⁹. Інша частина євреїв-землевласників була поселена, за розпорядженням М.С. Воронцова, на державних землях Євпаторійського повіту Таврійської губернії ³⁰.

Наступним важливим заходом місцевої влади було налагодження в новоросійських містах, де мешкали євреї, коробкового збору. Міністерство фінансів 1839 р. підготувало про цей податок загальне положення, на основі якого розроблялося положення місцеве, що встановлювало систему сплати та визначало галузі господарювання, які підлягали цьому виду оподаткування. До того ж на основі попередніх розрахунків встановлюва-

лась кількість річного коробкового збору, називались особи, що його не сплатили. Для його вчасного перерахування єврейські кагали обирали відповідальних осіб, які стежили за сплатою та накопиченням недоїмок. Це була своєрідна система державного оподаткування, що мала свої особливості в кожному регіоні. Для одеських євреїв цей збір полягав у сплаті коштів за продаж каширної гов'ядини та птиці³¹.

У жовтні 1843 р., перебуваючи у Лондоні, М.С. Воронцов підготував всепідданийшу записку на ім'я начальника В. й. і. в. канцелярії О.С. Танєєва. Оскільки американська дослідниця П. Герлігі назвала лише один аспект цієї записки³², варто розглянути детальніше її зміст. У ній генерал-губернатор пропонував уряду відмовитись у своїй політиці від поділу євреїв на корисних ("полезных"), до яких зараховували купців 3-ї гільдії, цехових ремісників, землеробів та міщан-власників, і некорисних ("бесполезных"). До останніх відносили рабинів та інших духовних наставників, а також торгівців урозрадів. На думку М.С. Воронцова, дрібна торгівля, навпаки, потрібна сільській промисловості. Для переконливості він наводив приклад із землями, що входили до складу Речі Посполитої, в яких при відсутності "національного дрібного купецтва" дрібною торгівлею успішно займалися лише євреї.

Якщо вдатися до запропонованого урядом поділу, то серед євреїв краю до некорисних можна віднести 800 тис. осіб обох статей. Якщо їх насильно переселити в міста, як пропонувалося, то, найвірогідніше, це не дало б позитивних результатів. Звертаючись до монарха, генерал-губернатор нагадував, що євреї такі ж його піддані, як і інші народи, котрі 1812, 1830 і 1831 рр. довели свою вірність государю. М.С. Воронцов пропонував Миколі I не вживати заходів, що різко змінювали б становище євреїв, натомість радив продовжувати відкривати школи і через освіту досягати бажаних результатів. Якщо ж і вдаватися до переселення, то його слід здійснювати поступово. Хоча записка М.С. Воронцова й запізнилася, бо Комітет міністрів уже переглянув програму переселення євреїв у міста і змінив образливу назву "бесполезных" на "не имеющих производительного труда"³³, вона свідчить, що пропозиції генерал-губернатора спирались на реальний ґрунт, а не на кабінетні міркування столичного чиновництва. У своїй безпосередній діяльності він підтримував єврейство. Про це може свідчити схвалення ним рішення кагалу 1842 р. про спорудження синагоги у місті³⁴.

Успіх торгівлі в Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторстві, на думку одеського історика Д.Г. Атлас, залежав від заступництва М.С. Воронцова та його сприяння євреям шляхом заснування для них освітніх закладів. Така політика сприяла приїзду до Одеси єврейських негоціантів з капіталом, які купували нерухому власність і відкривали торгові будинки та фірми, що давали на середину 1850-х років мільйонні обіги капіталу³⁵.

Державний нагляд і контроль генерал-губернатор повинен був забезпечувати і в такій важливій галузі, як охорона держави від епідемій чуми і холери та утримання санітарного кордону. Південний регіон неодноразово потерпав від хвороб, що заносилися морським шляхом, а в окремих місцевостях поширювались з Азії. На Півдні постійно функціонували карантинні установи, діяльністю яких безпосередньо опікувалась Канцелярія генерал-губернатора. 1824 р. М.С. Воронцову довелося формувати штатні розписи для карантинних установ у Керчі та укласти проект протиепідемічних правил³⁶. Генерал-губернатор наполягав на введенні смертної кари за їх порушення. З цим не погоджувалися не тільки адмірал

О.С. Грейг, котрий вважав заходи генерал-губернатора жорстокими, особливо після придушення виступу в Севастополі, а й міністри фінансів і внутрішніх справ, які передбачали, що вони призведуть до зменшення торговельних доходів. Імператор, однак, зайняв позицію М.С. Воронцова³⁷.

1833 р. уряд вирішив не обмежуватися чорноморською смугою карантинів, а заснувати аналогічну на Азовському морі. Спорудження карантинів пропонувалося здійснювати з урахуванням намірів генерал-губернатора про їх мережу та кількісний склад³⁸. М.С. Воронцов визначив 521 пост для Новоросійського краю і Бессарабії³⁹. Переживши епідемії, він резонно рекомендував уряду організувати наукові експедиції на Схід для вивчення місцевих засобів боротьби з чумою⁴⁰. Московська дослідниця О.Ю. Захарова присвятила цілий розділ у своїй книзі цьому напрямку діяльності новоросійського генерал-губернатора, додавши сюди й заходи по ліквідації наслідків неврожаю, назвавши його досить сучасно: “Меры М.С. Воронцова по ликвидации чрезвычайных ситуаций в Новороссийском крае”⁴¹.

М.С. Воронцов продовжив політику, спрямовану на вивчення економічних ресурсів для подальшої експлуатації величезних природних багатств регіону. За його пропозицією, створювалося на акціях одеське товариство мінеральних вод. Для дослідження лікувальних властивостей останніх граф запросив дрезденського лікаря Струве та через відомого хіміка із Стокгольма Берцеліуса — його ад’юнкта Гартваля. Лікувальний заклад було відкрито у 1830 р.⁴² 1833 р. за сприянням М.С. Воронцова на березі Куяльницького лиману було споруджено перший санаторій⁴³.

Відкриті ще на початку ХІХ ст. поклади вугілля в с. Зайцево Катеринославської губернії практично не зацікавили владні структури. Проте М.С. Воронцов заборонив селянам самостійний видобуток, вважаючи цей промисел перспективним для “умеренного казенного дохода”⁴⁴. Без відомої казенної палати селяни здали землі підрядчику за орендну плату. Коли про це стало відомо Міністерству фінансів, знову виникла суперечка між Воронцовим і Канкріним. Перший визнавав права орендарів, а другий наполягав на тому, що надра належать казні. Імператор, однак, затвердив цього разу пропозиції Є.Ф. Канкріна⁴⁵.

Вугілля в Бахмутському повіті для бідного лісами Новоросійського краю було розцінено генерал-губернатором як добрий знак його майбутнього процвітання. Він вважав, що місцевий видобуток дозволить відмовитись від завезення вугілля з Великобританії. М.С. Воронцов разом з адміралом О.С. Грейгом уклали контракт на постачання місцевого вугілля для чорноморського флоту. Однак міністр фінансів знову не підтримав генерал-губернатора. Замість вільного освоєння нової для Росії галузі на шахти було накладено непомірний акцизний збір, що затримувало їх розвиток⁴⁶. На вимогу генерал-губернатора, в його розпорядження 1827 р. було відряджено з Луганського ливарного заводу гірничого чиновника для встановлення якості вугілля, відкритого в Таганрозькому градоначальстві⁴⁷. При складанні правил його добування в 1829 р. перемогла точка зору М.С. Воронцова. Сенатським указом Миколи І дозволялося з тих, хто започатковує добування вугілля, не знімати акцизного збору⁴⁸. Напевно, саме тоді генерал-губернатор почав його видобуток на власний кошт⁴⁹.

До Комітету міністрів лише з середини 1850-х років почали звертатися за дозволом підприємці інших регіонів. І до появи загальноімперських правил про добування металів та мінералів на державних землях, укладення яких затримувалося, а потреба у вугіллі була нагальною, міністр державних маєностей дозволив користуватися вже чинними новоросійськими правилами⁵⁰.

Відзначаючи роль М.С. Воронцова у розвитку нових галузей ввіреного йому регіону, слід, однак, зауважити, що кожний свій крок він узгоджував з Санкт-Петербургом, що свідчило про успіх централізованої політики уряду Миколи I стосовно підпорядкування окраїн центру держави. Здається, що переконувати міністра внутрішніх справ у важливості розвитку рибного промислу не було потреби. Однак генерал-губернатор підготував проект правил, за якими виписані ним з Голландії фахівці повинні були запровадити цей промисел у Керчі ⁵¹.

Традиційно за новоросійським генерал-губернатором, як і за іншими головними правителями країв, залишалося відкриття державних установ, введення нових посад у місцевому апараті управління, нагляд за місцевою адміністрацією. 1823 р. генерал-губернатор заснував приказ громадської опіки, якого до цього не було в регіоні. Йому здалась неправомірною відсутність Одеського повіту, і такий був утворений за його розпорядженням із відкриттям повітових присутствених місць ⁵². 1824 р. генерал-губернатор наказав начальникам губерній і градоначальникам звіти про стан губерній, що направлялись у Міністерство внутрішніх справ, в обов'язковому порядку надсилати до його Канцелярії. Губернатори узгоджували з ним свої заходи і, в першу чергу, ті з них, що стосувалися поліції. 1824 р. катеринославський губернатор обговорював її новий штат у зв'язку із заснуванням комітету для зрівняння міських повинностей, оскільки на Катеринослав не поширювались привілеї, як на інші південні міста ⁵³.

1825 р., за згодою М.С. Воронцова, на посаду одеського градоначальника було призначено генерал-майора П.І. Недгарта після звільнення з цієї посади графа О.Д. Гур'єва. Вплив генерал-губернатора на формування штатних розписів установ підтримав і Микола I, коли рекомендував міністру внутрішніх справ при укладенні загальних губернських штатів 1826 р. спиратися на думку головних правителів країв ⁵⁴. Таке поєднання міністерського, вертикального, і місцевого, горизонтального, управління тривало і в наступні десятиліття. Генерал-губернатор підтримав введення посади помічника поліцмейстера для Одеси, населення якої на середину 1840-х років значно зросло ⁵⁵. Тоді ж, за його поданням, було введено посади перекладача при ізмаїльському градоначальникові, державного чиновника в Одеському будівельному комітеті, ліквідовано посаду феодосійського градоначальника ⁵⁶, а в 1839 р., знову за поданням генерал-губернатора, Комітет міністрів дозволив заснувати креслярню при Одеському будівельному комітеті ⁵⁷. Впливав М.С. Воронцов і на урядові рішення про призначення, переміщення та зміщення з посад місцевих губернаторів, що детально досліджено О.Ю. Захаровою ⁵⁸.

Вже обіймаючи посаду кавказького намісника, М.С. Воронцов поставив перед урядом питання про відкриття в Одесі окремої установи для управління портом, мотивуючи це зростанням закордонної і внутрішньої торгівлі, об'єм якої зріс настільки, що контролювати її карантинний інспектор вже не міг ⁵⁹.

1852 р. було засноване при Канцелярії одеського військового губернатора паспортне відділення для видання паспортів іноземцям, причому утримувалося воно коштом міста ⁶⁰.

У культурно-просвітницькому житті південний регіон у Воронцовський період також зазнав помітних змін. В ювілейному виданні "Одесса. 1794—1894" (1895 р.) резонно зазначено, що "з 1823 р. починається новий — російський — період в історії розумового життя Одеси" ⁶¹. Для цього було здійснено й відповідні адміністративно-організаційні заходи — засновано Одеський навчальний округ у складі Бессарабської, Катерино-

славської, Таврійської та Херсонської губерній (1831), відкрито в Одесі православну єпископську кафедру (1837). Інформаційне забезпечення генерал-губернатора здійснював Одеський статистичний комітет (1835). 1843 р. його очолив освічений і здібний чиновник М.С. Воронцова А.О. Скальковський, котрий на основі зібраного матеріалу підготував багатогранний “Опыт статистического описания Новороссийского края”.

Розвиток історичних знань тут також був пов'язаний з ініційованою політикою найвищого державного сановника краю. Відомості про Крим збиралися для обґрунтування його включення до складу Росії. Уряд вважав себе виразником історичної справедливості, відновлюючи античні центри культури, що припинили свою діяльність після монголо-татарського і турецького завоювання⁶². Вже 1825 р. за підтримки М.С. Воронцова відкрився Одеський міський музей, що його очолив І.П. Бларамберг. Починаючи з 1825 р. генерал-губернатор звертався до губернаторів і градоначальників з циркулярами щодо оповіщення населення про передачу до музеїв старожитніх речей та з проханням повідомляти про їх знаходження⁶³.

1834 р. положенням Комітету міністрів генерал-губернатору доручалося підготувати статuti Одеського та Керченського музеїв⁶⁴. 1851 р. Міністерство внутрішніх справ для того, щоб запобігти продажу археологічних пам'яток, запропонувало підготувати правила про порядок надходження їх на державне зберігання. Особам, які віддавали до музеїв старожитні речі, виплачувалась їх вартість, для чого з державної скарбниці виділялася певна сума грошей. М.С. Воронцов наполягав на тому, щоб йому надсилали малюнки катакомбних фресок, а також на присутності при проведенні розкопок чиновників з особливих доручень місцевого градоначальника⁶⁵.

За сприянням генерал-губернатора 1839 р. було утворено Одеське товариство історії і старожитностей, яке надало М.С. Воронцову звання його почесного президента. У створенні відомої колекції товариства він брав безпосередню участь, привозячи зі службових поїздок предмети художньої та історичної цінності⁶⁶.

Микола І підтримав пропозицію генерал-губернатора про заснування в Одесі міської публічної бібліотеки 1829 р. Закупівлею книг займався статський радник О.І. Льовшин, який служив на той час у Канцелярії генерал-губернатора. Свої книги до бібліотеки віддав і М.С. Воронцов. Одеська бібліотека стала другою в імперії після Санкт-Петербурзької. Слід додати, що в ній містилася багата колекція географічних планів і карт.

Новоросійський край з поступовим переходом на російську освітню систему позбувався місцевих рис, зокрема багатомовності та професійності в освіті, яких їй надали свого часу попередники М.С. Воронцова. Різномовну й багатомовну шкільну мережу, що створювалася відповідно до запитів соціальних верств краю, змінювали типові школи із стандартизованими програмами одномовної російської освіти. Чи не найпершим зазнав трансформації заснований при Рішельє приватний чоловічий шляхетний інститут з жіночим відділенням. На його базі відкрився інститут шляхетних панянок. У 1828 р. він отримав загальноросійський статус, відповідний навчальним закладам такого типу⁶⁷. Таким чином реформувалися й інші навчальні заклади. На зміну грецьким, французьким та італійським приватним пансіонам прийшла російська гімназія.

Проте М.С. Воронцов відчував, що особливості регіону потребують і інших навчальних закладів. Відсутність фахівців зі східних мов він вирішив задовольнити через створення відповідної школи. Його пропозиції

не знайшли підтримки Міністерства іноземних справ, тоді він звернувся безпосередньо до імператора. За участю генерал-губернатора були відкриті школа для глухонімих, татарське відділення в Сімферопольській гімназії (1826), перша в Росії школа для євреїв (1827), в якій викладалися традиційні релігійні єврейські та загальноосвітні предмети, школа садівництва (1842)⁶⁸. За його поданням, у Херсоні 1834 р. було засновано школу торговельного мореплавства для підготовки шкіперів, штурманів та будівельників купецьких суден, парафіяльну школу для матросів у Нікополі⁶⁹, закрито 1836 р. училище виноробства у Судаку⁷⁰.

З ім'ям М.С. Воронцова пов'язується також звернення до нового побутового життєстрою. Консолідація строкатих та розрізнених соціальних спільнот почала здійснюватись через російську мову і культуру. Центром переорієнтування стала Канцелярія генерал-губернатора. Групування навколо російського середовища відбувалося через бали, обіди, танцювальні й маскарадні вечори, що їх влаштовував М.С. Воронцов. На них приїздили впливові російські діячі і польські магнати. Останніх запрошувала графиня Є.К. Воронцова. Ці нові традиції, що прийшли на зміну італійським розвагам у казино чи кав'ярні, почали наслідувати й інші родини, започатковуючи аматорські спектаклі, правда, репертуаром для них служили французькі п'єси⁷¹.

Чиновник генерал-губернаторської канцелярії літератор О.І. Льовшин сприяв приїздові до Одеси і спілкуванню багатьох російських письменників і поетів — О.С. Пушкіна, В.І. Туманського, В.Г. Теплякова, М.П. Розберга, А.І. Подолинського. Російський поет українського походження В.І. Туманський (1800—1860), який перебував у дружніх стосунках з декабристами, впродовж п'яти років, починаючи з 1823 р., проживав в Одесі. Він закінчив College de France, служив у Канцелярії генерал-губернатора, потім став секретарем російського посольства в Константинополі⁷².

Влітку 1823 р., за клопотанням петербурзьких друзів, в Одесу, на службу в Канцелярію генерал-губернатора, був переведений засланий О.С. Пушкін. Він отримав від М.С. Воронцова офіційне доручення — розслідувати наслідки нашестя сарани. Поет залишив чи не найяскравіші письмові враження від Одеси, яка приголомшила його європейськістю⁷³.

Поет В.Г. Тепляков (1804—1842), учасник декабристського руху, був засланий до Херсона. 1827 р. був зарахований до штату Канцелярії генерал-губернатора, де й прослужив до 1835 р.⁷⁴ За розпорядженням М.С. Воронцова, він обстежував старожитності у Болгарії і Румелії. Ті, що здавалися йому цікавими, скуповував і відправляв до Одеси⁷⁵.

Американська дослідниця П. Герлігі вважає, що при сприянні М.С. Воронцова, Одеса набула статусу міста з ліберальним духом, почуттям політичної свободи, яких не було в столицях. Це й спонукало російських письменників шукати тут хоча б тимчасового захисту⁷⁶. Безумовно, толерантна політика сприяла тому, що до Одеси з'їхалися російські письменники і поети, котрі демонстрували певну опозицію самодержавству з одночасною сублімацією російського культурно-мовного середовища.

Звернення громадян (138 осіб) до генерал-губернатора (1846 р.) про дозвіл утримувати в місті російський театр з міських статків засвідчувало, що російська культура набула серед одеситів популярності⁷⁷. Питання про заснування російськомовного театру (саме цей вид мистецтва тоді був найбільше популярним) розглянув Комітет міністрів і дозволив одеській думі виділяти для нього 8 тис. руб. щорічно⁷⁸. Зазначимо, що по-справжньому російським театр так і не став⁷⁹. Одеса ще довго наспівувала італійські мелодії.

Дружина генерал-губернатора Є.К. Воронцова організувала жіноче товариство опіки над бідними й обездоленими, головою правління якого вона була з 1829 р. За її участю діяв притулок для дітей незабезпечених родин.

Налагодження контактів з населенням здійснювалося через періодичний друк, російськомовне видання якого розпочалося лише за Воронцова. За участю О.І. Льовшина почав видаватися журнал “Одесский вестник”, спершу французькою і російською мовами. Генерал-губернатор доручив О.І. Льовшину, В.І. Туманському та П.Т. Морозову вести російський відділ, Ф.І. Бруннову — французький. У журналі чиновники з особливих доручень — І.П. Бларамберг, І.О. Стемпковський та А.О. Скальковський — вміщували сенсаційні повідомлення з історичного минулого краю. Враховуючи популярність французької мови, 1831 р. з “Одесского вестника” було виділено як самостійне видання “Journal d’Odessa”. Для редакції російського “Вестника Одессы” М.С. Воронцов запросив з Москви літератора М.П. Розберга. Ці два видання, як свого часу зауважив В.В. Огарков, стали напівофіційними органами генерал-губернатора^{80–82}. Зросійщенню краю сприяло й видання щорічника “Новороссийский календарь” (редактор П.Т. Морозов), підготовка якого до друку зосереджувалась (до передачі його 1839 р. у видання Рішельєвського ліцею) при Канцелярії генерал-губернатора. Після настирливих клопотань М.С. Воронцова Академія наук дала згоду (1832 р.) на видання щорічника. Згодом в Одесі почали регулярно виходити російськомовні літературні видання. Кошти від їх продажу йшли на закупівлю книг для бібліотеки. В Одесі поруч з книжковими лавками для торгівлі іноземною літературою з’явилися лавки з російською книжковою продукцією⁸³.

Дослідження південного регіону, його природних багатств, господарсько-економічного потенціалу, історичних пам’яток здійснювалося також під патронуванням генерал-губернатора. Він підтримував практично всі подорожі з науковою метою і сприяв друкуванню наукових та описових праць, що з’являлися в результаті мандрівок. Так, за його розпорядженням, було видано працю П. Кеппена “О древностях южного берега Крыма и гор Таврических” (СПб., 1837). Секретар Одеського товариства історії і старожитностей підготував показник книг, виданих при підтримці М.С. Воронцова. В ньому налічувалося 63 позиції⁸⁴. Цікаво, що в ті роки багато навіть російських авторів готували книги до видання французькою мовою.

Не можна залишити поза увагою й таку сторону діяльності генерал-губернатора, як контроль за внутрішньою безпекою. Чи не найперше про неї йшлося 1838 р., коли шеф жандармів О.Х. Бенкендорф звернув увагу на іноземців, зокрема польських вихідців, що прибували до Одеси. Саме тоді й було започатковано постійне стеження за приїжджими іноземцями та за закордонною кореспонденцією⁸⁵.

Підведемо підсумки. В період обіймання посади генерал-губернатора М.С. Воронцовим Новоросійський край входив до складу Російської імперії, поступово втрачаючи притаманні йому локальні риси по-своєму унікального, різнохарактерного, поліетнічного соціального утворення. Процес входження відбувався шляхом раціональної, прагматичної політики балансу сил імперського центру і регіону, економічної доцільності і політичної мети, з поступовим підпорядкуванням останнього російським державним інтересам. Відсутність правового забезпечення економічного розвитку, зокрема становища соціальних спільнот південного регіону, фактично диктувала ситуацію, коли генерал-губернатор виходив за правові межі та індивідуально приймав рішення в кожному конкретному випадку.

Трансформація соціального укладу відбувалася з постійним огляданням на ставлення місцевого населення до політики російського центру, бо саме воно виявляло економічну винахідливість та ініціативу в освоєнні південних земель, у чому була зацікавлена й Російська імперія. Спільнота Півдня була напрочуд динамічною, спритною, розвиненою, з комерційним талантом, тяжінням до вільної торгівлі. Вона не дозволила поширити в краї кріпосницькі відносини, що процвітали в центральній Росії. Центр намагався через більшу обізнаність і компетентність генерал-губернатора враховувати місцеву специфіку регіону, підганяючи її до загальноросійської системи. Далеко не останню роль в урядуванні краєм відіграло і те, що сам генерал-губернатор був власником великих багатств, підприємливим господарником. Його урядування враховувало і підтримувало ринкове формування економіки, в розвитку якої він був зацікавлений і на чому непогано розумівся. За роки урядування М.С. Воронцова економіка генерал-губернаторства розвивалася під охороною держави, котра постійно надавала різноманітні привілеї, що сприяло його прогресуючому розвитку.

Одержавлення не набрало крутого злету. В посадовій особі генерал-губернатора держава займалася лише тими ділянками соціального й економічного життя, в яких її роль була незамінна, проте контролювалися всі його прояви. Перш за все, генерал-губернатор забезпечував адаптування законодавчої політики центру в управлінні ввіреним йому регіоном. Він також отримав повноваження на ведення дипломатичної політики, оскільки до краю приїздила значна кількість торгового іноземного люду та й населений він був вихідцями з багатьох країн.

Політика асиміляції колишніх іммігрантів, здійснювана генерал-губернатором, не була однозначно прямолінійною. Для її забезпечення генерал-губернатор отримав повноваження центру, поєднуючи політику лібералізації в економіці з феодалською системою пільг. М.С. Воронцов через законодавчі норми, особистий вплив на імператора здійснював державний протекціонізм у торгівлі, податках та в землекористуванні.

До важливих галузей місцевого управління належав комунікаційний зв'язок. Заходами М.С. Воронцова він значно розвинувся, включаючи не лише зв'язки з центром імперії, а й із зовнішніми країнами.

Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство за час урядування М.С. Воронцова набуло нових рис. Сутність їх полягала в тому, що генерал-губернатор мав реальної влади більше від офіційної і вмів добре її використовувати, особливо для економічного освоєння краю. На його особисту відповідальність уряд виділяв значні кошти, що йшли на будівництво гірських доріг, портів, розвиток суднобудування і торговельного мореплавання, очищення судноплавних рік, розведення садів. У Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторстві, на відміну від інших, торгівля набула надзвичайно широкого розвитку, темпи, форми і напрямки якої визначав генерал-губернатор. Південний регіон вимагав від нього враховувати його прикордонне положення і опікуватися протиепідемічною галуззю. Пошесті загрожували всій державі, і зосередження в одній особі адміністративної влади по їх зупиненню щоразу локалізували її на місцевому рівні.

Врядування М.С. Воронцова значно прискорило інтеграцію південної України у складі Росії, бо входження регіону відбувалося з урахуванням інтересів як держави, так і населення.

- ¹ Див. детальніше: Захарова О. Ю. «Генералы своих судеб». М. С. Воронцов — генерал-губернатор Новороссийского края. — М., 1998. — С. 73—74.
- ² 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 5995; Державний архів Одеської області (далі—ДАОО), ф. 1, оп. 190, спр. 75, арк. 2.
- ³ 2ПСЗ. — СПб., 1834. — Т. VIII. — Отд. 1. — 1833. — № 6130.
- ⁴ Ответ адмирала Мордвинова на письмо, полученное им на французском языке от новороссийского генерал-губернатора графа Воронцова / сообщ. Попов И. // ЧОИДР. — М., 1868. — Кн. 3. — С. 126—141.
- ⁵ Записки Н.Н. Мурзакевича // Русская старина. — 1887. — Апрель. — С. 139—142.
- ⁶ Архив князя Воронцова. — М., 1891. — Т. 37. — С. 347.
- ⁷ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 60, арк. 30—40; оп. 191, спр. 7.
- ⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. IV. — 1829. — № 2808.
- ⁹ 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8676.
- ¹⁰ 2ПСЗ. — СПб., 1835. — Т. IX. — Отд. 1. — 1834. — № 7310.
- ¹¹ ДАОО, ф. 1, оп. 151, спр. 82.
- ¹² Майно, надане державою або особою мечеті, школі чи установі у вигляді дару або за заповітом.
- ¹³ 2ПСЗ. — СПб., 1837. — Т. XI. — Отд. 1. — 1836. — № 9245; Т. XIV. — СПб., 1840. — Отд. 1. — 1839. — № 12829.
- ¹⁴ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 48, арк. 1.
- ¹⁵ Там же, спр. 50, арк. 1, 3, 8, 72 та інші.
- ¹⁶ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. IV. — 1829. — № 2831.
- ¹⁷ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 35, арк. 56, 86.
- ¹⁸ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. — СПб., 1902. — Т. 1. — С. 209.
- ¹⁹ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 913.
- ²⁰ Там же. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 132.
- ²¹ ДАОО, ф. 1, оп. 221, спр. 2, арк. 136.
- ²² 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. III. — 1828. — № 2122.
- ²³ 2ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. V. — Отд. 1. — 1830. — № 3463.
- ²⁴ Там же. — Отд. 2. — 1830. — № 3051; 2ПСЗ. — СПб., 1832. — Т. VI. — Отд. 1. — 1831. — № 4617.
- ²⁵ Захарова О. Ю. Указ. соч. — С. 69.
- ²⁶ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 33, арк. 1, 7, 13.
- ²⁷ 2ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. V. — Отд. 2. — 1830. — № 3993.
- ²⁸ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 23, арк. 59.
- ²⁹ Там же, оп. 2, спр. 17, арк. 2—7; спр. 37, арк. 17; спр. 101.
- ³⁰ 2ПСЗ. — СПб., 1861. — Т. XXXIV. — Отд. 1. — 1859. — № 34818.
- ³¹ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 38, арк. 4, 12, 53, 362.
- ³² Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794—1914. — К., 1999. — С. 127.
- ³³ ДАОО, ф. 1, оп. 153, спр. 128, арк. 1—15.
- ³⁴ Там же, оп. 192, спр. 101.
- ³⁵ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса, 1911. — С. 78; переви-
дання: М., 1992.
- ³⁶ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 40; Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 120.
- ³⁷ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 146—147.
- ³⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1834. — Т. VIII. — Отд. 1. — 1833. — № 6130.
- ³⁹ Там же, 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8008.
- ⁴⁰ Там же, 1843. — Т. XVII. — Отд. 1. — 1842. — № 15974; Отд. 2. — Прибавление
1841 г. — № 14780 а.
- ⁴¹ Захарова О. Ю. Указ. соч. — С. 82—93.
- ⁴² Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853. — С. 203.
- ⁴³ Герлігі П. Назв. праця. — С. 266.
- ⁴⁴ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 143.
- ⁴⁵ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 222.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 1133.
- ⁴⁸ Там же. — Т. IV. — 1829. — № 2685.
- ⁴⁹ Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. — СПб., 1858. — С. 174.
- ⁵⁰ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 3. — Ч. 2. — С. 145—146.
- ⁵¹ 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 1. — 1835. — № 7898.
- ⁵² Смольянинов К. Указ. соч. — С. 190, 193.

- ⁵³ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 143.
- ⁵⁴ Там же, спр. 53, арк. 1.
- ⁵⁵ 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8329; ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 23.
- ⁵⁶ 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 1. — 1835. — № 8405; 2ПСЗ. — СПб., 1839. — Т. XIII. — Отд. 2. — 1838. — № 11595; ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 34.
- ⁵⁷ 2ПСЗ. — СПб., 1840. — Т. XIV. — Отд. 1. — 1839. — № 12238.
- ⁵⁸ Захарова О. Ю. Указ. соч. — С. 52—53.
- ⁵⁹ 2ПСЗ. — СПб., 1849. — Т. XXIII. — 1848. — № 22071.
- ⁶⁰ ДАОО, ф. 1, оп. 192, спр. 11, арк. 54.
- ⁶¹ Одесса. 1794—1894. — Одесса, 1895. — С. 587.
- ⁶² Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М., 1959. — С. 116.
- ⁶³ ІР НБУ ім. В. Вернадського, V, № 1246.
- ⁶⁴ 2ПСЗ. — СПб., 1835. — Т. IX. — Отд. 1. — 1834. — № 7350.; СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8495.
- ⁶⁵ ІР НБУ ім. В. Вернадського, V, № 1209, 1220.
- ⁶⁶ Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. — Одесса, 1860. — С. 20.
- ⁶⁷ Одесса. 1794—1894. — С. 626.
- ⁶⁸ Там же. — С. 641—648.
- ⁶⁹ Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. — С. 26.
- ⁷⁰ 2ПСЗ. — СПб., 1837. — Т. XI. — Отд. 1. — 1836. — № 9351.
- ⁷¹ Одесса. 1784—1894. — С. 587.
- ⁷² Вересаев С. Спутники Пушкина. — М., 1937. — Т. 1. — С. 331.
- ⁷³ Див. детальніше: Кирпичников А. И. Одесса и Пушкин // Исторический вестник. — 1889. — № 6. — С. 624—641.
- ⁷⁴ Одесса. 1794—1894. — С. 697.
- ⁷⁵ Тепляков В. Отчет о разных памятниках древности, открытых и приобретенных в некоторых местах Болгарии и Румелии. — Одесса, 1829.
- ⁷⁶ Герлігі П. Назв. праця. — С. 125.
- ⁷⁷ Смольянинов К. Указ. соч. — С. 252.
- ⁷⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1847. — Т. XXI. — Отд. 1. — 1846. — № 20266.
- ⁷⁹ Одесса. 1794—1894. — С. 639.
- ^{80—82} Огарков В. В. Воронцовы. Их жизнь и общественная деятельность: Биограф. очерки // Петр Великий, Меньшиков, Воронцовы, Дашкова, Сперанский. — СПб., 1998. — С. 311.
- ⁸³ Одесса. 1794—1894. — С. LII.
- ⁸⁴ Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. — С. 33—39.
- ⁸⁵ ДАОО, ф. 1, оп. 200, спр. 20, арк. 1.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

И. В. Вайнтруб

СВЯЩЕННЫЕ ЛИКИ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

К. — Техника. — 2001. — 512 с.

Переживши великі трагедії ХХ ст., людство вступило в новий період свого існування, маючи численні не вирішені проблеми глобального характеру, деякі з яких були властиві і минулим цивілізаціям.

Ці проблеми торкаються важливих інтересів усіх народів і можуть бути розв'язані лише зусиллями багатьох держав світу. Зволікання з їх вирішенням загрожує людству і здійснює негативний вплив на всю сучасну світову Цивілізацію.

Глобальні проблеми сучасності сприймаються по-різному, мають неоднакову трактовку в соціально-політичних та культурологічних концепціях. Вони привернули пильну увагу політиків, духовенства, науковців, адже людству, його подальшому існуванню як біологічному виду загрожує масове знищення.

Переважним джерелом конфліктів у майбутньому на основі аналізу історії розвитку цивілізацій ряд науковців вважає не економічні чи ідеологічні протиріччя, а різницю в культурах (термін "культура" тут рівнозначний терміну "цивілізація"). Вивченню священних духовних основ цивілізаційних світів давнини та середньовіччя присвячена монографія І.В. Вайнтруб "Священные лики цивилизаций".

Рецензована праця стосується ряду актуальних і недостатньо вивчених науковцями проблем історії цивілізацій — месопотамської, єгипетської, еллінської, римської, скіфської, індійської, буддійської, китайської, японської, цивілізації ацтеків, майя та інків, іудейської, християнської, мусульманської. Вони пов'язані з переосмисленням на основі загальноцивілізаційних підходів сутності Бога, священної картини універсума певних народів, релігійних святинь, традицій, культово-обрядової сфери в життєдіяльності етносів та розвитку їх духовної культури.

Актуальним є і прагнення автора критично розглянути обґрунтованість чи безпідставність концепції С. Хантінгтона про "столкновение цивилизаций" в результаті різниці у мові, історії, релігії, традиціях людей, що належать до різних цивілізацій, отримують неоднакові уявлення про взаємовідносини Бога і людини, індивідуума та групи, громадянина й держави, батьків і дітей, чоловіків та жінок, про права і обов'язки людини, про свободу і владу, про рівноправ'я та нерівноправ'я.

Розкриваючи ці питання на основі аналізу історії цивілізацій, С. Хантінгтон робить неординарний висновок, що саме міжцивілізаційні розломи стануть "останньою фазою" зіткнення в сучасному світі. З окремими положеннями С. Хантінгтона автор погоджується, інші — заперечує, підкреслюючи, що в будь-якому випадку слід рахуватися з тим, що міжцивілізаційні відмінності — цілком реальні речі, а їх подолання неможливе без взаємної толерантності, поваги та довіри. Все це вимагає глибокого і об'єктивного вивчення міжцивілізаційних відносин, різних аспектів жит-

тедіяльності людства на планеті Земля, взаємозв'язків між людьми, що належать до різних цивілізаційних світів.

На основі аналізу різних епох, виражених в історико-культурних надбаннях, І.В. Вайнтруб показує, що в процесі розвитку цивілізацій, зокрема науки, культури, виробництва, перетворювалося людське співтовариство, не в бік добра чи зла, а поступово змінювало форми традиційних зразків поведінки, ламало старі стереотипи, формуючи нове мислення. Осмислюючи все це, людина звертається до своїх витоків. Саме пам'ять дає можливість нашому “Я” зберегти свою цілісність. Її відтворення в дослідженні зроблено шляхом замальовок “портретів” священних ликів цивілізацій стародавнього світу та середньовіччя, цивілізацій, що згасли і продовжують жити, в чомусь близьких та абсолютно різних, кожній з яких властива своя сакральна картина світу-універсуму з її матеріальним втіленням — храмами. Вони виступають носіями своєї задоволеної інформації, що приховує в собі думки, вірування, знання, виражені у вигляді символів чи умовних знаків.

Можна вважати цілком виправданим підхід автора дослідження до характеристики священних основ різних цивілізацій через відбіркове зображення найголовнішого, що дає можливість “побачити” минуле і на основі його пізнання передбачити майбутнє. Розпочинаючи роботу з характеристики месопотамської цивілізації, автор відзначає, що створити її “портрет” надзвичайно важко, тому що джерел про неї залишилося небагато — розшифровані глиняні таблички з текстами молитов, міфів та заклинань висвітлюють далеко не всі питання. Найістотніше для цієї цивілізації створили переважно чотири “діючі особи” — чотири народи: шумери, аккадці, вавилоняни та асирійці, історія відносин між якими складна і суперечлива. Шумерську культуру уособлювали міста-держави Кіш і Ереду, Нібуру й Урук, Лагаш, Умма, Ларса та інші, де правила верховні жерці, поклоняючись цілій когорті богів. Але найвищу владу в шумерському універсумі мали закони “Ме”. Перемігши шумерів, аккадці зачарувались їх культурою та могутністю їх богів. Тому вони запозичили деяких богів у шумерів. Основні народи, що жили в Месопотамії, сформували високу культуру, достатньо гармонічну модель універсума, в якій простежується зв'язок між тим, що існує на землі, і тим, що відбувалося в небесній частині універсума. З часом всі “діючі особи” месопотамської цивілізації поступово зійшли з історичної арени, а сама цивілізація загинула, згас її священний лик, зійшли в небуття її боги. Завершується “портретна галерея” цивілізацій у праці характеристикою духовних основ мусульманської цивілізації.

Змістовністю відзначається аналіз духовних основ всіх п'ятнадцяти цивілізацій, представлених в монографії, їх найважливіших аспектів, спрямованості сакральної культури, характеристики храмових споруд, духовенства і богослужбових книг, основ віровчення та культової практики в тому числі і тих священних основ, де розвивались ідеї єдності людства, любові людини до людини через Бога.

Сакральна культура, будучи поруч з секулярною культурою певною цілісністю духовних надбань суспільства, формує свої уявлення про світ. Сучасна ж світська модель універсума, що складається з природного середовища і так званої “другої природи”, створеної людиною, має власних “великих богів” — Механізацію, Автоматизацію, Інформатику, Організацію та Планування. Мовби перегукуючись з стародавніми цивілізаціями, “нові боги” диктують свої Закони, формують свій Порядок, істотно впливаючи на світ людини, уявлення людей про добро і зло, сутність земного життя, забезпечення матеріальних та духовних потреб.

Роздуми автора дослідження логічно спрямовані на те, аби показати, що сучасні “божества”, зробивши велику частину нашої землі керованою, не створили чудес з самою людиною. Як використаний досвід минулого (в тому числі й цивілізацій, що згасли)? Негативний він чи позитивний для сучасної людини? Важко відповісти на це однозначно. В нащадках Адама, як і в минулі періоди, намішано всього потрошки: гармонії та хаосу, світла і пітьми, закону та беззаконня, звіриного і людського, суцього та грубого. Перед сучасною людиною стоять все ті ж питання про сенс життя і смерті, про правильне використання життєвих сил, про долю сучасної світової Цивілізації.

Осмислюючи кращі здобутки різних цивілізаційних світів в ім’я соціального і культурного прогресу в ХХІ столітті, “людина розумна”, “людина-творець” намагатиметься вирішити глобальні проблеми найкращим чином і уникнути всесвітньої Катастрофи. Автор підкреслює, що світове співтовариство, розуміючи важливість духовних надбань минулого, поставить надійний заслон силам зла і насилля. Своїм нащадкам ми говоримо: “Ми зробили як могли, хто зможе, нехай зробить краще”.

Разом з тим змістовне і цікаве дослідження проблем розвитку цивілізацій, результати якого представлені в монографії, має і ряд недоліків. Так, треба було б більш докладно висвітлити особливості сакральних основ мусульманської цивілізації як в середньовіччі, так і в новітні часи, враховуючи сучасні відносини між християнським та мусульманським цивілізаційними світами. Окрім того, можливо, з міркувань економії обсягу, в монографії відсутні показчик історичних імен, імен богів, першопредків та хронологічні таблиці.

В цілому рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Вона написана на належному ідейно-теоретичному рівні, висвітлює найістотніші культурологічні аспекти проблеми. Логічно визначена послідовність цих аспектів. Переконливий фактичний матеріал та ілюстративний ряд. Висновки обґрунтовані і чітко аргументовані.

Вміщений в книзі матеріал має велике культурологічне навантаження. Він пронизаний духом гуманізму, поваги і толерантності до різних культур народів світу, високих злетів людського духу минулих і сучасних цивілізацій.

О. І. УТКІН (Київ)

Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ століття**

К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція". 1998. — 174 с. — Бібліогр.: с. 142—152

Заслуговеє схвалення вихід у світ книги, в якій автори вперше зробили спробу найбільш повно розглянути питання соціально-економічного розвитку Правобережної України у першій чверті ХІХ ст. Звичайно, дехто з дослідників минулих поколінь, серед яких можна назвати такі імена, як Л. Похилевич, М. Слабченко, М. Туган-Барановський, Д. Багалій, О. Оглоблін, І. Гуржій та ін., у своїх працях розглядали лише окремі аспекти цієї тематики. Актуальність рецензованого дослідження полягає в тому, що в ньому висвітлюються шляхи становлення в Україні початку ХІХ ст.

нових ринкових відносин, що не менш актуальним є для України початку ХХІ ст.

Структурно основний текст монографії поділено відповідно до проблем, які намагалися вирішити автори: “Розвиток сільського господарства”, “Промислове виробництво і торгівля у містах Правобережної України”, “Соціальні процеси в регіоні у період розкладу феодально-кріпосницьких відносин”.

Характерною особливістю рецензованої книги є її досить широка джерельна база. Автори використали значну кількість уперше введених до наукового обігу документів, які знаходяться не тільки в архівах України, а й Росії. Зокрема, з Російського державного історичного архіву почерпнуто різноманітні статистичні й описові дані як по сільському господарству, так і промисловості, матеріали про посіви та урожаї зернових культур, відомості про кількість фабрик і заводів, звіти губернаторів; з Центрального державного військово-історичного архіву Росії — описи поштових доріг; з Державного архіву Російської Федерації в м. Москві — листування канцелярії генерал-губернатора з місцевою адміністрацією. Основну ж частину документів почерпнуто з Центрального Державного історичного архіву в м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, державних архівів Київської, Житомирської та Волинської областей. Автори наводять вичерпні дані про розвиток мануфактурної промисловості, зростання кількості підприємств та працюючих у них, про розвиток торгівлі, міст і містечок, господарський стан повітів і маєтків Київської губернії тощо. Крім того, дослідники використали спогади сучасників, зокрема декабристів І. Якушкіна, П. Пестеля, О. Муравйова та ін., а також опубліковані статистичні джерела, що вийшли з друку протягом ХІХ ст.

Привертають увагу таблиці (№№ 1—15) зі статистичними даними по Київській, Волинській та Подільській губерніях, в яких відображено стан окремих галузей сільського господарства і промисловості в першій чверті ХІХ ст.: вівчарства, конярства, винокурної промисловості, врожайність хлібів, кількість мануфактур, фабрик і заводів тощо.

Досить успішно автори розглянули й проаналізували питання формування на Правобережжі у першій чверті ХІХ ст. ринкових відносин, розвитку феодального і селянського господарства. Це дало змогу їм стверджувати, що саме в цей період “була деякою мірою підірвана монополія дворянства на земельну власність, що свідчило про зародження буржуазних елементів у країні” (с. 19). Поруч з цим відмічено й зростання товарності сільськогосподарського виробництва під впливом інтенсифікації ринкових відносин.

Загалом, на думку дослідників, сільське господарство Правобережної України розвивалося переважно шляхом обробітку нових площ. До того ж у деяких районах відбувалася його спеціалізація. Так, у Київській та Подільській губерніях в основному вирощували жито й пшеницю. В свою чергу, спеціалізація приводила не тільки до зміцнення внутрішніх економічних зв’язків, а й до розвитку нових елементів товарно-грошових відносин, до збільшення кількості торгових агентів і купців. Автори праці наголошують, що зерновим землеробством займалися не лише сільські жителі, а й значна частина міщан. Причому наведені в книзі цифрові дані свідчать про те, що “жителі міст займалися сільськогосподарською діяльністю і меншою мірою користувалися ринком” (с. 32).

Наведені факти й матеріали цілком підтверджують висновок авторів про сільське господарство Правобережної України в першій чверті ХІХ ст.

як розвинуте та багатогалузеве, яке в складних соціально-економічних умовах збагачувалося новими досягненнями, хоча в цьому регіоні й продовжувала домінувати система панщини з натуральним господарством, а в руках поміщиків перебувало близько 3/4 усієї землі. Але самі ж поміщики все-таки звертали увагу “на стан селянського господарства, оскільки ви-снаження селянина і його худоби підривало матеріальний добробут само-го поміщика” (с. 4). Поступово в сільському господарстві відбувалася то-варизація всіх його галузей одночасно з розвитком продуктивних сил і формуванням нових капіталістичних відносин.

Виявлені Г.Д. Казьмирчуком та Т.М. Соловйовою матеріали дають та-кож повне уявлення про той стан, в якому опинилася Правобережна Україна на початку XIX ст. внаслідок зростання промислового виробницт-ва, з одного боку, та збереження феодально-кріпосницьких відносин, з ін-шого. Як виявилось, промисловий розвиток на Правобережжі мав цілий ряд істотних особливостей, зокрема, співіснування дрібних селянських промислів і підприємств мануфактурного типу з поступовим перетворен-ням їх на машинну індустрію, значний вплив купецького капіталу тощо. На частині промислових підприємств одночасно використовувалася як кріпосна, так і наймана праця. Загалом, автори поділяють тогочасні під-приємства Правобережної України на два типи: капіталістичні й феодаль-но-кріпосницькі, що мали між собою суттєві відмінності.

Авторам вдалося на основі зібраного фактичного матеріалу не лише окреслити розвиток основних галузей промисловості на Правобережній Україні, але й чітко простежити їх безпосередній зв’язок з ринком, шляхи отримання та реалізації продукції, залежність внутрішнього ринку від рів-ня виробництва.

Дослідники звернули увагу і на значення ярмарків у житті Правобе-режної України, оскільки вважали, що “вони були своєрідними артеріями в розподілі товарів по різних містах, містечках, селищах, селах і хуторах”. Так, за один тільки 1817 р. у Київській, Волинській і Подільській губер-ніях, за підрахунками авторів, відбулося 1180 ярмарків.

Варто зупинитися й на проблемі торгівлі в першій чверті XIX ст., оскільки, як стверджують дослідники, в цей період відбулися деякі зміни в асортименті товарів. У зовнішній торгівлі значне місце посідали хліб, вовна та продукти тваринництва. Торгівля велася в основному через чорноморсь-кі й азовські порти і залежала від міжнародних стосунків (континентальна блокада 1807—1810 рр., російсько-турецька війна 1806—1812 рр.) або від економічних криз у Західній Європі (1817, 1821, 1825). Наприклад, як за-значають автори книги, під час континентальної блокади було обмежено торгівлю хлібом через чорноморсько-азовські порти (с. 101—102).

Значний інтерес становить у книзі висвітлення соціальної ситуації на Правобережжі, що склалася “під впливом розвитку продуктивних сил і буржуазних виробничих відносин” (с. 134). Дослідники наголошують, що на основі майнової нерівності йшов процес розкладу селянства, яке стало “основним джерелом формування передпролетаріату”. Вони виділили шість суспільних станів, на які поділялося населення Правобережної України в першій чверті XIX ст.: дворяни, духовенство, гільдійське купец-тво, міщани, селяни і козаки. Викладений матеріал свідчить, що загалом суспільство вже поділялося “на привілейовані та непривілейовані стани”, чому насамперед сприяло зростання грошового господарства. При цьому істотно збільшилася чисельність купецтва, яке вело торгівлю і зосереджу-вало в своїх руках великі капітали. Якщо приріст населення всієї України протягом першої чверті XIX ст. становив 16 %, то купецького стану — 77 % (с. 127).

Однак, незважаючи на всі позитивні моменти рецензованої монографії, в ній є й деякі недоліки. Зокрема, мало уваги автори приділили правовим засадам соціально-економічного розвитку Правобережжя. На нашу думку, цю проблему варто було б розглянути в окремому розділі. Доцільно було б також додатки доповнити картографічним матеріалом (наприклад, поштові шляхи, основні ярмарки, спеціалізація регіонів та ін.). Крім того, у зв'язку із соціальними процесами, що відбувалися, обійденими залишилися національне питання, етнічний склад окремих станів населення, питома вага національних меншин у різних місцевостях і їх взаємовідносини.

Незважаючи на висловлені зауваження, книга є солідною науковою працею, в якій присутні всі елементи серйозного дослідження: багатий фактичний матеріал, критичний аналіз і системний підхід до джерел та літератури, розуміння суті історичного процесу тощо. Безсумнівно, праця приверне увагу викладачів, аспірантів і студентів історичних факультетів.

В. В. ЛАСТОВСЬКИЙ (Черкаси)

Aleksander A. Maslov

**FALLEN SOVIET GENERALS: SOVIET GENERAL
OFFICERS KILLED IN BATTLE, 1941—1945 pp.**

London. Portland. OR/Frank Cass, 1998. — 304 p.

Олександр Маслов

**ПОЛЕГЛІ РАДЯНСЬКІ ГЕНЕРАЛИ:
РАДЯНСЬКІ ВИЩІ ОФІЦЕРИ,
ВБИТІ У БОЯХ. 1941—1945 pp.**

Лондон. Portland. OR/Frank Cass, 1998. — 304 с.

Все далі віддаляються від нас історичні події часів Другої світової війни. Проте інтерес дослідників різних країн до висвітлення її окремих сторінок не згасає. Сьогодні нові покоління істориків намагаються дати відповідь на складні запитання: “Чому такими значними людськими жертвами заплатили за перемогу народи СРСР у цій війні?”, “Які причини втрат серед вищого військового складу?”, “Чому не цінувалося людське життя на величезних просторах СРСР?” та ін.

Саме цінність людського життя в радянських військових діях 1941—1945 рр. цікавить і широке коло іноземних дослідників у США, Великобританії, Німеччині та, зрештою, і в сучасній Росії та державах, утворених на пострадянському просторі. Проте обмежений доступ до джерел періоду Другої світової війни, особливо тих, що знаходяться в архівах Російської Федерації, зумовлює недостатню вивченість сучасною українською історіографією різноманітних питань.

Серед багатьох чинників даної проблеми увагу дослідників останніми роками привертає питання ефективності керівництва бойовими діями воюючих сторін через призму втрат їх командного складу і, зокрема, генералітету.

Автор рецензованої книги вчитель історії загальноосвітньої середньої школи із селища Шалигіне (Сумщина) Олександр Олексійович Маслов понад 20 років присвятив вивченню даної теми. Праця спирається на багату джерельну базу. Дослідник використав спогади учасників війни,

спеціальну літературу, архівні матеріали, що довгий час зберігалися під грифом “таємно” і не були доступні дослідникам як через вузькопартійні інтереси КПРС і радянського керівництва, так і через відому позицію Міноборони СРСР.

Дослідник провів порівняльний аналіз раніше надрукованих матеріалів, як-то: публікацій А. Белобородова “Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. — Справочно-статистический материал”. — М., 1963; праць інших спеціалістів з військової історії, багатотомного видання «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945”. — М., 1965; публікації 90-х рр. XX ст. у часописах: “The Journal of Slavic Military”, “Український історичний журнал”, “Военно-исторический журнал” і на підставі зіставлення усіх фактів, опрацювання нових документів розробив низку порівняльних таблиць (с. 253—266). Це не лише уточнює деякі цифри втрат генералітету, а й розкриває особливості військової стратегії й тактики Радянської армії періоду Другої світової війни.

Дослідження складається з передмови, яку подав Девід Гланц — перекладач і редактор книги; вступного слова самого автора, де він акцентує увагу на історії проблеми радянської військової секретності саме про втрати вищого офіцерського складу; чотирьох розділів, у яких послідовно висвітлюються проблеми втрат і спеціальні категорії втраченого військового генералітету; висновків, відомості про автора. Дослідження містить ряд цікавих ілюстрацій, порівняльні таблиці та тематичний покажчик, що спрощує пошук необхідної інформації. На нашу думку, варто було б окремо виділити ще й іменний покажчик.

У рецензованому виданні вперше у світовій історіографії зроблено спробу детально розглянути причини, характер та наслідки втрат генеральського складу радянських Збройних сил у ході бойових дій. Висновки дослідження, практичні рекомендації базуються на великій кількості документів Головного Управління кадрів і військової освіти Міноборони Російської Федерації, Центрального архіву Міноборони Росії, що вперше вводяться до наукового обігу. Як впливає з монографії, при розгляді загибелі кожного генерала піддавалася вивченню вся сукупність як оперативно-тактичного, так і стратегічного факторів, що так чи інакше спричинили смерть: співвідношення сил і засобів сторін на відповідних ділянках фронту, характер бойових дій, рівень політико-морального стану військ, характер місцевості й погодні умови у районах бойових дій тощо.

Автор показує, що в перший період Великої Вітчизняної війни було втрачено 97 генералів. На його думку, це пояснюється насамперед вмінням командування вермахту високоефективно використовувати на практиці принципи передової на той час теорії глибокої операції (оперативно-тактичною раптовістю ударів на білостоцько-мінському у 1941 р., харківському у 1942 р. напрямках і масованим використанням танків та авіації і т. п.), тобто всіма тими факторами, що призвели у 1941—1942 р. усю Червону армію до тяжких поразок.

Особливо наголошується на неспроможності самого генералітету ефективно організувати ведення оборонних дій, оскільки воєначальники, згідно з військовою доктриною 30-х — початку 40-х років, готувалися до наступальної війни, яка мала вестися на ворожій території. Негативну роль відіграла і не завжди виправдана доцільність хоробрості самих загиблих командирів вищої ланки, коли вони без жодної необхідності особисто на полі бою вели підлеглих в атаку (генерал-майори С. В. Борзилов, М. А. Кузнецов та ін.).

Можна цілком погодитися з дослідником, який головну причину втрат у 3-му періоді (83 чол.) вбачає не тільки в майстерності німців уміло вести активні оборонні дії, використовувати особливості рельєфу місцевості, водні перешкоди, населені пункти, всі вогневі засоби ураження, фортифікації, а й у впертому намаганні самого генералітету проводити в бойових діях “сталінську лінію” — добиватися перемоги будь-якою ціною, без достатньої підготовки операцій, які нерідко вимагалося розпочати або завершити до якоїсь визначної радянської дати. Так, у ході ліквідації Нікопольського плацдарму німців на лівому березі Дніпра в січні 1944 р. 24-а гвардійська стрілецька дивізія втратила 60 % особового складу і свого командира генерал-майора П. І. Саксеева через слабку розвідку оборони його позиції, невміння бійців та командирів вести рукопашний бій (с. 128, 129). Однією з причин загибелі генерал-майора П. Є. Лазарева стало те, що його стрілецька дивізія отримала завдання прорвати оборону німців на фронті завширшки 10 км (с. 164, 165), що в 5—6 разів перевищувало максимально граничну величину у подібних випадках. Тобто принцип “перемоги будь-якою ціною” безвідмовно діяв наприкінці війни, що особливо яскраво проявилось у ході Берлінської стратегічної наступальної операції. У відомому наказі маршала Г. К. Жукова військам 2-ї гвардійської танкової армії зазначалося: “Будь-якою ціною прорватися на околицю Берліна...”¹.

У результаті поспішних, не до кінця продуманих дій, у ході короткої за часом операції санітарні втрати Червоної армії становили понад 350 тис. чол. Серед цих жертв і 9 загиблих у боях генералів (А. Г. Бабаян, І. В. Давидов, К. С. Дергач та ін.), обставини смерті яких детально описані у книзі (с. 179—184).

Привертають увагу висновки щодо втрат другого періоду війни, що за часом дорівнював одному року. Тоді загинуло 55 вищих офіцерів. Причини цього автор бачить у досить слабкому матеріально-технічному забезпеченні діючої армії, помилках розвідки як стратегічного (Воронезько-Харківська стратегічна наступальна операція, Харківська стратегічна оборонна операція), так і оперативного-тактичного рівнів, а особливо у відсутності досвіду вищих командирів організовувати й проводити широкомасштабні наступальні операції, оскільки у 1941—1942 рр. генералітет майже виключно займався організацією оборони. Давався взнаки низький рівень військової освіти воєначальників. Головна причина цього явища — великомасштабні репресії кінця 30-х рр., внаслідок яких напередодні війни і під час неї значна кількість генералів обіймали посади, що не відповідали рівню їхньої військової освіти.

О. Маслов особливо наголошує: причини загибелі генералів у 1943—1945 рр. набували все більше суб’єктивного характеру, тобто самі генерали ставали жертвами своїх же помилок — підірвалися на мінах (М. І. Бабахін, О. І. Белов, І. І. Блажевич та ін.), загинули, втративши орієнтири на місцевості та опинившись у розташуванні ворога (С. О. Бобков, В. Г. Жолудєв, І. І. Козир).

До фактів, що зменшували втрати в 1943—1945 рр., автор відносить всезростаючий рівень радянського воєнного мистецтва, зміну співвідношення сторін на фронті на користь армії СРСР та ін.

Особливо варто наголосити на досить широкому висвітленні втрат серед генералів-українців (І. Д. Черняхівський, Л. Г. Петровський, В. Б. Борисов, І. П. Олексєнко, Й. Р. Апанасенко, М. Н. Белов та ін.). Автор наводить нові дані про загибель славного героя українського народу генерал-лейтенанта В. О. Хоменка, командувача 44-ї армії, описує роль роз-

відки ворога в тих подіях та реакцію Сталіна на трагічний випадок (с. 114—117). Втрати українських фронтів відповідно дорівнювали: 1-й — 14, 2-й — 11, 3-й і 4-й по 8 (с. 259) генералів. Всього ж на українській землі (в сучасних межах) загинуло 75 генералів (с. 264). Це значно менше, ніж у Російській Федерації (87 чол.), проте набагато більше, ніж у будь-якій іншій країні. (Для порівняння: у Білорусії загинуло — 25, Німеччині — 10, Польщі — 8, Литві та Латвії — по 6, Румунії — 5). Така ситуація пояснюється виключно жорстокими формами збройної боротьби з потужною військовою машиною ворога на південно-західному стратегічному напрямку, особливою важливістю українського фактора у військово-політичних планах Гітлера та Сталіна.

Наукове дослідження О. Маслова актуальне не тільки із суто практичного боку для військової науки (з питань теорії і практики військового управління, тактики й оперативного мистецтва тощо), а й з огляду на політичний аспект цього питання — дискусії щодо результатів Другої світової війни і, зокрема, “ціну перемоги”. У монографії вперше надається унікальна можливість порівняти “генеральську ціну” перемоги головних супротивників минулої війни: вермахту та Червоної армії. (Втрати першого виявлені й описані німецькими дослідниками ще у 50-х роках ²).

Результат порівняння з найбільш суттєвих показників такий: у 1941 р. на радянсько-німецькому фронті вермахт втратив 14, Червона Армія — 52 генерали; у 1942 р. — відповідно — по 22 та 48; у 1943 р. — 31 і 52, у 1944 р. — 49 та 57; у 1945 р. — 43 і 26. Співвідношення втрат сторони мали, відповідно, тенденцію з німецького боку до зростання; з радянського — до зменшення у ході розгортання бойових дій (с. 265, 266).

Усього на Східному фронті загинуло 142 німецьких і 235 радянських генералів. При цьому сухопутні війська сторін — відповідно втратили 134 і 224, ВПС — 6 та 7; ВМС — 2 і 4 чол. Таким чином, співвідношення загальних втрат має вигляд як 1:1,65 (с. 265). Варто зазначити, що у західній історіографії для вивчення ступеня ефективності керівництва військовими діями давно використовується термін “невиправдані втрати”. Цим поняттям окреслено перевищення людських і матеріальних втрат переможців над переможеними, що у свою чергу вступало в протиріччя з тими політико-ідеологічними міркуваннями, якими впродовж майже 50 років керувалася радянська історіографія.

Об’єктивна статистика дослідження дає документальне підтвердження невинуватих втрат командного складу армії СРСР у Другій світовій війні.

У рецензованій праці є деякі, на наш погляд, не зовсім детально досліджені долі окремих генералів. Так, автор про Ф. Я. Костенка, генерал-лейтенанта, командувача військами південно-західного фронту пише як про такого, що загинув у бою. Деякі німецькі джерела зазначають, що він покінчив життя самогубством в умовах оточення. Наприклад, колишній начальник розвідувального відділу штабу 6-ї німецької армії, що протистояла у травні 1942 р. харківському угрупованню зазначеного фронту, І. Відер у своїх мемуарах пише, що командує ударним угрупованням росіян у безвихідній ситуації покінчив життя самогубством ³. Деякого уточнення потребують інші факти, а можливо, й коментарі смерті тих чи інших генералів.

Особливо варто зазначити, що рецензована монографія вийшла з друку завдяки старанням відомого західного військового історика, керівника Центру закордонних воєнних досліджень при армії США, головного редактора журналу “Слов’янські військові дослідження” полковника Девіда М. Гланца, який виступив як перекладач, редактор та автор вступного

слова. На превеликий жаль, останнім часом з об'єктивних причин нашим цінним військово-історичним досвідом першою користується військова наука західних країн, а не вітчизняна. Сподіваємося, що дане дослідження викличе науковий інтерес як у військових істориків, так і в широкого кола громадськості в зв'язку з черговим ювілеєм Перемоги.

В. Л. КИРИК (Київ), В. М. ПІСКУН (Київ)

¹ С т а р к о в О. Берлин любой ценой! // Труд. — 1992. — 9 мая.

² F o l t t m a n n J., M i l l e n - W i t t e n H. Optergang Dergenerale. — Berlin, 1957.

³ В и д е р И. Катастрофа на Волге. — М., 1965. — С. 31.

Олег Рафальський

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ

У XX столітті.

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

К.: Поліс, 2000. — 447 с.

Бібліотека сучасної історичної літератури поповнилася науковим монографічним дослідженням, в якому раціонально поєднані як системний аналіз, так і узагальнюючий синтез проблем, науково-пізнавальна і практично-прикладна актуальність яких з точки зору сьогодення навряд чи може викликати сумнів.

Міжнаціональні відносини в їх етнологічному й етнополітичному вимірах в українській історіографії, українській суспільно-політичній думці і практиці завжди були в числі пріоритетних, що має об'єктивне пояснення. По-перше, впродовж всієї своєї історії Україна відзначалася поліетнічним складом населення. По-друге, в тривалі періоди бездержавного існування, коли українці були переважно об'єктом етнополітики чужих держав, етнонаціональний фактор був визначальним в їх повсякденному житті та історичній долі в цілому. По-третє, в історично нетривалі періоди української державності, коли українська влада поставала в ролі суб'єкта етнополітики, їй доводилося розв'язувати надзвичайно складні проблеми налагодження конструктивних взаємовідносин з іноетнічним населенням, що проживало (і проживає) в складі Української держави.

Усі ці колізії української історії сконцентрувало в собі XX ст., яким і визначено хронологічні рамки рецензованої праці. Причому через авторські узагальнення й аргументовані висновки, якого б аспекту дослідження вони не стосувалися, стає очевидним: XX ст. якби передає естафету століттю XXI, застерігаючи від зневажання етнонаціональних проблем, від помилок і суб'єктивізму в їх розв'язанні, а то й до певної міри визнаючи етнополітичні орієнтири на майбутнє. Принаймні автору не заперечиш у судженні: Україна, як суверенна, правова і демократична держава, може остаточно відбутися за умов гармонізації та гуманізації міжнаціональних відносин, забезпечення дедалі повнішого задоволення національно-культурних та інших потреб усіх етносів, які проживають на її території. Як і відносно того, що без глибокого осмислення трагічних сторінок минулого в долі національних меншин, які дісталися в спадщину незалежній Україні і ще тривалий час будуть впливати на характер міжнаціональних відносин у нашій державі, неможливо конструктивно розв'язувати сучасні проблеми, прогнозувати і моделювати їх розвиток у майбутньому.

Важливі для етнополітичної практики проблеми національних меншин вперше в українській історіографії розглядаються впродовж усього ХХ ст., в багатовимірних аспектах, до того ж (і також вперше) в історіографічно-узагальнюючому плані. Неважко помітити, що одна з основоположних цільових установок дослідження полягає в тому, щоб методом порівняльного аналізу, синтезу знань, одержаних попередниками, визначити повноту дослідження того чи іншого питання, простежити політико-ідеологічну обумовленість проблематики, змісту досліджень з історії національних меншин, визначити рівень їх об'єктивності чи, навпаки, ідеологічної заданості, суб'єктивізму, а то й конформістської запопадливості. Тобто, виявити провідні напрями й основні тенденції дослідження історії національних меншин України протягом ХХ ст., досягнути значення їх основних результатів для етнополітичної практики сьогодення. При цьому використані сучасні теоретико-методологічні орієнтири і дослідницькі методи як ключ до об'єктивного пізнання предмета дослідження.

Прагнення автора максимально використати різні за своїм характером і змістом класифікаційні групи історіографічних джерел забезпечило повноту наукового дослідження, його насиченість аргументованими положеннями, висновками, самостійними авторськими судженнями, одним з яких у більшій мірі присутня наукова новизна, іншим — практично-прикладна спрямованість.

Історіографічний аналіз дослідник починає з праць (виданих переважно в останнє десятиліття), в яких етнопонаціональні проблеми простежуються від середини ХІХ ст., коли українські етнічні землі, на яких проживали і численні національні меншини, знаходилися в складі Російської й Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Змістовно проаналізувавши цей науковий доробок, О. Рафальський робить вмотивований висновок, що сучасна історіографія має в своєму арсеналі численні праці, які віддзеркалюють етнопонаціональну спадщину України, одержану від Російської імперії та імперії Габсбургів. Автор звертає увагу і на такий суттєвий момент: у тому, що українці на своїй рідній землі прирівнювалися до “іногородців”, дослідники вбачали один з чинників їх негативного ставлення до імперського мислення, а також обумовленість того, що з відновленням національної державності українці будуть прагнути до демократичного розв'язання національного питання, гармонізації етнопонаціональних відносин в Україні.

Слушним вважаємо зауваження стосовно того, що й досі відсутні ґрунтовні праці, які на основі достовірних джерел давали б неупереджену порівняльну характеристику становища національних груп на українських землях, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій, про спільний рух опору українців і неукраїнців імперській політиці. При цьому автор небезпідставно застерігає від механічної зміни знаків “плюс” на “мінус” і навпаки.

В монографії не спрощується складність етнопонаціональних відносин в часи української революції 1917—1920 рр. І все ж, підсумовуючи історичний доробок своїх попередників, автор помічає превалюючий мотив досліджень: розгортання української революції і відновлення національної незалежності України як на Наддніпрянщині, так і в Галичині стали можливими при підтримці або нейтральності представників некорінної національності, які з утворенням УНР та ЗУНР дістали правовий статус захисту як національні меншості та національно-персональну автономію.

Не залишилася поза увагою автора і така визначальна для долі національних меншин проблема, як перетворення їх з об'єкта в активного суб'єкта української етнополітики. Ця проблема розглядається з різних

боків, у всій її суперечливості й неоднозначності. Проте основні тенденції, якими їх бачить автор, розвивалися в позитивному напрямку. А саме, більшість національних груп з розумінням поставилися до історичного права українського народу на відновлення своєї державності. В свою чергу, Центральна Рада та її голова М. Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин, заклали правові основи етнополітики.

Дослідивши літературу, яка висвітлює “перші кроки радянської влади по розв’язанню національного питання”, автор наголошує на тому, що ці кроки були досить непослідовними, суперечливими як в суспільно-політичній практиці, так і в своєму історіографічному відображенні. Отже, можна зробити висновок, й не піддаються однозначній оцінці. І якщо політику більшовицької влади — реальну чи декларовану — можна простежити бодай на рівні офіційних документів, що збереглися, як резонно зазначає автор, після “архівного препарування”, то ставлення національних меншин до радянської влади, української радянської державності ще й сьогодні залишається найменш дослідженим аспектом етнополітичних колізій періоду 1917—1920 рр. Причину цього дослідник бачить передусім у жорсткому монізмі радянських істориків, в ідеологічно-партійних догмах радянської історичної науки в цілому, отже, й свідомій чи несвідомій, а то й вимушеній зацикленості на матеріалах з однополюсним політичним навантаженням.

Стосовно 20-х — 30-х років у монографії О. Рафальського завдання поставлено чітко і конкретно: через критичне вивчення опублікованих матеріалів, численної літератури по-новому підійти до дослідження проблем, пов’язаних з політико-правовим становищем національних меншин у зазначений період. Цілком правомірним видається зауваження автора, що тривалий час дані проблеми висвітлювалися необ’єктивно, багато їх аспектів замовчувалось, а то й свідомо фальсифікувалося чи подавалося у спотвореному вигляді.

Є підстави вважати, що з поставленим завданням автор в цілому справився. Здійснений в історіографічному ракурсі аналіз названої проблеми здебільшого доводиться до рівня вмотивованих самостійних узагальнюючих суджень, положень і висновків. Це стосується, зокрема, таких визначальних у той час етнополітичних аспектів, як політико-ідеологічне підґрунтя утворення національно-територіальних адміністративних одиниць; мотивація прискорення темпів їх утворення; методологія одержання достовірних даних про етнічний склад населення України; “розкручування” в масовій свідомості образу “ворожих націй” тощо.

Звертає на себе увагу, наприклад, такий висновок дослідника. Суттєве збільшення чисельності практично всіх етнічних груп за відносно невеликий період між переписами населення 1920 і 1926 рр. пов’язується не з фізичним приростом, а із своєрідним розкріпаченням, національним пробудженням нацменшин, визначенням ними своєї національно-етнічної ідентичності. Щоправда, тут логічним був би виклад авторського бачення причин, що обумовили цей своєрідний національно-ідентичний ренесанс іноетнічних общин українського суспільства. Інакше зауваження, що стосовно вищеназваних проблем дослідникам бракувало системного аналізу, автор рецензованої монографії до певної міри мусить взяти і на себе.

Помітне зацікавлене зосередження О. Рафальського на тих працях, які містять нову інформацію щодо запровадження зловісної практики ста-

лінізму по депортації окремих народів за національно-етнічними ознаками. В логічній послідовності в монографії показано, що починалася ця нелюдська практика з нагнітання образу “ворожої нації”, з “викриття” різних націоналістичних організацій, а закінчилася депортацією цілих народів.

Нестандартними висновками і судженнями звертає на себе увагу дослідження національних аспектів колективізації. А зумовлено це, на нашу думку, тим, що об’єктом аналізу стали передусім праці, які вирізняються з-поміж інших як методологічними засадами, так і джерельною базою, а відповідно — новизною наукового результату. Рафальський-історіограф поглиблює, часом конкретизує висновки історичних досліджень стосовно того, що єврейська сільськогосподарська колонізація південних регіонів України в кінцевому підсумку набула антисіоністської спрямованості. В той же час вона була провокаційною і стосовно українського селянства, отже, загострювала українсько-єврейські стосунки.

Аналізуючи літературу, що стосується етнополітичних відносин у роки Другої світової війни, дослідник звертає увагу на недостатню висвітленість таких складних і суперечливих процесів, як подолання ідеологічних бар’єрів між національними меншинами західноукраїнських земель, що юридично об’єдналися в складі радянської держави, і відповідними меншинами в УРСР, їх взаємної адаптації. Що ж стосується загальновідомої проблеми порушення прав національних меншин в роки війни, то О. Рафальський цілком поділяє думку тих, хто першопричину названих порушень бачить у тоталітарній системі влади, відсутності демократії і правових гарантій задоволення національних потреб усіх громадян.

Увагу автора привернула і малодосліджена в історичній науці тема формування офіційного антисемітизму в СРСР у контексті пакту Ріббентропа—Молотова. Щоправда, узагальнюючого висвітлення ця проблема, на нашу думку, в рецензованій монографії не знайшла, тож можна говорити скоріше про постановку проблеми, ніж про її наукове розв’язання.

Полемізуючи з польськими дослідниками стосовно причин кривавого конфлікту між ОУН—УПА та польським населенням, автор (мабуть, намагаючись дещо згладити його гостроту) робить закид своїм заочним опонентам у замовчуванні ними того факту, що терористичні акції з боку українських націоналістичних сил були спрямовані здебільшого проти тих поляків, які служили в німецькій адміністрації або співпрацювали з комуністичними органами. Проте вмотивованої аргументації цього твердження, як це належало б бути в монографії такого рівня, ми не знаходимо.

Звичайно ж, не обійдена у праці і тема єврейського геноциду, а також сумнозвісних депортацій цілих народів за національною ознакою з території України в роки війни.

Грунтовно розглянуті в монографії етнонаціональні, етнополітичні реалії української історії повоєнного періоду. Йдеться передусім про демографічні зміни в структурі населення України, про причини — об’єктивні і суб’єктивні, що їх обумовили. В основі останніх, наголошується в монографії, лежали ідеологічні догми і політичні рішення правлячого режиму щодо іноетнічного населення. Головні акценти зроблено також на висвітленні в історичній літературі офіційно-публічної інтерпретації так званого буржуазного націоналізму та “безродного космополітизму” і, відповідно, методів боротьби з ними. Характер висвітлення цих процесів у тогочасній літературі лаконічно передає визначальна теза автора: тоталітарний режим на той час вже остаточно перетворив історичну науку в свою ідеологічну служницю. Чим і сказано головне.

Один з основних узагальнюючих висновків дослідження О. Рафальського стосовно періоду “від хрущовської відлиги до гласності Горбачова” в концептуальному плані зводиться до того, що, незважаючи на деяку лібералізацію суспільства, активізацію історико-етнологічних досліджень, у 50-і — 80-і роки не було створено більш-менш об’єктивних праць з історії національних відносин в Україні. Головну причину такого стану речей дослідник бачить у тому, що в суспільних науках продовжували домінувати ідеологічні штампи про так зване стирання національних відмінностей, а саме поняття “національна меншина” фактично було вилучене із вжитку.

Проте автор не обходить увагою і тих перших позитивних тенденцій та реальних паростків, які в часи хрущовської лібералізації торкнулися й етнопольових відносин. Незважаючи на непослідовність і суперечливість реформ, вони все ж дали поштовх піднесенню національних рухів, зростанню національної свідомості.

З точки зору формально-показної і справжньої сутності “торжества ленінської національної політики” проаналізована радянська література брежньовського періоду. Її визначальним рефреном, зазначається в монографії, була концептуальна заданість стосовно формування нової історичної спільності — радянського народу. І тільки в публікаціях 90-х років, стверджує автор рецензованої монографії, показано, що під гаслами інтернаціоналізації насправді здійснювалася політика асиміляції.

Горбачовський період вітчизняної історії, як і історико-етнологічні дослідження “добы гласності”, розглядаються переважно під кутом зору національно-культурного пробудження етнічних груп, поступового зміщення акцентів у трактуванні співвідношення національного та інтернаціонального. Основну увагу при цьому автор звертає на ті праці, з якими пов’язує зародження нового, критичного етнопольового мислення, в яких минула історія національних меншин проектується на етнопольові проблеми сучасності, відповідно обґрунтовується значення історичного досвіду для їх демократичного розв’язання в сучасних умовах. Отже, автор виходить безпосередньо на той рівень історіографічного узагальнення, коли ретроспективний аналіз історичного досвіду переводиться в площину етнопольової конкретики сьогодишнього дня.

Один з найбільших розділів рецензованої монографії присвячений новітній історіографії етнопольових проблем як радянського періоду, так і періоду української державної незалежності. Що зрозуміло і виправдано, адже йдеться про якісно новий рівень досліджень, побудованих на сучасних теоретико-методологічних засадах. До того ж, звернення до новітніх досліджень значно підвищило коефіцієнт практичної значимості результатів наукового доробку О. Рафальського. Зокрема, своєю практичною спрямованістю звертають на себе увагу історіографічні узагальнення автора щодо тих досліджень, в яких висловлюється думка, що одностайність громадян у підтримці Акта незалежності України обумовлена не в останню чергу і тим, що самовизначення української нації учасниками референдуму розумілося не як етнічне, а як загальногромадянське. Тобто, уже в день референдуму підтверджувалося прагнення етнічних спільнот України до формування української політичної нації. На що, додамо від себе, не наважилися творці Конституції незалежної України.

Ще один практично значимий висновок у цьому ж плані зводиться до того, що історіографічні надбання з проблем міжетнічних відносин становлять серйозну наукову основу як для правдивого відтворення історії національних меншин, так і правового врегулювання їх статусу, що

забезпечував би інтеграцію всіх етносів країни в єдину українську політичну націю.

Поділяємо також думку автора відносно доречності застережень тих дослідників, які вважають, що “поспішний політико-правовий поділ етносів України на “корінні” й “некорінні”, без належного теоретичного обґрунтування та узгодження проектів можливих правових актів з усіма зацікавленими сторонами, може утворити додаткове поле напруги на етнополітичній мапі України”, з небажаними політичними наслідками.

Незаперечне практично-прикладне значення мають підсумки дослідження та загальні висновки рекомендаційного характеру, сформульовані в заключній частині монографії. Незалежно від їх суб’єктивного сприйняття тими, хто буде читати цю, безсумнівно, корисну в науково-пізнавальному і практичному вимірах працю. Виходимо з того, що узагальнююче історіографічне дослідження, якщо воно дійсно побудоване на принципах науковості і стосується суспільно значимої проблеми — це завжди помітний поступ у розвитку науки.

Звичайно, кожний читач може зробити свої зауваження до монографії, помітити ті чи інші її недоліки, що цілком природно, адже оцінки історичних подій і явищ, як правило, амбівалентні. З точки зору рецензента, до висловлених зауважень можна додати й інші. Наприклад, автор обмежується констатацією, що в новітніх дослідженнях створення національних адміністративних одиниць оцінюється як захід, що переслідував далекоглядні цілі розчленувати Україну. Термінологія, дещо співзвучна періоду, про який ідеться в даному сюжеті монографії. Вважаємо, що такі оцінки потребують доказовості. Чи є вона в “новітніх дослідженнях”, які має на увазі автор? І чи не варто було б самому автору вдатися до такої аргументації? На нашу думку, О. Рафальський дещо ідеалізує науковий доробок української діаспори, вважаючи його, стосовно окремих періодів нашої історії, чи не єдиним джерелом об’єктивного і правдивого дослідження історії України, в тому числі етнонаціональних відносин. Піддаємо сумніву такий погляд не лише тому, що будь-яке історичне дослідження є суб’єктивною реконструкцією минулого, а й тому, що в умовах зарубіжжя не завжди вистачало документального матеріалу для “об’єктивного і правдивого” дослідження. Та й фактор особистого сприйняття подій також не можна не враховувати.

До загального ж позитивного сприйняття монографії додамо, що вона має солідний впорядкований список джерел, іменний покажчик, добротне поліграфічне виконання. Шкода лише, що тираж її, враховуючи узагальнюючий характер дослідження, його проблематику і науково-пізнавальну цінність, досить таки скромний.

А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Історична наука у вузах

О. В. СТЯЖКІНА (Донецьк), І. М. ГРИДІНА (Донецьк)

І ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА

ДЕКАНІВ ІСТОРИЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

ДЕРЖАВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

25-26 травня 2001 р. у Донецькому національному університеті з ініціативи історичного факультету, яку підтримало Міністерство освіти й науки України, відбулася всеукраїнська нарада деканів історичних факультетів державних навчальних закладів III—IV рівнів акредитації.

Своєчасність і актуальність цієї наради викликана необхідністю обговорення нагальних проблем учбової, науково-методичної й організаційної діяльності вузів, які готують фахівців-істориків в умовах переходу вищої школи України до багаторівневої системи навчання (бакалавр — спеціаліст — магістр).

Сьогодні безперечний факт, що зростання інтересу до історії є характерною рисою розбудови незалежної держави. Як зазначалось у виступі декана історичного факультету, проф. *П.В. Доброва*, це пояснюється тим, що вперше за століття існування України стала можливою свобода історичної думки, почався процес переосмислення її минулого в контексті всесвітньої історії, прийшло розуміння, що історія країни є невід'ємною частиною європейської спільноти.

Десятиріччя незалежності надало громадянам України ще один основний урок: на хвилі ейфорії від нарешті отриманої національної державності з'явилася численна кількість "аматорів-дилетантів" від історії, які, користуючись егоїстичними амбіціями при відсутності будь-якої прозорої методології, наживають скандальний капітал сумнівними "виробами" з політичної історії. Сьогодні зрозуміло, що Україні потрібні фахівці-науковці, які здатні ретельно аналізувати не тільки політичні, а й економічні, культурні, міжнародні, краєзнавчі контексти національної історії. Час накопичення знань, а з ним і час написання "авантюрних романів" замість аналітичних праць, закінчився.

Виходячи з цього, до порядку денного наради деканів були включені питання, пов'язані з підготовкою молодих фахівців, яка є гарантією існування високого науково-педагогічного рівня вищої та загальноосвітньої школи держави; запровадженням багаторівневої системи історичної освіти; відбудовою шкіл історичного краєзнавства.

Під час плідної роботи декани з Одеси, Львова, Черкас, Полтави, Сімферополя, Луцька, Харкова, Сум, Чернігова, Чернівців, Луганська, Кіровограда, Києва та інших міст України обговорювали практичне втілення тих завдань, які стоять перед системою вищої освіти взагалі, і перед підго-

товкою істориків, зокрема. Тому особливий інтерес викликав виступ заст. декана історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка *В.М. Павленка* щодо проблеми адаптації нової програми базової вищої освіти з історичних спеціальностей. Валерій Михайлович зокрема зазначив, що важливим є те, щоб студент, отримавши базову освіту бакалавра, отримав і можливості для подальшого навчання за програмою окремої спеціальності: історика-археолога, етнолога, архівознавця тощо. Базова освіта бакалавра має стати ланкою ланцюга нерозривної професійно орієнтованої освіти, прийнятої в усіх європейських країнах. Він також наголосив, що, приймаючи західну систему, ми не повинні відмовлятися від нашого, власне, українського досвіду підготовки істориків-фахівців, наприклад, кандидатів наук.

Як органічне продовження поставленої проблеми виникло питання про вдосконалення робочих планів і програм, що викликало природний інтерес істориків-практиків, діяльність яких безпосередньо пов'язана з втіленням реформи освіти на місцях. Не секрет, що тут є певні проблеми, які потребують нагального колективного вирішення за участю всіх зацікавлених у цьому керівників освіти, педагогів вузів, методистів, студентів і вчителів загальноосвітніх шкіл. До цих проблем належить і необхідність розробки єдиної типової програми базової історичної освіти з урахуванням напрямів наукового пошуку і традиційних історичних шкіл, що існують у вузах України. Відсутність державних стандартів освіти є однією з головних причин труднощів переходу до багаторівневої системи історичної освіти.

Неузгодженість робочих планів і програм стає причиною непорозуміння, наприклад, з питань навантаження викладачів вузу. Це також ускладнює можливість переведення студентів з одного вузу в інший.

Під час обговорення цього питання наголошувалося, що до підготовки програми слід залучити спеціалістів-практиків, які подадуть свої пропозиції. Після цього їх варто розглянути на подібній нараді й матеріали проекту для остаточного формування базової програми направити до Міністерства освіти і науки, яке на державному рівні має затвердити якісні галузеві стандарти. При цьому запровадження цієї програми може мати користь за умови гармонійного поєднання таких характеристик, як уніфікованість та варіативність. Причому співвідношення нормативної й варіативної частин повинно відрізнятися в залежності від освітнього рівня. Наприклад, оптимальним співвідношенням нормативної та варіативної частин освітньо-професійної програми рівня “бакалавр” могло б бути 70% до 30%. У підготовці фахівців рівнів “спеціаліст” і “магістр” навчальні заклади потребують більшої самостійності. Збільшення варіативної частини освітньо-професійної програми дозволить врахувати специфіку навчально-методичних та наукових можливостей учбового закладу.

На думку присутніх, при підготовці проекту треба налагодити прозорий механізм взаємодії підрозділів Міністерства освіти і науки й педагогічної громадськості. А сам проект на всіх етапах формування має бути відкритим для широкого обговорення. Доцільною на кінцевому етапі може стати науково-практична конференція, яка мала б узгодити всі дискусійні моменти і сприяти швидкому запровадженню програми для практичного використання.

У деканів історичних факультетів особливу стурбованість викликала також відсутність чіткої нормативно-правової бази щодо різних рівнів підготовки. Зокрема перехід до ступеневої освіти ніяк не визначений у класи-

фікаторі спеціальностей, що створює певні труднощі з працевлаштуванням фахівців рівня бакалаврів. Така практика підриває авторитет історичної освіти як такої. Втім, серйозною загрозою для класичної історичної освіти є процес комерціалізації та штучний пріоритет певних “навколоісторичних” спеціальностей, поява яких викликана швидше модою, ніж реальним суспільним попитом, з одного боку, і тяжким фінансовим становищем вищої освіти, з іншого. Декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна *С.І. Посохов* підкреслив, що занепад базової спеціальності “історія”, насамперед пов’язаний саме з комерціалізацією.

Декан історичного факультету Луганського педагогічного університету *М.С. Бур’ян* наголосив на ще одній проблемі: “Не може бути історії України без світової історії”. Присутні погодилися з цією думкою. Визнаючи ключове значення вивчення історії своєї країни, рідного краю, декани привернули увагу до стану вивчення всесвітньої історії. Був наведений прикрий факт незабезпеченості вітчизняними підручниками з основних курсів всесвітньої історії. При цьому науково-педагогічні кадри історичних факультетів навчальних закладів України здатні підготувати якісні сучасні підручники із згаданих дисциплін, але їх зусилля потребують підтримки з боку держави, в тому числі — фінансової. Обговорюючи причину такого стану, присутні дійшли висновку, що занепад вивчення всесвітньої історії пов’язаний не тільки з фінансовими проблемами, а й з відсутністю в системі НАН України спеціального науково-дослідного інституту, а також відсутністю авторитетного загальноукраїнського наукового часопису.

В ході обміну думками виявилось, що для всіх представників історичних факультетів є незрозумілою практика штучного скорочення викладання курсу історії України для студентів неісторичних спеціальностей. У 2000—2001 рр. на вивчення історії України програмами було передбачено лише 108 годин. Така кількість годин не відповідає ані завданню підготовки фахівців, ані формуванню свідомого громадянина. Декан історичного факультету ДонНУ, проф. *П.В. Добров* наголосив на тому, що відмова від вступного іспиту з історії і скорочення годин — головні причини ситуації, яка в близькому майбутньому може стати катастрофою національної свідомості. Оскільки відомо, що народи, які забули своє минуле, присуджені пережити його знову.

Проблема формування національної свідомості засобами історичної науки була центральною в доповіді академіка НАН України *П.Т. Тронька*. Окресливши основні проблеми в галузі історичного краєзнавства, Петро Тимофійович наголосив, що радянський досвід вивчення історії рідного краю був позитивним чинником світоглядних орієнтирів. Однак за часів незалежності цей безцінний досвід був невинувато забутий, майже закресленим. П.Т. Тронько запросив деканів взяти активну участь у Державній програмі розвитку краєзнавства, що була затверджена на найвищому рівні. Цю ініціативу було підтримано. Історичні факультети готові включитися до підготовки нового видання “Історії міст і сіл України”. “Ця робота, — підкреслив Петро Тимофійович, — сприятиме не тільки розвитку історії “малої батьківщини”, але й історичної науки взагалі”.

Академік НАН України П.Т. Тронько сконцентрував увагу присутніх на тому, що нагальною стала необхідність звернутися з пропозицією до Президента України і надати статус державної Українській історичній академії наук, яка виявила себе здатною бути дійсним всеукраїнським науковим центром розвитку історичної науки.

Користуючись нагодою, Петро Тимофійович зачитав Указ Президента України про присвоєння почесного звання “Заслужений працівник освіти України” професору, декану історичного факультету ДонНУ П.В. Доброву і професору, доктору історичних наук, декану історичного факультету Волинського державного університету Є.І. Франчуку.

До порядку денного наради було включено питання про оновлення змісту викладання історії України у вищих навчальних закладах. З цього приводу колегами зі Львова був репрезентований Центр удосконалення досліджень і викладання історії, створений на базі Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка у лютому 2001 р. Директор Центру, проф. *Л.О. Зашкільняк* повідомив, що ця установа є осередком реалізації Мегапроекту “Вища освіта: лідерство для прогресу” з напрямку “Історія”, розпочатого Міжнародним фондом “Відродження” з метою підтримки прогресивних системних зрушень у сфері викладання й вивчення суспільно-гуманітарних дисциплін у вищих навчальних закладах України. Своєю діяльністю Центр сприятиме створенню інтелектуальних передумов оновлення змісту, методів і методик вивчення історії, підтримуючи та поширюючи новаторські ініціативи щодо запровадження прогресивних систем і технологій. Сприяння трансформації системи і змісту навчання історії в університетах України передбачає широку мережу партнерських стосунків між всіма історичними факультетами. Сьогодні в межах проекту вже працюють відповідні кафедри Харківського, Дніпропетровського, Запорізького, Волинського, Чернігівського університетів. Львів’яни запросили до співпраці з Центром усіх зацікавлених у розвитку новітніх технологій і розповсюдженні наукової інформації. Очікується, що цей проект буде сприяти створенню спільних наукових проектів між вузами України та Європи, всебічній інтеграції української науково-викладацької громадськості в європейську і світову спільноту.

Оцінюючи ефективність наради, декани історичних факультетів дійшли висновку, що цю подію можна вважати фактично епохальною. На думку багатьох присутніх, процес обговорення проблем і віднаходження шляхів до їх вирішення є корисними не тільки для практики роботи вузів, але й для більш ґрунтовних науково-методичних розробок щодо покращання системи історичної освіти. Ініціативу історичного факультету ДонНУ було вирішено не тільки підтримати, але й у майбутньому такі наради проводити не менш, ніж один раз на два роки.

Результатом зустрічі став підсумковий документ всеукраїнської наради деканів історичних факультетів, до якого ввійшли всі пропозиції та зауваження, що обговорювалися протягом двох днів. З метою розв’язання багатьох проблем розвитку історичної освіти та поліпшення координації зусиль фахівців різних регіонів і навчальних закладів України, всеукраїнська нарада вирішила утворити Раду деканів історичних факультетів на чолі з головою, яким одноставно був обраний проф. *П.В. Добров*. Цей орган має координувати основні напрями та завдання розвитку історичної освіти у вищій і середній школі, науково-дослідницьку роботу в університетах, має зміцнювати систему підвищення кваліфікації викладацьких кадрів, відроджувати й розвивати міжуніверситетські зв’язки.

Нарада ухвалила рекомендацію щодо створення при Інституті історії України Координаційної ради. Для обговорення нагальних проблем вивчення та викладання історії вона запропонувала скликання Всеукраїнського з’їзду істориків.

ДЖЕДЖУЛА КАРПО ОМЕЛЯНОВИЧ

28 грудня 2001 р. після тяжкої хвороби на 84 році життя помер відомий український історик, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України, заслужений діяч науки і техніки України, президент Міжнародної Слов'янської академії наук Карпо Омелянович Джеджула.

Він народився 26 травня 1918 р. у с. Обідному Немирівського району Вінницької області в сім'ї селянина-бідняка. У 1937 р. закінчив історичний факультет Вінницького педагогічного інституту, працював на учительських і комсомольських посадах. У 1941—1945 рр. — учасник Великої Вітчизняної війни, в армії отримав офіцерське звання, заслужив бойові нагороди. Після війни закінчив історичний факультет Одеського державного університету, а у 1947 р. — західний факультет Московської вищої дипломатичної школи.

У 1945—1948 рр. К.О. Джеджула працював у Міністерстві закордонних справ УРСР, у 1948—1950 рр. займав посади заступника директора та завідуючого кафедрою всесвітньої історії Київського інституту іноземних мов. У 1950 р. Карпо Омелянович був запрошений на роботу до одного з провідних закладів вищої освіти країни — Київського університету ім. Тараса Шевченка, де працював близько 50 років — спочатку викладачем, професором на історичному факультеті, очолював кафедри нової та новітньої історії, історії зарубіжних соціалістичних країн. Саме тут повною мірою розкрився талант К.О. Джеджули як педагога, науковця й керівника. Зокрема, його лекції з проблем всесвітньої історії, міжнародних відносин та історії слов'янських народів запам'яталися багатьом поколінням випускників історичного факультету, видавалися не лише в Україні, а й в інших країнах. Він неодноразово запрошувався читати лекційні курси в університети Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Югославії.

Активну педагогічну діяльність К. О. Джеджула поєднував з плідною науковою роботою. Він є автором понад 150 наукових праць з нової й новітньої історії, в т. ч. близько 20 монографій і навчальних підручників та посібників. Підготував близько 20 кандидатів і докторів історичних наук.

У 1948 р. К. О. Джеджула захистив кандидатську дисертацію “Проблема Триєста і радянська дипломатія”, у 1966 р. — докторську дисертацію “Росія і Велика французька буржуазна революція кінця XVIII ст.”. У 1967 р. йому присвоєно вчене звання професора із спеціальності “Всесвітня історія”, у 1968 р. — почесне звання заслуженого працівника культури України, а в 1997 р. — почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. Він є кавалером близько 20 урядових нагород, в т. ч. двох орденів Великої Вітчизняної війни першого і другого ступенів, ордена “Дружби народів”.

Протягом багатьох років К.О. Джеджула був заступником голови спеціалізованої вченої ради історичного факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка по захисту дисертацій, членом Всесвітньої ради істориків, Наукової ради з питань міжнародних відносин і зовнішньої політики Радянського Союзу при АН СРСР. У 1997 р., вийшовши на заслужений відпочинок, він не залишив науково-громадської діяльності, ставши, зокрема, ініціатором заснування Міжнародної Слов'янської академії наук і був обраний її першим президентом, з великою відповідальністю виконуючи почесні громадські обов'язки до останніх днів свого життя. Під його

го керівництвом ця академія об'єднала багатьох відомих учених і культурних діячів України та зарубіжних країн і поступово перетворилась у загальнослов'янський науковий та культурний центр духовного єднання світового слов'янства.

Світла пам'ять про відомого історика, талановитого педагога і вченого, активного громадського діяча Карпа Омеляновича Джеджули надовго залишиться в пам'яті всіх, хто його знав.

